

BOKA

6-7

**ZBORNİK RADOVA
IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI**

Б О К А

6 - 7

**ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ**

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 1975. ГОДИНЕ

Izdavački savjet:

RADMILA BENDERAC, predsjednik, Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, DUSAN SEFEROVIC, Marija CRNIC, MAKSIM ZLOKOVIC, VLADO POROBIC, LAZAR SEFEROVIC, MILAN SIJERKOVIC, VELIMIR RADOVIC, Dr. SRĐAN MUSIC i SAVO LALOVIC

Redakcija:

Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, VELIMIR RADOVIC, Marija CRNIC, Dr. SRĐAN MUSIC, MAKSIM ZLOKOVIC, LAZAR SEFEROVIC i MILAN SIJERKOVIC

Glavni i odgovorni urednik:

LAZAR SEFEROVIC

Zamjenik gl i odg. urednika:

Marija CRNIC

Izdavač:

SAMODUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE I NAUKE
HERCEG-NOVI

Conseil éditeur:

RADMILA BENDERAC, président, Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, DUSAN SEFEROVIC, Marija CRNIC, MAKSIM ZLOKOVIC, VLADO POROBIC, LAZAR SEFEROVIC, MILAN SIJERKOVIC, VELIMIR RADOVIC, Dr. SRĐAN MUSIC et SAVO LALOVIC.

Rédaction:

Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, VELIMIR RADOVIC, Marija CRNIC, Dr. SRĐAN MUSIC, MAKSIM ZLOKOVIC, LAZAR SEFEROVIC et MILAN SIJERKOVIC.

Rédacteur principal et responsable:

LAZAR SEFEROVIC

Remplaçant du Rédacteur principal
et responsable:

Marija CRNIC

Editeur:

COMMUNAUTÉ AUTOGESTIONNAIRE ET INTERESSÉE
POUR LA CULTURE ET LES SCIENCES

RIJEČ-DVIJE UREDNIKA

Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti »Boka« nastavlja sa izlaženjem poslije izvjesne pauze u kojoj je izvršeno konstituisanje na novim osnovama (izbor Izdavačkog savjeta; Redakcije; obezbjeđenje sigurnih izvora finansiranja sa Samoupravnom interesnom zajednicom kulture i nauke; angažovanje naučnih, kulturnih i drugih javnih radnika koji saraduju ili će saradivati u Zborniku, itd.).

Osnovni zadatak zbornika »Boka« je, prije svega, da radi na istraživanju, proučavanju i unapređivanju društveno-ekonomskih, kulturno-istorijskih, umjetničkih i drugih vrijednosti Boke Kotorske, i da u tom cilju objavljuje naučno-stručne radove u kojima raspravlja pitanja iz istorije s posebnim osvrtom na istoriju NOB-a, arheologije, kulturne istorije, etnologije, umjetnosti, prirodnih nauka i turizma; da prati savremena kulturna zbivanja u Boki, da daje prikaze iz svih oblasti u kojima se posebno govori o Boki itd.

Drugim riječima, Redakcija Zbornika poziva sve naučne, kulturne i druge javne radnike na još veću i trajniju saradnju, a posebno ovom prilikom naglašava potrebu za jednom cjelovitom valorizacijom veoma kompleksne istoriografije Boke u kojoj bi se izvršila naučno stručna analiza ukupnosti društveno-ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih odnosa koji su se razvijali kroz njenu istoriju do danas.

ПОЛИТИЧКИ ЛИК СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

I. У РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ПОКРЕТУ 1848 — 1849.

Од југословенских покрајина Бока Которска је једна од најреволуционарнијих. То је земља честих буна и устанака. Бокељске планине представљају подесан терен за уставничке базе, упоришта и збегове, оакак се покрет шири даље на јужну Херцеговину. Настанак политичких збивања везује се за име Стефана Митрова Љубише. То не значи да политичких кретања није било још пре његове појаве, али то су били мање или више тек први покушаји и прва вежбања, која су наговештавала права политичка збивања.

Љубишица породица потиче из Паштровића и истцала се својом природном бистрином. Стефанов отац Митар био је поморац, који је највећи део свога живота провео на мору, одолевајући ветровима и таласима, Стефанова мати Ката Брларова родом је из Грбља, познатог устанничког краја, који је активно учествовао у свим бокељским бунама. Родитељи су се преселили из Паштровића у Будву, мали бокељски градић, у којем се Стефан родио 29. II 1824.¹⁾

Стефан Митров Љубиша је самоук, без редовног школовања. Бистар и даровит, научно је италијански језик и почео читати у оригиналу и преводити њихове велике писце, нарочито Дантеа и Ариоста.²⁾ Прва озбиљнија дектира на матерњем језику

¹⁾ Стефан Митров Љубиша. Животопис, Беч, 1878.

²⁾ Љуба Јовановић (*Живот Ст. М. Љубише*, предговор *Причањци Вука Дојчевића*, Српска књижевна задруга, књ. 81, Београд, 1903, стр. XVIII — XIX) износи ове појемности: „Тако је Љубиша превео један одломак (две песме) из Дантеова *Пахла*, претешкога за преводње, неколике сатире Ариостове, једну песму Орацијеву (*Хвале селачкога живота*). Све су ове песме у оригиналима познате као одлични примерци лепога и богатог стила. А тим је преводима Љубиша још једно постигао: пружио је, као тод и Вук, својим сатрудницима на народном послу и књижи примере како се може лепо писати чистим народним језиком без свакојаких наказних примеса, којима је био обасут језик у велике већине њих“.

био му је *Србско-далматински магазин*, на који се претплатно преко Вука Врчевића, тада већ познатог књижевника, који је по Боки прикупљао претплатнике на *Магазин*. Први свој рад послао је Борбу Николајевићу, уреднику *Магазина*, и он га је штампао; то је његов опис Паштровића.³⁾

Своје прво политичко крштење Љубиша је добио знамените 1848. године. Револуција, поникла у Француској, затреса је из темеља све старе феудалне монархије, а нарочито Аустрију. Метерних је нагло побегао из Беча, а у Венецији је убијен командант аустријског арсенала, формирана народна гарда и поново прокламована Млетачка Република, 22. III 1848. За председника привремене владе проглашен је Данијеле Манин, а за министра просвете његов суборац Никола Томазо, Далматинац из Шибеника. У прогласу Далматинцима, Дубровчанима и Бокељима Томазо каже:

„Устаните, браћо! ... Из окова кујте мачеве, а из јарма штапове за обрану! Ви, толико времена згрљени ... дишете се право... На поје без мрзости и без страха! Бог је народа са вама!“⁴⁾

Један веродостојан савременик, црногорски војвода Милорад Медаковић, износи ове појединости: „Млечићи су били разапели јакс мреже по свој Далмацији и Боки; а неколико млетачких бродова укажу се око залива бококоторског; а сви Бокељи беху вољни да се придруже новој Млетачкој Републици, негдашњој царници на мору. И Бокељи и Далматинци очекиваху да ће се и они са том Републиком обогатити“.⁵⁾

Дознавши за овај покрет у Боки, Дубровнику и јужној Далмацији, Његош је са Цетиња, у другој половини маја 1848, упутно два прогласа „нашој браћи од обје цркве, Бокељима и Дубровчанима“, у којима им је оштро запретио ако се придруже Млетачкој Републици. У другом прогласу Његош им поручује:

„Чуо сам и увјерно сам се да је сва Бока у договору здружена и непокорна се показала својему законитом ћесару Фердинанду I, без икаква узрока и невоље, него по примјеру други манти народи који ће себе и нас без икакве потребе упроћастити. Зато вас отечески савјетујем да се ви те обијести пробете и да се својему ћесару покорите као прави синови својему оцу. Ако ми пак испријесте послушати, знадите да ћу вам ја — с дозвољењем аустријске владе — с мојим Црногорцима позвати добро јутро и да ћу вам грви по Турчин бити, а ви знате да се ја не извизим“⁶⁾

После овог Његошевог упозорења бокељски народни прваци сазвали су „бокељску скупштину“ у Прчању о Духовима 1848. На том збору један од главних говорника био је секретар општи-

³⁾ Србско-далматински магазин, X, 1845.

⁴⁾ Никола Томазо, *Искрице*, IV издање, увод, LXXI — LXXII.

⁵⁾ В. М. Г. Медаковић, П. П. Његош, *последњи владајући владика црногорски*. Нови Сад, 1882, 164.

⁶⁾ П. П. Његош, *Писма III*. Београд, 1955, 385.

не у Будви Стефан Митров Љубиша, млад човек од 25 година. На саветовању дошло је до сукоба између две струје: присталица Аустрије и присталица Млетачке Републике. Први су однели победу, али само донекле: већина се изјаснила за Аустрију, али је одбијен предлог да и Бока изабере свога посланика за аустријски парламент. Кандидатура је понуђена Љубиши, али ју је он одбио с овим образложењем:

„Као што поједину човјеку прије свега треба да се стече биће, пак да располаже начином како да у свијету живи: тако и једном народу треба да се стече биће, пак да расположи какве му установе слободе пристоје. Наш народ у овој покрајини нема бића, јер је упијетан од гвалијанштине, пак би било по њ измишљено... да без властитог народног бића тради себи којекакве туђе установе. Нас је Аустрија, против своје сопствене користи, више поталијанчила у 30 година, него ли Венеција у четири вијека...“⁷⁾

Као Хрвати под баном Јосипом Јелачићем, као војвођански Срби под патријархом Јосифом Рајачићем, као Словенци под Јанезом Блајвајзом, и као Чеси под Франтишком Полацким, тако су се и бокељски и далматински Срби и Хрвати изјаснили за Аустрију. Имајући да бирају између обновљене Млетачке Републике, која је одмах у почетку четрдесетосмашког револуционарног покрета јасно показала своје тежње за хегемонијом над читавим Јадранским морем, приморски Срби — исто као и Хрвати — определили су се за Аустрију, заносећи се илузијама да се она даје преобразити у федерацију слободних и равноправних подунавских народа или, како су говорили чешки препородитељи, у „славенску Аустрију“, али под одређеним условима. Један од главних услова било је сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом у јединствену Троједну Краљевину. У духу четрдесетосмашких идеја о југословенском заједништву и општесловенској солидарности, Љубиша је на „бокељској скупштини“ — први од приморских Срба — поставио захтев за сједињење:

„Развитак народности, равноправност вјере и језика не може се код нас озбиљно ни замислити без неког материјалног јемства, а то јемство може се наћи само у уједињењу Троједне Краљевине (Далмације, Хрватске и Славоније)...“⁸⁾

Док је Книнска Крајина послала 1848. као свога посланика у аустријски парламент Божицара Петраповића, догас је Бока Которска апстинирала. Љуба Јовановић приписује ову одлуку у заслугу Стефану Митрову Љубиши:

„Отићи у Беч значило је да уопште у народном погледу остане све како је и дотле било, само што ће место апсолутистичког доћи друго, уставно стање, па ће паћи приморци, као и цела пробудена словенска мањина, место да трпе апсолутистички притисак, морати

⁷⁾ Љуба Јовановић, оп. цит. IX.

⁸⁾ Исто, IX.

подлећи германској већини... Стога је Љубиша био да се не иде у Беч, и његов је предлог био примљен једногласно, те је тако створена апстиненција“⁹⁾

После угушења четрдесетосмашке револуције завладала је у свим аустријским земљама тешка реакција, позната под именом Баховог апсолутизма, по свемоћном министру полиције Александру Баху, који је претворио читаву Аустрију у „тамницу народа“. И у Боки појавили су се злогласни „Бахови хусари“. Један Љубишин биограф износи ове појединости:

„Љубиша, који се онолико истакао 1848. године, беше на тај начин привукао на се најљућу аустријских власти, те га узеше на око. Једино је била за њега срећа што се власти нису могле одлучити да почну штогод против њега, јер је он дотле био стекао великом угледа у свом крају.“¹⁰⁾

II. У ЕРИ УСТАВНОСТИ

Падом Баховог апсолутизма у земљама Хабзбуршке Монархије започиње нова уставна ера у политичком животу. Долази до крупних начелних размимондажења између присталица централистичког и федералистичког државноправног уређења Аустрије. Политички представници словенских народа Монархије захтевају федералистичко уређење, загарантовано уставом. Међу југословенским политичарима истиче се својом активношћу и одлучношћу Стефан Митров Љубиша, који наставља борбу за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, започету још на „бокељској скупштини“ 1848.

Већ на првим посланичким изборима 1861. Бока Которска бира Љубишу за свога посланика у Далматински сабор, где је члан народњачког клуба. Сабор га бира за делегата у аустријски парламент, јер су тада земаљски сабори бирали своје представнике у заједнички централни парламент. У Бечу Љубиша улази у федералистички клуб, у коме су учлањени чешки и пољски посланици, под председништвом чешког народног прениоролитеља Франтишека Палашкога. Федералистички клуб се борио против централистичке политике тадашње бечке владе Антона Ритера Шмерлинга (1860 — 1865). Као члан федералистичког клуба Љубиша је предложио да је сваки члан клуба дужан у парламенту говорити својим матерњим језиком. Први, који је свој говор одржао на српскохрватском језику био је сам Љубиша. У овом раздобљу Љубиша је био популаран и код Чеха. Стеван Срзентић је забележио овај астаљ: „Чеси су га јако вољели и у многим

⁹⁾ Исто, IX — X.

¹⁰⁾ Исто, X.

приголама указивали му своје особите симпатије, а највише за његова борављења у Златном Прагу и путовања по Моравској“.¹¹⁾

Бечка *Pressa* доноси вест да је 12. V 1861, у дворани председништва аустријске владе у Бечу, под председништвом генерала Мартенса, одржан заједнички састанак народних посланика Далматинског сабора и посланика Хрватског сабора, на коме се расправљало о сједињењу Далмације са Хрватском.¹²⁾ Исправљајући одмах сутрадан произвољне информације бечке *Presse*, Стефан Митров Љубиша изјављује између осталог:

„Кошесије од 30. X 1860. не могу се у Далмацији никако оживотворити, развити и довести практичног резултата без сједињења са Хрватском и Славонијом. То сједињење захтијевају географски положај Далмације, економски разлози и материјални и културни интереси... Тежње за сједињењем у Далмацији имају своје мотиве и погоне за слободним развојем народности и еманципацијом од опасне талијанштине, која пријети да продужи млетачко наслеђе без обзира на легитимитет и на међународно право“.¹³⁾

На пленарној седници бечког парламента 11. IX 1861, у дебати о нацрту закона о општинама, Љубиша је овим аргументима добијао тврђење талијанског посланика Луиџи Лапене да је Далмација тобоже против сједињења са Хрватском:

„Господин Лапена је набројао све могуће разлоге због којих се одлагало рјешавање о сједињењу и рекао да Далматинци никако неће сједињење. Ја сам пак, супротно томе, освједочен да већина народа Далмације то желимо очекује, па ако би ме ко упитао како то да је већина Далматинског сабора одбацила сједињење, ја бих томе одговорно, да та већина никако не представља већину народа“.¹⁴⁾

Годину дана доцније, 22. децембра 1862, учествујући у парламентарној дебати о државном буџету за идуну, 1863. годину, Љубиша је истакао потребу да се у правосудје uvede употреба народног српскохрватског језика и поново покренуо питање повратка Далмације Троједној Краљевини:

„Далматинци желе овај повратак зато што су увјерени да ће без тога унијек бити онемогућен културни развој народа... Они желе сједињење због оног националног осјећања, урођеног сваком човјеку, свјеспом да је човјек...“¹⁵⁾

После петогодишњег Шмерлинговог „провизоријума“ бечки двор је учинио експеримент са једним федерализмом, грофом Белкредијем, потомком старог чешког племства, који је покушао

¹¹⁾ Говор Стевана Срзентића, одржан на гробу С. М. Љубише у Будви 24. XI 1903. *Дубровник*, бр. 49, 1903.

¹²⁾ *Presse*, 13. V 1861.

¹³⁾ *Presse*, 14. V 1861.

¹⁴⁾ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*. Записник седнице од 11. IX 1861.

¹⁵⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 22. XII 1862.

да нађе неки компромис између федерalista и централиста, али је већ после две године тактизирања (1865 — 1867) доживео пораз, независан од самога цара Фране Јосифа, који је поверио владу барону Бајету и грофу Андрашију, са задатком да спроведу дуализам, без обзира што је велика већина посланика у аустријском парламенту за федерализам. Иако је знао да сам цар форсира поравнање између владајућих класа Беча и Пеште, Љубиша је имао храбрости да у дебати о адреси, којом се олобрава државно-правно преуређење на дуалистичким основама, на пленарној седници аустријског парламента од 4. VI 1867. изјави да ће гласати против адресе:

„И ја бих се озбиљно бојао од ове подјеле државе и овога подвајања, да ти сам увјерен да се не могу сатријети, па ма која се сила употребља. Двије политичке индивидуалности; Тројсана Краљевина, с ову страну Литаве, и Чешка, с ову страну... Ја овдје сам заступајем велику већину Србо-Хрвата, који живе у Далмацији, Дубровнику и Боки. Као такав не могу гласати на адресу, у којој се не захтијева cjелокупност Троједле Краљевине... Не могу гласати за адресу, у којој нема ни ријечи о рјешењу државно-правног питања Далмације у оквиру Троједле Краљевине у смислу параграфа 75 октобарског устава од 4. III 1848. и члана III указа од 26. II 1861.“¹⁶⁾

Неколико месеци дошније, када се у генералној дебати бечкога парламента од 13. XI 1867. коначно расправљало о прихватању дуализма у смислу поделе интересних сфера између владајућих класа Беча и Пеште, Љубиша је са пуно фире ироније изговорно ове значајне речи:

„Неки мисле кад Шмерлингу није пошло за руком да учврсти немачко превенство над другим народностима царевине, да се има узети ортака, и то превенство мијесити међу Нијемцима и Мађарима. Али тај је покушај веома онесан, јер је могућа само таква Аустрија, која неће дати превенство једном народу над друтијем... Моја ми савјест не допушта да гласујем за овај тестамент јединства и парламентаризма аустријскога“.¹⁷⁾

Исте ове године, када је бечки двор препустио Хрватску и Славонију интересној сфери мађарске владајуће класе, славило се у Загребу једно велико народно славље: отварање Југословенске академије знаности и умјетности, под покровитељством славног баковачког бискупа Јосипа Јурја Штросмајера и под председништвом знаменитог хрватског историчара Фране Рачкога. Овој свечаности присуствовали су гости из свих југословенских земаља и покрајина, тако да је узела размере читаве једне југословенске културне манифестације. Боку Которску заступао је њен посланик Стефан Митров Љубиша, који је на свечаном банкету поздравео Штросмајера једном запаженом здравицом, воју је публиковао загребачки *Позор* (30. VII 1867). Том приликом Љубиша је рекао између осталог:

¹⁶⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 4. VI 1867.

¹⁷⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 13. XI 1867.

„Моје срце у валовима радости плава, кад видим слогу хрватско-српску. То је напредак и тријумф новог нараштаја. Кад су наши непријатељи били међу нама распру завели, ја сам над њом плакао као Јеремија над развалинама Јерусалима. Данас се радујем лијсној слози и уједињењу па пољу уљудности и просвјете. Ја приписујем ову побједу људства владики Штросмајеру: он је онај прстен, што нас Србо-Хрвати веже, овај остос, око кога се врти хоћемо. У дуготрајности његова здравља налази основа тај савез, и ја тому здрављу из срца навијам. Живно!“¹⁸⁾

Цитирајући у целини ову Љубишину здравицу, Буро Көрблер је констатовао: „Патриотичка та здравица изазвала је бурну повлађивања у одличном друштву, што га је Штросмајер тада био окупио око свог стола. А већ тада био је Љубиша на гласу као врстан говорник, којег су Нијемци у Царевинском вијећу, због љупкости његова гласа, радо слушали, кад је говорио матерњем, њима неразумљивим језиком.“¹⁹⁾

III. БОРАЦ ПРОТИВ КЛЕРИКАЛИЗМА

Народна странка у Далмацији, Дубровнику и Боки у току прве фазе народног препорода представљала је јединствен фронт свих свесних Срба и Хрвата. Пред овом једнодушномшћу народних маса, без обзира на националност и вероисповест, талијанши су стајали немоћни и беспомоћни. Зато су на све могуће начине покушавали минирати и разорити то јединство наших народа на источним обалама Јадрана; вештачки изазивати националне и верске сукобе између Хрвата и Срба, католика и првославних; подстицати и раширивати шовинистичке страсти и религиозне антагонизме. Међутим, народне масе остале су компактне, али су се врхови поколебали. Први је дезертирао сам владика далматински Стефан Кнежевић, вирилни члан Далматинског сабора, који је 1861 — 1864. припадао Народном клубу, али је приступио талијанашима, а уочи посланичких избора 1864. објавио „две окружнице на парохијално свештенство против својих старих ортака и прозвао их нечастивим, па тако својим упливом израдио да не буду изабрани неки народни кандидати“.²⁰⁾

¹⁸⁾ *Полор*, 30. VII 1867.

¹⁹⁾ Буро Көрблер, *С. М. Љубиша и његова околина*, Рад Југославенске академије знаности и умјетности, књ. 229, разреда историјско-филолошкога, Загреб, 1924, 175.

²⁰⁾ „Окружно писаније“ владице Кнежевића од 1. VII 1864, упућено свештенству далматинске епископије уочи посланичких избора, завршава се овим упозорењем: „Опомињући Ми Наше епархиско свјештенство на небројена добра дјела од милостивог и правдољубивог нашег Императора и његове управе цркви и народу под нашу побожност стављену, препоручујемо да и свјештенство своје парохијане на то пажљиво упозоре да благодарност своју изјаве, у чему је парохијско свјештенство дужно примјером предходити им, јер ништа Нашему срцу не би жалосније било, него кад би се доказало, а и посумњало у то, да и Наше свјештенство,

Заједно с владиком Кнежевићем дезертирао је и његов најближи сарадник Јеротије Ковачевић, архимандрит манастира Крке, који је такође првих година био народњак и члан њиховог клуба у Далматинском сабору, али је уочи посланичких избора 1864. пресадумно, обилазио српске изборне јединице и препоручивао талијанашке кандидате против „револуционарима и непријатељима државе, који под именом Народне странке настоје прости народ у своју мрежу уловити, употребљавајући сва средства к постижењу превратне своје циели“.²¹⁾

На седницама аустријског парламента у Бечу владика Кнежевић је седео поред талијанашког првака Лујџи Лапене, који се у свом говору позивао на владичину изјаву да су приморски Срби тобоже против анексије Далмације Хрватској. У своме значајном говору против дуализма, одржаном на пленарној седници парламента 4. VI 1867, побијајући Лапенина тврђења да је тобоже велика већина народа Далмације против сједињења, Лујбина је јасно алудирао на дезертерство владике Кнежевића:

„Не могу се пак доста начудити, чујући да часни заступник отока Пага говори у име далматинског православног епископа, који до њега сједи, кад помислимо да је до 1864. године преосвештени господин био четивоћа далматинских анексиониста, и као такав имао поруку 1861. године од стране мањине Далматинског сабора да принесе Њ. В. Цару препоручну адресу; он, који зна како мисле 80.000 оваца духовног му стада“.²²⁾

Лујбини говор био је тек почетак борбе против владике Кнежевића и осталих клерикалапа. На његов сигнал пренула се Бока. Милетинћева *Застава* објавила је *Отворено писмо преосвештеном епископу далматинском Стефану Кнежевићу* од српских црквених општина Котора, Херцег-Новога, Будве и Рисна са 200 потписа, у којем се оштро осуђује његово дезертерство.²³⁾ Ово писмо било је унозорење осталим црквеним општинама у Боки и Далмацији, да и оне јавно иступе са сличним оптужбама. Кнежевић је испрва ћутао, вероватно претпостављајући да ће се

и с њим и народ учествује у превратним одборима, дужност подучавања у овом важном предмету својих парохијала пренебрегава, и с тим неку противност управн и државним властима изјављује“ (Хисторијски архив Задар, списи далматинске православне епархије, окружно писаније владике Стефана Кнежевића од 1. VII 1864, президијално, бр. 191).

21) Вито Кисић, *Апстаурџи стара годишњаке...*, Народни лист, Јубински број, Задар, I, III 1912.

22) *Stenographische Protokolle...*, записник са седнице од 4. VI 1867.

23) *Застава*, 4. I 1868. У *Отвореном писму*, које је по свој прилици, саставио сам Лујбина, каже се између осталог: „Ми морамо дубоком скорби душе наше считовати свијету на пидику да она веза поуздања и повјерења која је свагда обстојала међу Србима и својим епископима, данас се је међу нама прекинула. Најсветији интереси наши захтјевају да ми пред свијетом изјавимо да Ваша Преосвештеност не заступа начела и користи наше, и да међу нама о народном појму никаквог једномисљења и солидарности нема“.

незадовољство стишати. Када је видео да акција узима све веће размере, Кнежевић је одговорио, али преко задарског талијанског листа *Il Dalmata* без икаквих доказа, проглашујући своје противнике — „за срамне клеветнике, нарушитеље општег мира и спокојства, за бунтовне четовође и непријатеље...“²⁴⁾

Овај Кнежевићев одговор изазвао је још веће огорчење међу приморским Србима, који преко изнесених денунцијација нису могли прећи. Њихово реаговање било је овога пута још оштрије и поткрепљено чињеницама које јасно откривају његово све теже скретање у противнародну политику и ренегатство.²⁵⁾ Овога пута Кнежевић уопште није одговорио, јер изнесена факта није био у стању да демантује. У недостатку противдоказа прибегло је припремању административних мера против оних свештеника који су потписали протестно писмо.

Међутим, борба се настављала и све више заоштравала. *Застава* је и даље доносила низ дописа из Далмације и Боке, које је делимично написао, а делимично инспирисао сам Љубиша. У овим дописима се износе нове оптужбе против Кнежевића. Тако, илустрације ради, „један православно Бокељ“ у *Застави* износи ове конкретне појединости о прогонима најсвеснијих народних свештеника и учитеља:

„Пошто је прогнао из своје дијецеле наших најбољег свештеника, првог борца за нашу народност у Далмацији, врлог пјесника Супдечића, затим свој Боки омилсног архимандрита Висариона Љубишу, одликујућег се примјерним животом и правом науком... пошто је удаљио својим памјерама подозриве, но у нашим очима валеће свештенике, Петраковиће — Теофила и Стефана, Зепа итд., ево га опет на нас да отпрати још кога преко границе... Свештеника Митјора, јединог од православних у Далмацији, који у кријепости новог уставног закона покријева мјесто учитељско у главним основним школама, шиље самовластно у дивље Браће, да тамо, лишен потребит са својом дјепом у очајању сконча... Морамо подозријевати да г. епископ из те намјере тако располаже како би мјесто

²⁴⁾ *Il Dalmata*, бр. 10, 1868.

²⁵⁾ *Одговор епископу Кнежевићу на његово писмо управљено на православно општинско Забарско и Бокешко. Застава*, 18 II 1868. Овак члаукописац, опет сам Љубиша, прслази на ребање „доказних чинова“, који тешко терете далматинског епископа. Између осталог, ту се тврди да је он излао (1864) „две окружнице на парохијално свештенство против својих старих оргака, и прозвао их несчастливи, пак тако својим упливом израдио да не буду изабрани као заступници Трипковић, Љубиша и Војновић, народни кандидати“. Затим да је Кнежевић у Далматинском сабору (1866) гласао да и даље остави италијански језик као наставни језик у средњим школама у Далмацији. Далје, да се Кнежевић, као посланик у аустријском парламенту у Бечу уписао за члана Италијанског посланичког клуба, који га је „наименовао као почасног председника и да је морао као такав водити говор о пужности једног италијанског свеучилишта за Далматинце, Ченријане, Јужне Тиролиц, Трестине и Горичу...“

Миџора дошао да учитеља у Будви који талијанаш, да би нашу младеж у туђем духу одгојио, да би талијанске тежње и на ове крајеве провреле“.²⁶⁾

Петар Миџор био је по казни премештен из Будве у Леденице — „бокешку Сибирiju“ — али није покласнуо, него је, заједно с Љубишом, наставно започету борбу против владике Кнежевића.

Љубиша је, преко својих пријатеља, био главни иницијатор и организатор скупштина православних црквених општина Боке Которске (у току лета 1869), на којима је оштро критикован Кнежевићев „црквени деспотизам“ и постављен захтев да се поново успостави бококоторска епископија, коју је Наполеон укинуо 1809.

Дознавши појединости о овим протестним скупштинама, о којима се писало и у штампи, Кнежевић се обратио карловачком патријарху Самуилу Маширевићу опширним писмом од 22. VII 1869, којим је покушао не само да брани себе, него и да денунцира редом све своје противнике, а на првом месту самога Љубишу: „Расколу овом јединствени је коловођа злогласниј Љубиша“, који не престаје „не само народ на буну подизати, него и Боко-Которско свештенство на непослушаније подстрекивати...“²⁷⁾

У овом писму Кнежевић се оштро оборио не само на Љубишу и његове најближе политичке пријатеље и једномишљенике у Боки, него и на Герасима Петрановића, архимандрита манастира Драговића, члана далматинске конзисторије, дугогодишњег уредника *Србско-далматинског магазина*, заслужног историчара и књижевника, за кога је с правом речено да је „једна од најсветлијих личности наше црквене и народне историје“.²⁸⁾ Кнежевић је знао да је Петрановић најозбиљнији кандидат за будућег бококоторског епископа и зато га је покушао што више оцрнити и оклеветати, с очигледном намером да на тај начин индиректно осујети његово наименовање.

Бокељски прваци су преко својих тајних канала дочекали да се Кнежевић обратио карловачком патријарху и да је покушао да их прикаже као „бунтовнике“ и „отпаднике од цркве“, па су се одмах одлучили да се и они обрате патријарху, да му образложе свој став и да га замоле за његову помоћ и подршку. Овога пута то нису учинили само свештеници, него и световњаци. Главни иницијатор био је и овога пута Стефан Митров Љубиша, који је сазвао двадесетак најугледнијих бокељских Срба, свештешка и грађана, на састанак 2. VIII 1869. Они су се одазвали

²⁶⁾ *Застава*, 29. VIII 1869.

²⁷⁾ Хисторијски архив Задар, списи далматинске православне епархије, св. 98, бр. 160/1869.

²⁸⁾ Рајко А. Веселиновић, *Историја српске православне цркве са народном историјом*, II, Београд, 1966, 93.

и договорили да упуће патријарху један заједнички меморандум, у коме ће детаљно изложити целокупно држање епископа Кнежевића у народу, у црквеној хијерархији, у Далматинском сабору и у аустријском парламенту, и замолити га да код надлежних форума издејствује формирање посебне бококоторске епископије и наименовање једнога епископа из народњачких редова.²⁹⁾ Меморандум је — судећи по садржини, стилу и језику — несумњиво саставио сам Љубиша, у договору с народним првацима, свештеницима и учитељима, који су му дали податке, сваки са свога подручја.³⁰⁾

Патријарх Маширевић није позвао на одговорност Кнежевића. Стар и болестан, он је одлагао решење, и после краткотрајна времена умро, оставивши ствар у аманет своме наследнику. Не улазећи у детаље, на овом месту довољно је констатовати да је — после разних компликација — одлучено да се Бока и Дубровник издвоје из далматинске епископије и да се формира нова, посебна которско-дубровачка епископија. За првога епископа није наименован Кнежевићев кандидат, него осведочени народњак Герасим Петрановић. Његово наименовање представљало је у првом реду Љубишину победу.

²⁹⁾ У овом документу изнесе се, између осталог, ове конкретне појединости о народном огорчењу: „Кнежевци дође у Котор да чини нове парнице противу свештеника који су остали вјерни народној страсти; који, постојаши цркви а лојални држави, хоће да развију уставне новластице; дође у Котор да пријети вјештацима и изнмним стањем, да последњу анатему изрекче љубителјима цркве и рода свога. На тако ужасне гласове, што су реви пријатељи и лакоми владајуши присташи раструбили на сва четири вјетра, да тобож препану и угуше православи одјек народног гласа, подигну се опћине православне, и окупљене у очиглед владајуши једнодушно закључе остати вјерни своје програму. На ове гласове да ће епископ поставити кроз парохије визиту, узруја се једним махом свјетшта пријетећи парохијалном свештенству. И већ на многим мјестима народ се из цркве уклањао, а опћински начелници, видећи толику разарајешност, јавише политичкој власти да они не би могли појамчити за добри поредак и опћу сигурност кад би епископ своје посјештешје предузео“. (*Меморандум који је Њ. Св. Патријарху опремио Одбор православијел општина Бококоторских. Застава, 6. VIII 1869.*)

³⁰⁾ Оригиналан текст Меморандума први је потписао Љубиша, а затим: Стефан Бјеладиновић, Филип Тановић, Коста Бешић, Петар Мишор, Иван Перацић, Марко Вукасовић, Митрофан Бан, Јован Радаковић, Лазар Костић, Борџије Бурановић, Никола Цвјетковић, Михајл Русовић, Мато Мрша, Марко Бурковић, Алексије Пеловић, Богдан Перовић, Ново Томовић, Сава Петровић, Јово Божић, и други. Све су то били угласни људи, који су тада или доцније играли истакнуту друштвено-политичку или културно-просветну улогу у историји Боке и Црне Горе. Један од њих, Митрофан Бан, родом из Грбља, тада игуман манастира Подластова, постао је доцније цетињски архиепископ и митрополит Црне Горе.

IV. СТАВ ПРЕМА БОКЕЉСКОМ УСТАНКУ

Бокелски устанак (1869) није био нека мала локална побуна, него догађај од ширег значења, који је одјекнуо не само у суседним земљама и покрајинама, него широм Европе. Један савременик, Симо Матавуљ, у својој аутобиографији, овако је оцртао замашај овога покрета у свести тадашње српске и хрватске омладине у Далмацији:

„Бокелска buna (1869) узручи цијело Словенство и привуче пажњу свега образованог свијета на цешку јуначких горштака који, бранећи своја вјековна права, ухватише се у коштац са силном царевином! Члашпа, расправе, pjesме, санке, распалише и хладније маште од моје, ја сам био у правом заносу; сваки Бокел био ми је див и ближи срцу од ма кога“³¹⁾

О Љубишњином ставу према Бокелском устанку постоје кривина размислажења међу историчарима. Једни га осуђују, а други га бране. Најнегативнију оцјену Љубишњиног држања дао је Антун Стј. Дабиновић:

„Но о Љубишњином раду немамо готово никаквих података. Према томе би се чинило, као да се чинило, као да се он ограничио на то, да на сједишци 13. новембра изјави, да ће већ износити своје мишљење кад се буде расправљало о домобранском закону.“³²⁾ Начелно је дакле Љубишња допустио, да се у Боку уведе против одребе једног међународног мировног уговора војничка обавеза и да се тиме укидају државне бокелске повластости. Доследно томе је било и исто држање, кад је закључена парламентарна дебата те је дошло до гласања о војничком закону (...) узалуд тражимо међу противницима тога приједлога име бокелског заступника Стјепана Митрова Љубише. Је ли био запријечен да дође и да гласује? Је ли хитимце од тога изостао, знајући да ће влада имати успјеха? Тешко је изрећи суд, док не знамо о мотивима, који су били мјеродајни за Љубишњино држање. Али овако како ствар стоји, кад промислимо на последице, које су из тога настале, не можемо се отети утиску, да је Љубишња овом приликом тешко загријешно у погледу своје дужности, да брани повјерене му интересе“³³⁾

Ова тврђења су произвољна и неоснована. И сам Дабиновић спомиње да је Љубишња предао у истој ствари „обрамбеном одбору један меморандум“, у коме је предложено „да се у Боки домобрански закон не уведе у смислу владина приједлога, већ

³¹⁾ Симо Матавуљ, *Вљешке једног писца*. Београд, 1939, 55.

³²⁾ *Wiener Zeitung*, 14. XI 1868. Предлог домобранског закона прописује „војничку обавезу свих држављана без разлике вере и народности“. (*Wiener Zeitung*, 21. X 1868.)

³³⁾ Антун Стј. Дабиновић, *Позадина Бокелског устанка год. 1869. Рад ЈАЗУ*, књ. 237, разредна историчко-филолошког и филозофичко-јурдичког. Загреб, 1929, 75—76. Са Дабиновићевом оценом сагласно се, углавном, Љубишња Доклестин: *Доследни приступ бокелским устанцима из 1869. и 1882. године у историјској науци*. У зборнику радова *Устанак у Боки Которској 1869*. Котор — Будва, 1970, 32.

с обзиром на тамошње географске околности и призрењем на постојећој народној стражи.³⁴⁾ Наравно, бечка влада је Љубишићин меморандум једноставно одбила, уопште га не износећи пред пленум парламента, форсирајући и даље на прихватању свога предлога домобранског закона. Закон је коначно изгласан на пленарној седници аустријског парламента 16. III 1869. За закон је гласало 75 посланика, а против 61.³⁵⁾ Приликом овог дефинитивног изгласавања Љубишића је био један од оних посланика, који су јавно гласали против закона.³⁶⁾

Сасвим другачије приказао је Љубишићино држање према Бокељском устанку један од његових биографа, Љуба Јовановић. И сам Бокељ, Которанин, активан учесник у другом бокељском устанку (1882), историчар по струци, знајући ствари из прве руке, Љуба Јовановић овако приказује његов став према устанку и његово држање према устаницима:

„За то је време Љубишића био између две ватре. Као народни првак требало је да буде с народом, али тим би велику штету нанео својим дотадашњим политичким друговима, и требало је да као државник остане на страни државној. Он доиста не узме пушку у руке... Још је за њега негодније било што је народ толико веровао да он може успети у свему за шта се заложил, да су многи, његов неуспех у бекком већу приписивали и његовој недовољној заузимањности. Зато се и поверовало, кад је гдашњи срески канцелан у Котору, како Љубишића прича, просудио глас да је посланик крив за нови закон. Та је клевета дигла противу Љубишиће срески народ... Па ипак, кад после неколико дана један од заповедника царске војске поче с њима истима преко неких људи преговоре за мир, они одговоре да неће договора преко никаквог другог посредника већ преко Љубишиће, јер се ипак једино у њега уздају.“³⁷⁾

После казнених експедиција под командом генерала Вагнера, стрељања и вешања, с много људских жртава, дошло је до Кнезлачког мира (1870), закљученог између генерала Родића и усташика, који су прекинули борбу под условом опште амнестије, надокнаде материјалне штете и обећања да се Бокељи, у смислу давнашњих привилегија, више неће узимати у војску. За овај компромисни мир има великих заслуга, поред Родића, и Љубишића.³⁸⁾ Осим тога, Љубишића је заслуга што се на пленарним

³⁴⁾ А. С. Дабиновић, оп. цит. 76.

³⁵⁾ *Wiener Zeitung*, 17. III 1869.

³⁶⁾ Иако је инсистирао на Љубишићиним опортунизму, А. С. Дабиновић је ипак морао да констатује: „Љубишића је овај пут гласао против законског приједлога царске владе“. (Оп. цит. 76.)

³⁷⁾ Љуба Јовановић, оп. цит. XXIV.

³⁸⁾ Јосип Берош пише: „Родићу је у смиривању Кривошија највише помогао Љубишића, са којим је био у врло добрим пријатељским везама још из доба када је вршио у Дубровнику 1859. године дужност бригадира, а сам Љубишића био је добро виђен код усташика“. (Ј. Берош, *Кривошијски устанак — примјер успјешне гериле у нашим странама. У зборнику Устанак у Боки Которској 1869*, 97.)

седницама аустријског парламента открила истина о Бокељском устанку, с утврђивањем одговорности за страховита крвопролића, рушења и паљења. Ограничени обим овога чланка не дозвољава да се наведу све важније појединости које је Љубиша изнео пред парламент и — преко њега — пред европску јавност о страховитама Вагнерових казнених експедиција. На овом месту довољно је цитирати само главне Љубишине констатације:

„Била је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самице, где није било живе душе, дакле без стратегичке нужде. Била је прокута и развезена богата астина вина, уља, ракије и жита. Била је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 куће парохијалне и свето писуће продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у безцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и старца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном илжау својих огорелина. Тада се могло брзојавити: *Тад влада у Боки Которској!*“³⁹⁾

Прелазећи на побијање неистинитих тврђења генерала Вагнера да су тобоже аустријски официри били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и кржаве одмазде, Љубиша је овим аргументима и конкретним примерима побио Вагнерова произвољна причања:

„Обитована је истина да погорени и опљачкани селаци Жупе, Мезина, Побора и Бранића пису се окаљали ни једним капибализмом, али они опустошше неповрећене сужње стањевске; испратише до Котора и угостише једног војника, који је избјегао оној катастрофи; а Бранићи одрекоше оних 50 форинти награде, што је њима пружена била кад су препели и предали трупање несретних официра Вимпфена и Дубосеа, и молили клечећи за њихове душе пред поручником г. Бугковићем“⁴⁰⁾

Сасвим другачије поступали су Вагнерови преки судови — „ова срамота људске правце“ — с устаницима. Љубиша износи, између осталог, овај конкретни пример:

„Један посланик мански дође с белом заставом у главни штап да повести предају својих сељака; он је био свезан, уапшен, ископао му се гроб, нашао му се исповједник, пак се затим брзојавио у Котор, да дође преки суд и потпише осуду. Он је објешен, а селаци му се разбјегну од пренасти и грозе. Овако се дакле равнало угушењем“⁴¹⁾

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на пленарној седници аустријског парламента 25. III 1870. Пошто је укратко поновио своје раније оптужбе против политике бечке владе, Љубиша се осврнуо на покушај министра унутраш-

³⁹⁾ *Зачетник*, 12. II 1870.

⁴⁰⁾ Исто.

⁴¹⁾ Исто.

њих послова, Карла Гискре, да оправда владино поступање према устаницима уопште, а систематско паљење бокељских села посебице. Љубиша је констатовао ове чињенице:

„Министар унутрашњих дела рекао је да су бокешка села спаљена са ракетама à la Гонгрёве. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села пождивела са жигицама à la Полаак, од којих се предало у Будви војацима 6. децембра 1869. стјасет патула, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале (...) Докаже ли се да је из изгорелих кућа пушке пуцло, не само, но да је у њима бивало живог духа кал су гореле, ја ћу одустати од моје тужбе“.⁴²⁾

Ови Љубишини говори, одржани на пасарним седницама аустријског парламента у Бечу, пред дописницима стране штампе из свих крајева света, одјекнули су широм земљине кугле и разбили легенду о тобожњој аустријској „културтрегерској мисији на варварском Балкану“.

V. ЉУБИША И ВАГНЕРОВА АФЕРА

Српско-хрватска сарадња и југословенски покрет у доба кнеза Михаила озбиљно су забринули владајуће класе у Бечу и Пешти, јер су осетили да тај покрет може угрожити њихову доминацију у југоисточној Европи. Уколико је мисао о заједништву Јужних Славена све више сазревала и јачала, утолико су Беч и Пешта све упорније настојавали да убаце јабуку раздора међу јужнословенске народе, држећи се опробане лозинке: „Дивиде ет импера!“ Главни инструменти ове политике били су аустријски канцелар барон Бајст, с једне стране, и председник угарске владе гроф Андраши с друге стране.⁴³⁾ То исто што је Андраши преко Калаја предузимао на српској страни — чинио је на хрватској страни Бајст преко својих поузданика. Бајст је плански и систематски сејао семе раздора на свима пољима

⁴²⁾ *Застава*, 5. IV 1870.

⁴³⁾ Фердо Шишић је тачно констатовао: „Председник мађарске владе, гроф Јулије Андраши, заиста је тада уз помоћ аустроугарског генералног конзула Бсњамшиа Калаја интригирао код српске намесничке владе. Код тога имао је на уму да Србију прије свега отуђи Русији и привуче у мађарску сферу, и друго, да што љубе завади Србе и Хрвате. У ту сврху Андраши нудио је српској влади источну част Босне и Херцеговине, док би крајеве што леже на западној обали Врбаса и Неретве имали припасти Аустро-Угарској“. (*Korespondencija Rački — Strossmayer*, I, 71.) Андрашијев биограф отишао је још један корак даље: „Припадне ли један део Босне и Херцеговине заиста Србима, то ће ови кроз то морати да доспеју у непријатељски однос према Хрватској, која истовремено полаже захтеве на обе ове турске провинције. Само је тако оа Мађарске могла да буде одагната стално претећа авет једног присног уједињења Срба и Хрвата“. (*E. Wertheimer, Graf Julius Andrássy, sein Leben und seine Zeit*, I, 461.)

јавног живота, намерно распрњујући националистичке страсти, религиозне фанатизме и регионалне искључивости. Главни експонент Бајстове политике у банској Хрватској и Далмацији био је генерал Вагнер, тадашњи царско-краљевски војни и цивилни намесник Далмације. Одмах на почетку своје акције Вагнер се обратио, готово у исто време, Антонију Орешковићу, поверенику југословенске пропаганде кнежевине Србије, с којим је од раније био у пријатељским односима, и Мати Мразовићу, једном од првака Хрватске народне странке у Загребу и блиском сараднику Штросмајера и Рачкога, и позвао их „на разговор о акцији на одцепању Босне од Турске и њеном прикључењу Хрватској“. Обојица су се одазвали Вагнеровом позиву и водили са њиме поверљиве разговоре. Мразовић 5. IX 1869. јавља Орешковићу: „Ја сам био камо си, ме нанутио; разговарао сам по договору; сад, ту не има ништа. Од нас тражи се савјеса служба без икаква увјета; потпуна одвислост, без властите воље и користи.“⁴¹⁾ Иван Вончина, уредник *Загочника*, био је још одлучнији и у писму од 16. IX 1869. јавља Орешковићу: „Радила се опрезно, и напосице видимо да нас хтједоше имати јефтиним оруђем, које се макар у ватру баци као се израби.“⁴²⁾

Разговори су се водили у Марибору, Загребу и Задру. По Вагнеровој жељи, Орешковић је из Задра путовао на Цетине, а Мразовић у Котор, али нема података о томе с киме су се они тамо састајали. При повратку су се поново задржали у Задру и посетили Вагнера. Том приликом је Мразовић затражио да не остане само на речима, него да се и писмено скицира „програм о дјелатности пропаганде“, који би он саопштио одбору југословенске пропаганде у Загребу, којем је стајао на челу. Вагнер је пристао, скицирао и потписао. Вагнеров текст, написан његовом руком, на немачком језику, у Љубинином преводу гласи:

„Судбина Хрватке неће се излучити већи док се не ријеша питање турско-славенских покрајина. Сдружење ових земаља са Хрватском треба да је главна цел свакога хрватскога ента. Но будући да и државни животни интереси на тај се коракај сјетопаше сагјечу, морају родољуби хрватски сад ими циља с владом сјетопаше ићи; да се сигурније цијел постићи може треба дакле влади садјелопаше и цијелта патриота.“⁴³⁾

Вагнеров „програм о дјелатности пропаганде“ има изразито антирпски и антијугословенски карактер, као што показује нарочито она реченица: „На прама Србији требало би се пона-

⁴¹⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у југословенским покрајинама Хабсбуршке Монархије 1859 — 1874*, Београд, 1965, 405.

⁴²⁾ Исто, 406.

⁴³⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Ристаћ, Штросмајер и Вагнерова афера. Југословенска ревија за међународно право*, св. 1, 1955, 29.

шати на такав начин да се не узбуди никакво сумњичење неповјерења, али нужно је да се увијек знају тајне намјере српске владе“.⁴⁷⁾

Предвиђајући која би се „средства морала употребити“ Вагнер ставља на прво место: „Н. П. Бискуп Штросмајер морао би руководити у том послу босанско римско свештенство; морао би баш и председавати одбору ове пропаганде“.⁴⁸⁾

Према свему судећи, Вагнер се у истој ствари обратио и самом Штросмајеру, али његова писма нису сачувана, него се само спомињу у преписци с Рачким.⁴⁹⁾ На захтев Ивана Вончина, Штросмајер му је послао Вагнерова писма.⁵⁰⁾ Међутим, Вончина их није објавио. О Вагнеровој акцији Штросмајер се изразио негативно, и у писму од 11. X 1869. јавља Рачкоме кратко и јасно: „Ствар је ништ“.⁵¹⁾

Као народни посланик Далматинског сабора и делегат у аустријском парламенту, боравећи често у Задру и Бечу и долазећи у директан контакт с многим истакнутим политичким личностима, Љубиша је прво дочуо да се нешто спрема, затим је дознао и конкретне појединости и, најзад, успео доћи и до преписа Вагнеровог „програма о дјелатности пропаганде“.⁵²⁾ Чим је начуо о акцији, Љубиша је осетио да је у интересу читавог југословенског покрета да се планирана акција спречи и опасност благовремено отклони. У другој половини децембра 1868. боравио је у Бечу, ради истраживања у тамошњим библиотекама и архивима, истакнути српски научник и политичар Стојан Новаковић, и он је послужно као прва веза између Љубише и Јована Ристића, једнога од тројице намесника у Кнежевини Србији за време малолетства кнеза Милана.⁵³⁾

⁴⁷⁾ Исто, 29.

⁴⁸⁾ Исто, 29.

⁴⁹⁾ *Korespondencija Rački — Strossmayer*, I, 93, 94.

⁵⁰⁾ Исто, I, 94.

⁵¹⁾ Исто, I, 93.

⁵²⁾ Према истраживањима В. Ј. Вучковића (оп. цит. 29): „До преписа тог документа Љубиша је дошао на илегалан начин“. На који илегалан начин, остала је тајна. Пошто су у целу акцију били дубље укључени Мразовић, Орешковић и Вончина, могло би се с разлогом претпоставити да је Љубиша до преписа овога документа дошао захваљујући једноме од ове тројице.

⁵³⁾ У Љубишином писму датпаном у Бечу 31. XII 1868, име Стојана Новаковића се изричито не спомиње, али В. Ј. Вучковић с разлогом претпоставља да је тајанствена личност, о којој је у писму реч, по свој прилици, Стојан Новаковић. У писму се не алудира на Вагнерову аферу, која ће избити тек неколико месеци доцније, али писмо је документ да је Љубиша већ 1868. стајао у вези са Ристићем и обавештавао га о политичким збивањима у Бечу.

Годину дана доцније, у једном недатираном писму, које је написао у Бечу крајем фебруара 1870,⁵⁴⁾ Љубиша јавља Јовану Ристићу конкретне поједности о Вагнеровој акцији, о тајним састанцима и разговорима у Марибору, Загребу и Задру, и о политичкој позадини целог покушаја. Говорећи о састанку Орешковића и Вагнера у Марибору Љубиша јавља Ристићу:

„У том *grandes-mois* говорило се како би се бајати употребила југославенско пропаганда на корист наше државе⁵⁵⁾ и с том устолице човјек освоји Босну и Херцеговину Турцима без српске помоћи. Иза овије договора они се два спреме у Загреб и тамо се договоре са неким Одбором југославенске пропаганде, којему је Вагнер (иак да му се боље вјерује) домињао Бајста и Куна и хвалио не Андрашића“⁵⁶⁾

Шаљући Ристићу препис Вагнеровог „програма о дјелатности пропаганде“ Љубиша га моли за највећу дискрецију:

„Мирам препоручити да ову ствар држите тајно ако желите да ја не поштем гавном, и ако желите да што и напријед се знаде. Имао бих што и мање о овом послу и шире писати, но се бојим; али ако пошаљете вјерна човјека или сами дођете, имао би доста што се томе битности“⁵⁷⁾

Ристић се није могао одлучити да сам дође у Беч, ради састанка са Љубишом, као што се ни он није могао преломити да отпутује у Београд, ради разговора са Ристићем, иако су обојица желели сусрет у четири ока. Осећајући важност Љубишиних саопштења, Ристић му је послао свога поузданика Косту Протића,⁵⁸⁾ који је водио са Љубишом дуге политичке разговоре, о којима је поднео исцрпан писмени извештај Ристићу.⁵⁹⁾

Крајем јануара 1870, Фрања Јосиф наименовао је нову аустријску владу под председништвом Леополда фон Хазнера, дворског саветника и бившег министра просвете у влади грофа Тафса. У владу је ушао као министар домобранства генерал Вагнер, доскоранији намесник Далмације, што је изазвало огор-

⁵⁴⁾ Ово се може закључити на основу тога што се у писму спомиње један чланак који је објављен у *Затоцинику* 19. II 1870.

⁵⁵⁾ Аустро-Угарске.

⁵⁶⁾ В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије...* 408. Под „неким Одбором југославенске пропаганде“ Љубиша очевидно мисли на Одбор у Загребу, којем је стајао на челу као председник Мате Мразовић.

⁵⁷⁾ Исто, 409.

⁵⁸⁾ Коста Протић (1831 — 1892), тада инжењерски мајор, касније генерал, министар војни, начелник главног генералштаба и — заједно са Ристићем — један од краљевских намесника после абдикације краља Милана. Био је човек Ристићевог парочитог поверења и као такав вршио важне поверљиве политичке мисије.

⁵⁹⁾ В. Ј. Вучковић, *оп. цит.*, 422 — 425.

чење у свим југословенским земљама.⁶⁰⁾ Поставши министар, Вагнер је 9. II 1870. изјавио на седници Далматинског одбора аустријског парламента да је „српско-словенска револуционарна пропаганда главни подстрекач бокељског устанка“.⁶¹⁾ Ова изјава изазвала је разумљиво узбуђење у читавој југословенској јавности. Народни посланик Иван Вончина, који је био детаљно упућен у разговоре које је Вагнер као далматински намесник водио са Матом Мразовићем и имао у својим рукама Вагнерова писма Штросмајеру, објавио је преко јавности отворено писмо *Преузвишеном господину подмаршалу Ивану Вагнеру, ц. кр. министру за земаљску обрану у Беч*. Писмо има ову садржину:

„По гласу бечких листова изјавила се је дана 9. о. м. Ваша Преузвишеност у Далматинском одбору царевинскога вијеча, да је бокељски устанак дело југословенске пропаганде, која једнако ради противу Аустрије као и противу Турске. Сјећајући Вашу Преузвишеност на становите договоре које сте прошлога љета водили, позивам Вашу Преузвишеност да ту своју у споменутом одбору изречену изјаву о постојању југословенске пропаганде и њених тежњи за време од 8. дана као неистиниту опозовете“⁶²⁾

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, вероватно претпостављајући да му нико од југословенских посланика у аустријском парламенту неће смети поставити захтев да одговори на оптужбе Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање бокељског проблема од 11. II 1870. Љубиша је поставио Вагнеру ово конкретно питање:

„На напандања проти пропаганди југословенској придржавам ли одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земаљбранства: што је истине на отвореном листу, што га је г. Вончина у *Заточнику* на њега управо, позивајући Његову Преузвишеност нека до 8. дана опозове освале проти југословенској пропаганди, те спомише неке озбиљне договоре?“⁶³⁾

На ово Љубишино конкретно питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико „да не може порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити“.⁶⁴⁾

Бечка штампа није донела ни Љубишину интерпелацију, ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро аустријског парла-

⁶⁰⁾ Тим поводом *Застава* је писала: „И чуј, народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптужничкој столици, један Вагнер седи у министарском фотелу! Ето правде аустријске!“ (*Застава*, 30. I 1870.)

⁶¹⁾ *Wiener Zeitung*, 10. II 1870.

⁶²⁾ *Заточник*, 11. II 1870.

⁶³⁾ *Заточник*, 12. II 1870.

⁶⁴⁾ Исто.

мента, очевидно према директивама бечке владе, у своме билтену једноставно прехукао целу ову по режим врло неутолку дискусију. Али су Вончина и Љубиша наставили започету борбу против Вагнера. Иступајући по међусобном споразуму, они су подигли крајичкак завесе са политичке позадине Вагнерове афере. У значајном чланку *Конспиратор, министар и издајник конспирације*, Вончина је јавно демаскирао Вагнера овим питањима:

„Али су дакле открића министра за земаљску одбрану, г. Вагнера, у првој одборској сједници истинита, то нам се по данашњој изјави г. министра Вагнера указује намјесник Вагнер као југославенски конспиратор и проти Аустрији и проти Турској; јер се не може узети, да је г. вицез Вагнер буд у својих извјештајних, буд у адресном одбору најпросто мапу. Али онда је и то истина, да је г. Вагнер уједино и денуцијант својих сууротника. Ну то нити би било први пут нити једини пут — да исто криминално законодавство тј. денуцијаторство тим, што с овима блаже поступа, који своје сукривне издаду. Та одгојио је свети Хермандат свиету једну класу људи, који су познати под именовом *agents provocateurs*, а племениги посла јни се састоји у том, да оснивају и замећу конспирације с том намјером, да их за добар новци издаду. Жалостно је, да је г. намјесник и садашњи министар за земаљску одбрану својими извјештајним и изјављаним дао повода таквом изводом, које бисмо се и сами узтежани пјеровали, да не може тако на длану“⁶⁵⁾

На крају свог чланка Вончина је, са пуно fine иронije, саопрестио ове смеле закључке:

„Да напокон узмемо у обзир још један, прем невјероватни случај, да је југославенска пропаганда наперена не само проти Турској, него и проти Аустрији, ако и не проти овој тако и толико; у том би случају била дужност намјесника Вагнера и министра Вагнера предати све особе, које су у тај комплот умјешане, компетентној области, и не чинити од читаве ствари никаквих тајности. Што је сад истина, а што лаж? Ми мислимо, да је свјесно, што је намјесник и министар Вагнер, о југославенској пропаганди извјештаивао и изјављвао у сабору — лука измишљотина, која му је била од потребе, да неопростиве погрешке своје управе у Далмацији покрије, а ту ће му измишљотину садашње министарство тим рабе кроз прсте прегледати, што је том својом денуцијацијом бацио нову лагу неоправданости на Славене. И то вам је министар Вагнер!“⁶⁶⁾

О Вагнеровој акцији и југословенској пропаганди дискутоцило се у неколико наврата и на седницама одбора за испитивање бокелских збивања и пред пленумом аустријског парламента. У свом завршном говору, одржаном на пленарној седници од 25. III 1870. Љубиша је додирнуо и најосетљивије политичко питање, питање југословенске пропаганде, и овако поставио проблем:

⁶⁵⁾ *Заточник*, 19, II 1870.

⁶⁶⁾ Исто. Чланак Ивана Вончине, који је изазвао велику сензацију и разне коментаре у бечкој и вишњанској штампи, послао је Љубиша Јовану Ристићу.

„Или се ту говори о једној пропаганди тајној и приређеној, која ради отети Турској неке крајине, или се говори о оној јавној пропаганди, која је својствена свакомс Југословенину по крви и пореклу према својој браћи у Турској? Ако се сабе на ову последњу, Сизифова радња исконаће је, неће бити довољно ни вешала, ни топова, јер она почива у једнакој повесници, у једнаком племену, језику, обичају и у стварној користи; лежи, велим, у чувству братимства, у једнаком болу, у једнакој нади, у једнакој прошлости, у једнакој будућности... Говори ли се пак о некој пропаганди приређеној и скромној, онда морам питати господу министре: имају ли или немају доказа?“⁶⁷⁾

Ни Вагнер, ни Гискра нису имали доказа у рукама, али су доказе имали Љубиша и Вончина. Министри су то добро знали, и зато је нервоза расла и политичка атмосфера у бечком парламенту постајала из дана у дан све затегнутија и све засићенија електрицитетом. У тој грозничавој психози неизвесности и колебања, Љубиша је искористио долазак Ристићевог поузданика Косте Протића у Беч, испричао му у каквој се тешкој дипломати налази и замолио га да запита Ристића за мишљење.⁶⁸⁾ Није познато шта је Ристић на ово питање одговорио. Као што је Љубиша консултовао Ристића, тако је Вончина питао за савет Штросмајера. Ни његов одговор није сачуван, али се из кореспонденције зна да је испунио Вончинину жељу да му уступи Вагнерова писма, које овај ипак није објавио, могла по жељи Штросмајера.

Вагнерова афера, са свима својим перипетијама, знатно је допринела оллуши посланичких клубова опозиционих странака и група да опозиција колективно иступи из парламента. Иако није објавио документа која је имао у рукама и којима је могао политички и морално потпуно дисквалификовати Вагнера, Љубиша је ипак иступио из парламента, заједно с осталим опозиционим посланицима, 26. III 1870.⁶⁹⁾ Овај корак опозиције знатно је убрзао пад Хазнерове владе, коју је 1. IV 1870. заменила нова

⁶⁷⁾ *Застава*, 5. IV 1870.

⁶⁸⁾ У своме извештају Протић је овако пренео Љубишино питање: „Но и то треба г. Јова да ми нише и да ми јави да ли он мисли да би за њега добро било да ја, по говору г. Орешковића, на некој начин Вагнерову радњу не износим на велик или, напротив, мисли да ју је треба на сваки начин — и не сматрајући ни на моје основе, због којих ја држим да не треба ово сад обелодањавати — у Рајхсрату да обелоданим, па ћу се и ја према томе у згодним приликама знати управљати“. (В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије...*, 425.)

⁶⁹⁾ Истога дана Љубиша је унутро проглас својим бирачима у Бочи, рскавши између осталог: „Ја сам дакле ишао из царевинског вијећа са 50 дрвова, јер смо сви били увјерени да ћемо тим кораком сломоти ону владу, коју су попели закони декембарски. Та је влада била противна политичком напредку свакоје нењемачке народности, а у оним земљама где Њемача нема, она је штитила сваку другу народност против наше. Једном ријечи, она је била наша немича маћуха“. (*Застава*, 5. IV 1870.)

влада под председништвом Пољака Адама Потоцкога, која је одмах увела блажи курс. У нову владу нису ушли ни Вагнер, ни Гискра.⁷⁰⁾

Поставља се питање: да није, можда, Љубиша — приликом своје аудијенције цару — у име народа Боке Которске изразио жељу да главни виновници бокељских крвоопштава, Вагнер и Гискра, буду уклоњени из владе? Или да није, можда, Љубиша то поставио као један од услова да не објави документа, која би компромитовала не само Вагнера него и цео режим? На ова питања немогућно је дати одређен одговор, али је чињеница да је сам цар из својих средстава дао 50.000 форинти и наредио да се Бокељима хитно пошаље храна и да је нова влада Адама Потоцкога таковер пружила знатну материјалну помоћ поплаћеној и опустошеној Боки. Није искључено да је и ова помоћ била издејствована приликом Љубишине аудијенције. У сваком случају, он је знатно допринео да се ублаже тешке последице Вагнерових казнених експедиција по Боки.

VI. ПОД ПРИТИСЦИМА БЕЧКЕ ПОЛИТИКЕ

На новим посланичким изборима за Далматински сабор 1870. први пут су народњаци однели победу над талијанашима. Изабрано је 24 народњака и 16 талијанаша. Љубиша, који је поново изабран у Боки, постао је председник Сабора. Била је то велика победа народне свести над туђинском доминацијом. Ова победа оштрила је као национално-политички догађај.⁷¹⁾

Народњачка већина у Далматинском сабору изабрала је за делегате у аустријском парламенту искључиво посланике На-

⁷⁰⁾ *Застава* је писала: „Већ знате и не треба да вам јављам, да се стрмоглавно са највишег званја наш негдашњи намјесник са свом својом дружином. Ово вам не би ни спомињао да није тај Осман-паша мсву нама био и да му нису метели брзојави из наше Далмације при његовом наименовању од ове партије, која мрзи и народ и све што је народно, и која се ратовала вјешалима и паљезу бокељких села и вароши...“ (*Застава*, 5. IV 1870.)

⁷¹⁾ Динко Форетић, с разлогом, констатује: „Исход избора 1870. одлучна је пресекотница у историји народног препорода у Далмацији, јер се послѣ тога аутономашни више нису могли успјешно служити „аргументацијом“ о талијанству Далмације, док талијански језик, који је дотада суперечно владао у цјелокупном јавном животу покрајине, па и у самом Сабору, почиње постепено губити свој привидегирани положај. У темељима ове изборне пobjеде уграђена су три велика начела на којима су народни препородитељи тада градили свој успјех: вјеровати у снаге народа, у новим генерацијама тражити суборце у остваривању препородног програма и сложним наступашем Хрвата и Срба осујетити замке и варке лукавог, јаког и интелегентног противника каквог су представљали аутономашни у сирези с аустријском бирократијом.“ (Д. Форетић, *Избори за Сабор Далмације 1870. У зборнику радова Далмација 1870*, Задар, 1972, 146.)

родне странке: 2 Хрвата (Јосип Антониети, Иван Данило) и 3 Србина (Стефан Митров Љубиша, Перо Будмани, Буро Војновић). Дошавши у Беч, сва петорица су ступили у „клуб десног центра“, који је имао у свом програму проширење аутономије аустријских покрајина.

Бечка влада је настојавала свим средствима да наметне парламенту закон о тзв. „изборима за невољу“, по којем у случају да се делегати одрекну својих мандата приступиће се директним изборима. Чешки и пољски представници били су одлучно противни овом владином предлогу, док су се далматински представници — под притиском владе и самог двора — у последњем тренутку поколсбали и гласали за предлог б. III 1872, заједно са представницима горње и доње Аустрије, Истре, Корушке, Штајерске, Украјине и Галиције, а Чеси и Пољаци су апстинирали. Гласање Далматинаца за владин предлог изазвало је незадовољство у Далмацији.⁷²⁾

Иван Данило покушао је у посебној брошури⁷³⁾ да оправда гласање „бечке историце“ за закон о тзв. „изборима за невољу“ аргументима политике опортунитета: бечка влада им је обећала — ако буду гласали за њен нацрт — увођење народног језика у школе и судове, постављања кандидата Народне странке на важнија места у административном апарату, грађење далматинске жељезнице, уређење слива Неретве итд. Биограф Ивана Данила каже: „Овим обећањима петорица су повјеровала, или су макар неки међу њима мислили да ће тиме користити свом народу и његову економском развоју“.⁷⁴⁾

Међутим, Раде Петровић пошао је крупан корак даље и овако објаснио политичку позадину гласања од 6. марта 1873. године:

„На гласање далматинских посланика гласано је као на акт њихове самовоље и страначке недисциплине, а не као на резултат једне одређене политичке линије... У општој осуди и појачаној затегнутости, као и у каснијим оцјенама, мало се волило рачуна о томе да је гласању претходило, од 1870. године, шиз акција јединствених у мисли: сачувати побједу Народне странке стечену на изборима 1870. и 1871. и у том циљу потпомагати владу и њеног далматинског намјестника, генерала Гаврила Родића, да се том сарадњом користити

⁷²⁾ Весна Јакић-Цестарић, *Иван Данило — политичар и културни радник, граматичар и дијалектолог*, Радови Института ЈАЗУ у Задру, св. VIII, Задр, 1961, 149.

⁷³⁾ Иван Данило, *Избор за невољу и далматински заступници на Царевинском виећу*, Задр, 1872. У овој брошури Данило тврди да се нису „бечка петорица“ приближила влади, него баш супротно томе да је иницијатива потекла од саме владе. Данило признаје да је на њих вршен притисак да ће Далматински сабор, у коме су народњаци први пут изпојевали жељу, бити распуштен ако они не буду одхватили владину понуду о сарадњи и обостраним уступцима.

⁷⁴⁾ Весна Јакић-Цестарић, *оп. цит.*, 149.

у спровођењу програма подизања материјалног благостања земље и афирмацији Народне странке као политичког представника славенске једине Далмације.⁶⁵⁾

Годину дана доцније влада кнеза Адолфа Ауерсперга поднела је нацрт закона о директним изборима народних посланика за аустријски парламент. Борба, започета због прошлогодишњег владиног предлога о „изборима за пеголу“, сада се обновила у још ширим размерама и са још тежим последицама по јединство Народне странке. Уводничар *Заставе*, знајући да ће далматински посланици поново бити изложени тешким притисцима, покушао је да их упозори на последице ако буду ипак гласали за предложени владин нацрт закона о изборној реформи.⁶⁶⁾ Али, упозорења нису помогла.

Последица гласања за овај закон била је распадање дотад јединствене Народне странке: издвајање историце далматинских посланика и њихових присталица у посебну политичку странку под именом Народно-средњачке странке, и покретање њиховог органа под насловом *Земљак*, по којем су се и они назвали „земљацима“ или „земљаковцима“. Директор *Земљака* постао је Иван Данило, а уредник Јосип Тончић, обојица ранији истакнути сарадници и некадашњи уредници *Народног листа*. Тончић се у то време још налазио у Србији као политички емигрант, као члан редакције београдског *Јединства* и блиски сарадник министра спољних послова Јована Ристића.⁶⁷⁾

На уводном месту првога броја *Земљак* доноси програматски чланак *Наша политика*, у којем је укратко оцртана нова

⁶⁵⁾ Радас Петровић, *Национално питање у Далмацији у XIX стољењу*, Сарајево, 1968, 398.

⁶⁶⁾ *Застава*, 7. III 1871.

⁶⁷⁾ Љубиша и Данило у писму од 29. III 1873. обраћају се Ристићу овом молбом: „Ево је минула година дана да *Народни лист* пао је у руке пона Павловића, и кроз његове напоре, фанатичне и себичне, своју стару племениту задаћу окренуо. Сва су се паметна средства употребила од нас две, и од других разборитих људи, да га на прави пут доведу или да га управе, коју је фактичком силом предузео, али. Жалибоже да су та умјерна средства неуспјешна остала. Видећи да он сваки дан више бијесни ми два стари вође, који смо дали народу жива јемства колико га љубимо, новим пожртвовањем добосмо до те спасоносне памјере да утемељимо нов лист под именом *Земљак*, који би на то циљао да примора *Народни лист* или да се поврати на стара начела или да престане. Па нам је од неопходне нужде имати ваљана управитеља, а то је једини Тончић, којег је исти Павловић неблагодарно гонио. Знајући да ви имате тамо доста способних људи и да се можете лако без Тончића проћи, знајући сјувине да Вам и сами напредак и слога на срцу лежи, молимо покорно да се удостојите истог Тончића брзојавно услити у молбу коју Вам шаље, одуста из службе, и тако учинити могуће да наш лист са успјехом ишаће на свјетлост“. (*Архив Историјског института у Београду*, XXVII/12. Инв. 27/416). Ристић је без одлагања испунио њихову жељу, Тончић се вратио у Задар и први број *Земљака*, у његовој редакцији, појавио се 23. IV 1873.

политичка платформа. Стојећи на позицијама Народне странке о потреби сједињења Далмације с Хрватском, уводничар *Земљака* овако формулише основне мисли нове политичке тактике:

„Али док се то питање не ријешити, док се то наше право не оживотвори, дужност нам је да радимо у Цислајтанији у таквом положају, који би нам што боље обезбиједио нашу хрватску и српску народност и њезин миран развој, по поштеној управи, вољеној народним духом и вољној да нам помаже у стварним потребама“.⁷⁶⁾

Политичка тактика групе око *Земљака* наговештена је у овим, обазриво формулисаним поставкама:

„... ми у Цислајтанији не можемо наширати искључиво за икакав сјустав, него прилагодивши се постојећем, настојавати да колико више могуће из свакога припо средства, која би нам све то боље обезбиједила и развила народност и стварне наше потребе и користи промакла. Кад будемо народно толико ојачани, да нам народност буде сасвим обезбрижена — што није могуће постигнути ако се материјално не подигнемо, а ономе што смо у душевном обзиру стекли, границе не размакнемо — тада — али само тада — наступит ће хора да се сами собом посавјетујемо — да ли да ударимо другим правцима, или да на овом останемо“.⁷⁷⁾

Алудирајући на Миховила Павлиновића — иако његово име не спомиње — уводничар *Земљака* се ограђује од његових тврђења да нова странка води неку антисловенску политику:

„При нашем изшнимом положају, при обстојностима у којима се покрајина находи, сада свака друга политика могла би нам спомињати јунаштва Тале Будалина из Орашца града; а тим више кад се различите странке, с којима смо неког у опорби били, не сложише тако да по једној основи раде већ свака прије свега на своје посебне интересе гласа и по овима се управља, те и ако им је од ока један циљ, држе га се с узрока међу собом различитих. Тиме се ми не одричемо узајамности са осталим Славенима аустријским, шта више у тој узајамности напремо живац нашој снази. Али за ошћи циљ мислимо да најбоље радимо управ кад настојимо да се у Далмацији обезбиједи развој хрватској и српској народности“.⁸⁰⁾

Група око *Земљака* стоји на јужнословенским позицијама и ставља у свој програм на првом месту да ће одржавати и заступати „у земљи потребиту слогу међу хрватским и српским живљем и олбијајући све што би било кадро да ту слогу поремети“.⁸¹⁾

Покретање *Земљака* изазвало је контроверзне коментаре у југословенској штампи. Загребачки *Обзор*, водећи политички лист у Хрватској, вели да поред *Народног листа* у Задру није постојала потреба за оснивањем још једнога листа на српско-

⁷⁶⁾ *Земљак*, 23. IV 1873.

⁷⁷⁾ Исто, 23. IV 1873.

⁸⁰⁾ Исто, 23. IV 1873.

⁸¹⁾ Исто, 23. IV 1873.

хрватском језику и да би било сасвим довољно да су далматински посланици у аустријском парламенту једном изјавом објаснили своје понашање приликом гласања за изборну реформу:

„Ми, који знамо све запријекe народној политици, који смо и овђе искусили, колико се пута родољубиви политик угибати мора, — ми би оној петорици опростили да су изашли с једино оправданим изјавом: „Народни клуб нас је овластито, да радимо по властиту знању и сдупшој свијести својој; то ће рећи, Народни клуб није смисли узети на се одговорности, да гласујемо овако или онако; својим гласом, да смо га дали противно, не би никому помогли, а нашкодили би много народној ствари своје земље, која би се изручила аутономашем, те дошла на нове горке кушње и патње; народни би се језик извадио из уреда, на материјални развитак не би нико мислио, могли би изгубити већину у Сабору. Тога смо се бојали, прамa тому смо гласовали и мирно очекујемо пресуду народа: те буде ли пресуда и проти нама, у свијести разборита и користна дјела, ми ћемо је стрпљиво подниети“.⁸²⁾

Међутим, иако није одобрио покретање *Земљака*, чланкописац *Обзора* ипак између релова признаје да је програм нове странке истовремено и „програм велике већине далматинског народа“ и своди га на ове минималне захтеве: „Док не буде хора, да се сједињење по праву и народном интересу изведе, радити у околностима колико се може, да се народ подучи о својем праву и звању, да се подигне у својем материјалном стању“.⁸³⁾

Обазривост и умереност *Обзора* према *Земљаку* имала је за последицу истовестан став *Земљака* према *Обзору*. Одговарајући на критичке објекције и приговоре чланкописца *Обзора*, редакција *Земљака* реаговала је врло тактично и покушала да отклони бојазан да ће нови лист изазвати распад Народне странке у Далмацији. У непотписаном чланку редакција *Земљака* одговара:

„У осталом, нека *Обзор* буде спокојан; завдење новог листа неће бити од никакве штете за цјелокупну Народну странку у Далмацији. Што се тиче напет питања са Хрватском и наше разпре са унутрашњим противницима, у томе смо сви сложни, сви једне мисли. А што смо се разликали у погледу на правац којим тријеба да тјерамо нашу политику према Цислајтанији, то и ако није од користи, зашјело не може бити од штете за развој наше народности и за настапак Народне странке. Зар морамо бити један другому непријатељи, ако се у печему и не слажемо? У сваком случају пак, ако буде штете, нама је срце мирно, јер ми писмо је зашјело изазвали“.⁸⁴⁾

У дилеми да ли треба водити „високу политику“ или ситан рад у народу, Љубиша поставља питање: да ли је Народна странка, откако је постигла већину у Далматинском сабору,

⁸²⁾ *Обзор*, 24. IV 1873.

⁸³⁾ *Исто*, 24. IV 1873.

⁸⁴⁾ *Земљак*, 25. IV 1873.

испунила очекивања која је народ у њу полагао? Одговарајући на постављено питање, Љубиша у чланку *Народна странка у већини* покушава да буде објективан према Народној странци, са којом се разишао:

„Да ли је Народна странка тој својој дужности одиста и задовољила? Услед тога што је стекла већину у Сабору, дошан су из Намјестништво, да земаљом управљају, људи боље склони да се из народне потребе и на народна права обазире. Али то није било све: паче то је било посве мало, јер се са судбином нашега народа у Задру не управља, већ у Бечу... Народна странка, ако јој је стало до правих интереса народних, мора да још узтраје на том правцу, јер све погубелни нису још прешле, а материјално и душевно благостање народа није још на таквом ступњу, да би се могло од себе развијати без ичије помоћи, или да би могло свакој запријети одолети, ма откуда она долазила“.⁸⁵⁾

Закон о директним изборима народних посланика за аустријски парламент изазвао је у Далмацији незадовољство, зато што по одредбама овога закона Далматински сабор више није могао бирати своје представнике (делегате) за парламент, него су они убудуће директно бирани на општим посланичким изборима. Земљак је покушавао да стиша то незадовољство, или барем да га умањи, разним противвразлозима, од којих су неки имали извесну тежину. У значајном чланку *Сабори и Царевинско вијеће* Љубиша упозорава да је ранији изборни систем имао истовремено и позитивних и негативних страна:

„Истина је да је прије бечка влада у неку руку зависила од покрајинских сабора, јер је на Царевинском вијећу пред собом имала изасланике ових сабора, па је морала да о њима води рачун. Али је истина такође да тај одношај у којему су један према другоме стајали бечка влада и покрајински сабори, ако је од користи био покрајинским саборима, био је готово још више њима од штете. Јер у ствари шта се догађало? Догађало се, да кад влада није била задовољна са посланицима које покрајине, она би се њих отресла, распустила би дотични земаљски сабор... те расписујући нове изборе и дакако притискивајући, она би стављала у погубелн интересе странке, која је до тада имала већину, и све би своје силе напрегла да већину преда противној странци, која је, готово свећ и свуда, била и противнародна“.⁸⁶⁾

Предазећи са негативних на позитивне стране новог закона о директним изборима, Љубиша констатује:

„Сада се то више збивати не може, јер ако су Царевинско вијеће и бечка влада независни од покрајинских сабора, они су такође независни од Царевинскога вијећа. Је ли бечка влада са заступницима на Царевинском вијећу незадовољна? Она неће моћи стога да распусти Сабор, јер они неће више бити изасланици народа; шта више неће бечка влада више моћи да данас ове, сутра оне саборске изасланике пошаље к њиховим кућама, распуштајући до-

⁸⁵⁾ Исто, 25. IV 1873.

⁸⁶⁾ Исто, 27. IV 1873.

паче саборс, као што се то до сада догађало, већ ће она морати
или да све заступнике на Царинском пијећу пошаље кући, или да не
попаље ниједнога. Одседе неће заступнике мучити мисао: шта ће
се догодити, ако се ја овако или онако понашам, па ако ми Сабор
растуштају — као што их је та мисао више пута до сада мучила —
већ ће они моћи да слободно тјерају коју им драго политику, зна-
јући да с њихова понашања неће тријети никакве штете они народни
интереси који су у Сабору заступани, нити она странка која буде
на Сабору у већини“.⁸⁷⁾

У једном значајном уводнику у *Земљаку*, Љубиша апелује
на чешке политичаре, да престану са политиком апстиненције,
да узму активног учешћа у предстојећим посланичким изборима
за аустријски парламент и да њихови изабрани посланици дођу
у парламент. Љубиша продире одмах у срж ствари:

„Да ће Словенци и Пољаци ступити у Царевинско вијеће и
с неправним изборима, то смо већ знали; или двојбено је било, да
ли ће се Чеси одважити да судјелују у изборној борби, и . . . ићи
у Беч, да се тамо боре у друштву са осталим Славенима, и да с њима
исту судбину дјеле, мјесто да их остављају на цједилу, као што су
све до сада радили, себи и осталима тим начином проузрокујући
гласних штета“.⁸⁸⁾

Љубиша поздравља иницијативу једне групе младочешких
политичара, који су кренули акцију да се престане с апстинен-
цијом:

„Судећи по ономе што нам наш бечки дописник јавља и по
гласовима, који се по новинама проносе, као да је у Прагу напokon
преовладало мнијење такозваних младих Чеха, који су одавно кази-
вали да тријсба ићи у Беч и тамо са Њемцима мстаан дијелити.
Аво Бог, да тако буде, јер би тада сви сложни слапенски заступници
могли да тјерају против њемачкој политици Њемаца политику сла-
венску . . .“⁸⁹⁾

Љубиша се у неколико махова враћао на држање чешких
политичких представника, увек оштро разликујући политику кон-
зервативног чешког племства од политике демократски оријен-
тисане грађанске класе, нарочито Младо-Чеха. У једноме од ових
чланака, *Чести*, Љубиша је оштро осудио политику чешкога
племства:

„Има неки који сматрају да је за Чешку велика благодат не-
завно народно племство. Ми насупрот држимо, да је племство највећа
несрећа народне чешке странке. У таквом се она положају палаци,
било кривњом околности, да она у свом политичком понашању зависи
од воље чешке аристократије. Може се слободно рећи да је племство
навело Чехе на онај пасивни отпор, у којем се они има већ неколико
година налазе на велику штету своју и осталих Славена. Чешкој ст-

⁸⁷⁾ Исто, 27. IV 1873.

⁸⁸⁾ Исто, 30. IV 1873.

⁸⁹⁾ Исто, 30. IV 1873.

аристократији, као уопће свакој аристократији, млади политика пера-ла, нијескања, политика која ништа не ствара, која ничему не воли“.⁹⁰⁾

Анализирајући однос снага између Старо-Чеха и Младо-Чеха, Љубиша жали што је даљи развој логабаја показао да је политика првих задобила превласт над политиком других:

„И одиста из почетка у Чешкој је било преовладало мишљење такозваних Младо-Чеха, који држе да је крајње вријеме да се ступи на поље активног дјеловања и да се уђе у Царевинско вијеће. Али сада као да је сасвим над том спасоносном струјом преотела мах струја аристократска, која неће никако и нипошто да у *Рајхсрат* уђе...“.⁹¹⁾

Љубиша је у *Земљаку* објавио циклус значајних уводника, под заједничким насловом *Славени у Аустријској Царевини*, у којима је подвргао критичкој анализи држање политичких представника свих словенских народа у Хабзбуршкој Монархији. У другом чланку Љубиша расправља о политици чешких представника, критикујући њихове државноправне теорије („коруна шеска“) и њихову тактику према Словацима и осталим народностима у Угарској:

„Својим новим програмом државноправним Чеси су стекли дружине међу Њемцима у Тирољу, у Воралбергу и ниошто у Штајерској и Горњој Аустрији; али су се на вјеке одијелили од Словака у Угарској, који су се негда сматрали с Чесима једно, а одпошав се њихов промијешао и с осталим Славенима, с којима су отприје у народно име тијесто били савезани“.⁹²⁾

Исто тако као што је осуђивао државноправне теорије мађарских и хрватских политичара, Љубиша је устао и против државноправних концепција чешких политичара:

„Што год може ко наћи у садашњем положају у Аустрији неповољна по Славене, све се има приписати једино оној политици, коју су слиједили Чеси, носач су се оставили народнога програма, а пристали уз државноправни“.⁹³⁾

Док је о чешким политичким представницима дао углавном неповољан суд, нарочито о Старо-Чесима, осуђујући њихову политику апстиненције, Љубиша је о реалистичкој и опортунистичкој политици Пољака и Русина (Украјинаца) писао много афирмативније, иако се ни са њиховом политичком тактиком није увек у потпуности слагао. За Пољаке, поцепане и подељене између три велике силе, имао је Љубиша — исто као и остали југо-словенски политичари скоро без изузетка — много симпатија и разумевања:

⁹⁰⁾ Исто, 27. IV 1873.

⁹¹⁾ Исто, 27. VI 1873.

⁹²⁾ Исто, 14. V 1873.

⁹³⁾ Исто, 14. V 1873.

„Нема пмснн нкојсга славенскога племсна, које неславенски новјестичари хвалом и славом окићују, кому обраћају највруће чувство било у срци или несрећи, што је име Пољака... И другде су по Славенству пронадале славенске државе с позивања тубина у домаће спаће и распре; али је свако славенско племе из горких посљедица такова корака паучило се памети: само Пољаци кроза големе несреће остали су окорни и неопорављн у својој заблуди. У чему се та састоји? — У безграничној властоуптини над себи сродном рајом“.⁹⁰⁾

Љубиша покушава да објасни политичко држање грофа Адама Потоцкога, пољског политичара, који је захваљујући својој тактици успео да се годинама одржи на положају министра и председника аустријске владе, и бискупа Литвиновића, политичког вође Русина, који је све до смрти лавирао и тактизирао, настојећи да на тај начин олакша тежак положај широких селачких маса Русина у Украјини. Љубиша покушава да овако формулише закључке:

„Из свега се види, да Пољаци не слиједе нити народне славенске политике, нити државноправне федералистичне. Дакле они су свебер и славенско и федералистичко име из свакога програма помњиво истуривали. Њихова је политика обраћена к пољскому царству; то јест, не могавши се повратити на првашње властоско господство у пољској царевини, да задрже првенство у Галицији над пољским Мазурима и над Ришњашима, који су им били од искона црна раја“.⁹¹⁾

Расправљајући о политичким кретањима код Словенаца Љубиша је тачно уочио значајне разлике између Старословенаца и Младословенаца у односу према Аустрији, с једне стране, и према осталим Словенима у Хабзбуршкој Монархији, с друге стране:

„Када су Чеси окренули с народнога програма на државни, онда се међу Словенцима појавио раздор... Старије коловосе пристануше намах уз чешки програм, и с тим дадоше нови правац словенском покрету, подијеливши га на земље у којима народ станује. Млађи, патристички људи не толико да осташе уз првашњи намишљај, створити себи нову отачину, Словенију, из разних комада земље Словенцима напучене, него почеше испрва књигом, потле и политиком приближавати се Хрватима. Ну сва ова унутрашња раздјела није се на саборима ни у Рајхсрату појавила: Словенци су остали скупа сирама немштине и спрема талијанштине сложни“.⁹²⁾

Љубиша са симпатијама прати покрет за уједињење свих словеначких покрајина у једну целину и њихово културно буђење:

„Политички програм словенски ипао је на уједињење Словенаца, политички раздијелених на шест разних земаља. То се зна да то није лак посао могао бити, али је тај намишљај допринио к тому, да Словенци, ако и падалеко раштркани, почму оснијећати потик из

⁹⁰⁾ Исто, 18. V 1873.

⁹¹⁾ Исто, 18. V 1873.

⁹²⁾ Исто, 25. V 1873.

Љубљане, таје се био усредоточно народни живот. Навластито на књижевном пољу може се рећи да су Словенци учинили чудесно: што Матица, што друга друштва за издавање пучких књига, издале их на тисуће и онт тисуће“⁹⁷⁾

Прелазећи на Словаке, Љубиша је указао на њихове велике напоре и резултате постигнуте на културно-просветном пољу:

„Словаци не мање марљиво заузели се своје књиге, него ли Словенци. Њихова Матица у св. Мартину, богато повчаном главницом опскрбљена, снажно подупире издавање пучких књига... Према сиромашан народ, Словаки смогоше особите главнице на утемељење народних учиона, нижих и средњих, у којима се у народном духу одгаја ватрена младеж словачка“⁹⁸⁾

Љубиша је упозорио на изузетно тежак положај словачког народа изложеног свестраном притиску мађаризације:

„Још док је опстојала утарска канцеларија, а још горе када је наступило утарско министарство, Словаки постадоше циљ мађарског прогонства. Колико је у Угарској властелство јаче укорисљено, толико је негдашња раја убожнија и потишченија остала, и покле је властелштина као владавина укипута... К тому још придомај словачко свећенство одгојено у мађарским сјемеништима и помађарено...“⁹⁹⁾

По новом изборном закону Далмација је имала да бира 9 посланика у аустријски парламент: 6 из курије тзв. вањских општина; 2 из курије градова и трговачких комора; 1 из курије велепорезника. Ова класна дискриминација ишла је у прилог талијанашима, а на штету народњака и „земљака“. После главсања за изборну реформу и покретања *Земљака* дошло је до потпуног расцепа између народњака и „земљака“, чиме су се користили талијанаша, који на изборе излазе компактни. Избори су обављени у октобру 1873. Изабрано је 5 талијанаша (Љуби Лапена, Марин Бонла, Кузма Бења, Антонио Бајамонти, Едвард Келер); 3 народњака (Михо Клаић, Миховил Павлиновић, Ловро Монти); 1 „земљак“ (Стефан Митров Љубиша).

Дебата о адреси у доњем дому аустријског парламента у Бечу дала је Љубиши повода да у чланку *Славенство* критички анализира положај словенских народа у Хабзбуршкој Монархији крајем 1873. Љубиша упозорава да је по Славенство највећа трагедија постојећа неслога између политичких представника појединих словенских народа:

„Расправа о адреси у заступничкој комори у Бечу такав је призор, да славенском родољубу срце пуца, ако се у њ огледа... У тој расправи говори један Пољак, па и други; говори Русин; говоре два, три Словенца; па сваки на своју руку, један упркос другому,

⁹⁷⁾ Исто, 25. V 1873.

⁹⁸⁾ Исто, 25. V 1873.

⁹⁹⁾ Исто, 25. V 1873.

колико да су мртви душмани, па не може један уз другога да приставе. Кому се над тим ражало није, у том славенскога срца нема. Али да би се отоле чему научили!¹⁰⁰⁾

Указујући на унутрашњу растројеност Словенства и на поцепаност и подељеност између појединих словенских народа унутар Хабзбуршке Монархије Љубиша констатује:

„На државном пољу не вриједс племенита чувства, не вриједи живо родољубље, узалуд је бистар ум, за ништа висока наука, без користи пеуморна радност, ако се све то прско договора и преговора не стопи у једну политичку мудрост. Али су тој увјети: устста, пожртвовање, погодљивост, трпљивост, а врху свега чистоћа свакога на страни циља. Док жалимо славенске јаде, док јадамо над тужним призорима, прибављујмо себи увјете те политичке мудрости. Под тим увјетима само можемо утврдити свој народ, а онда само смијемо пружати руке, да тражимо остало Славенство“¹⁰¹⁾

Највешу пажњу посветио је Љубиша рацхлањавању и објашњавању сложених међунационалних односа на Словенском Југу. Сматрајући Србе и Хрвате као кичму Југословенства, он је годинама изучавао њихову историју, уочавао све оно што их је у прошлости спајало и повезивало, али није остајао слеп ни за међусобне несугласице и сукобе, критички испитивао њихове дубље узроке и корене, са жељом да се превазиђу унутрашње противречности и код једних и код других. При томе је постојано тежио за отклањањем или, барем, ублажавањем националних супротности и центрифугалних тенденција, које су спречавале проналажење једног заједничког језика и постављање истоветних циљева.

У ово доба оштрих сукоба између српских и хрватских националиста о националној припадности Дубровника, Љубиша није подлегао шовинистичким страстима, које су обузимале и многе трезвене духове и на једној и на другој страни. Остроуман посматрач друштвених односа у Дубровачкој Републици, Љубиша је у чланку *Хрвати и Срби* оштро уочио класне супротности које су проузроковале јаз између властеле и пучана:

„Између цијелога народа хрватскога и српскога један сам град са својим малим котаром обчува своју народну слободу, славни Дубровник. Ова опћина, јер испрва се тако звала, пријатељујући с пограничним велможама српскога царства, подвајајући поклон угарском краљу, признавајући врховну власт сада римских, сада бизантијских царева, натјецаше се с осталим градовима Јадранског приморја, са самим Млешима у трговини и обрту. Стеченим богатством рашири своје границе прикупивши од велможа српских новог земљишта с једне стране до Неретве, с друге до Боке Которске, и прозва се касније Републиком (...) Дубровачка властела, како ниједна друга, ни српска, ни хрватска, тојила су у својој малој републици знаност и умјетност, људство и књижевност, те је Дубровник

¹⁰⁰⁾ Исто, 28, XI 1873.

¹⁰¹⁾ Исто, 28, XI 1873.

одајкада био и остао нашом народном Атином. Али су властела свакако властела, па гдје властеоство господује ту је народ раја; тако је и у Дубровнику било; дубровачко пучанство најсретнија раја цијелога нашега народа, али опет раја“.¹⁰²⁾

Јасно уочавајући класне супротности у историјском развоју Дубровачке Републике, Љубиша је евоцирајући прошлост сагледавао узроке и последице ове класне дискриминације и отворено изражавао своје симпатије за „најсретнију рају цијелога нашега народа...“

Љубиша је написао циклус чланака, под заједничким насловом *Аустрија и Црна Гора*, у којима је у главним линијама изложио дипломатске односе између Хабзбуршке Монархије и Црне Горе од друге опсаде Беча (1683) до новог доба. Љубиша је очигледно дуго прикупљао податке за ове чланке и показао релативно добро познавање предмета, ако се узме у обзир да је био самоук. Љубиша одмах у уводу напомиње:

„Има људи који мисле да су дипломатски одношаји међу Аустријом и Црном Гором само у неком оближњем вријеме постојали, и да је Аустрија ту скоро почела признавати независност Црне Горе. У такову су погрешку често падали, а и данас падају најоглашенији листови европски, јер се нико од новинара није потужио и собн труда дао да завири у повијесницу Црне Горе; пак није чудо да је свијет, који падо новине чита застрањен и с праве историчке истине заведен“.¹⁰³⁾

Приказујући историјски развој догађаја у доба великог источног рата Хришћанске Лиге против Отоманске Империје, Љубиша између осталог напомиње карактеристичну епизоду „двје пушке црногрске оћерале Турке из Ерцег-Новог више но лумбарде провидура Корнара“.¹⁰⁴⁾

У доба Свете Алијансе, реакционарног савеза европских царева, краљева и кнежева против национално-ослободилачких покрета подјармљених народа, најтеже је стање било у периферијским покрајинама Метернихове Аустрије, поименице у Бокни Которској. Љубиша бележи:

„Чиновништво задарско и которско није ни јављало Бечу постојеће нередс и вражде; није било у стању да их одалени, а из последног макијавелизма метачке политике радовало се гледајући да се раствара пропаст међу сусједима и сродним земљама. Кад се је који Бокез усудио уздахнути или свој глас подићи против таквог неосносноме стању био је од власти прозван русофилом, издајником и бунтовником“.¹⁰⁵⁾

¹⁰²⁾ Исто, 30, V 1873.

¹⁰³⁾ Исто, 11, VII 1873.

¹⁰⁴⁾ Исто, 11, VII 1873.

¹⁰⁵⁾ Исто, 13, VII 1873.

Љубиша износи низ непознатих, или недовољно познатих детаља и појединости из доба Петра I, Петра II, кнеза Данила и кнеза Николе. Тако, на пример, између осталог, Љубиша износи ову занимљиву епизоду:

„Тек што је започела 1869. буна у Боки, кнез је пудио далматинског владарца Вагнера¹⁰⁶⁾ својим посредовањем, и био је наклон послати своје људе у приморје да скроте узнешене духове. Жалибоже Вагнер одбије ту пријатељску понуду“.¹⁰⁷⁾

Љубиша је одао посебно признање кнезу Николи што је боксаљским устаницима дао „братско уточиште . . . што их је спасио од пасје смрти“. Уопште, Љубиша је ценио државничке и дипломатске способности кнеза Николе, и одао му ово признање:

„Устројити војску, оружати је новим пушкама, увјесжавати је у војничкој стегн и уредноме боју, увести учине по свој земљи, уредити управу и судственост, поставити гојиште поповско¹⁰⁸⁾; ово су мучне задаће, које је с малим средствима а големим трудом испунио кнез Никола, Њсму, и самоме њсму, може захвалити Црна Гора, а и цијело Српство, да је својој Кнежевини дао онај спољашњи облик, који јој дава пуно право да се набрајати може као европска држава“.¹⁰⁹⁾

Љубиша је овде очигледно преценио заслуге кнеза Николе, а превидео несумњиве заслуге његових претходника, кнеза Данила и Његоша, који су ударили прве темеље претварању Црне Горе у европску државу.¹¹⁰⁾

Расправљајући о Србима у Хабзбуршкој Монархији, Љубиша је посветио посебну пажњу војвођанским Србима, указујући на њихов тежак положај под хегемонијом мађарске владајуће класе:

„Срби, народ жив, самосвијестан и међу осталим народима у Угарској уопће најпросвјетљенији, задавају мађарској влади доста брига. Зато се није чудити што су Мађари на ње најљући, него је чудо како су се међу Србима нашла некоји, који су се прије сами дали Мађарима у руке, па потле други, који им дају повода, да они могу онако над народом српским кидисати (. . .) Ту је доста кривље и правнице с једне и с друге стране, на које су се Срби разишли. Једни траже да укријепе народ и народно заступство на конгресу,¹¹¹⁾ раширујући оному власт над црковној и народној имовини; други

¹⁰⁶⁾ Случајна омашка: генерал Вагнер је био „говернаторе“, „губернатур“, дакле царски намесник Далмације.

¹⁰⁷⁾ *Земљак*, 20. VII 1873.

¹⁰⁸⁾ Односи се на Богословију на Цетињу.

¹⁰⁹⁾ *Земљак*, 20. VII 1873.

¹¹⁰⁾ Петар Ј. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*. Београд, 1951. Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*. Цетиње, 1948.

¹¹¹⁾ Под конгресом Љубиша подразумева Српски народно-црквени сабор у Сремским Карловцима.

се одзивају манастирском у свештенству, које цијени с отим скраћено своје право. У такову раздору Маџари настављају своје исограшиско господство над угарским Србима".¹¹²⁾

Од Љубишиних чланака, који обрађују јадранску проблематику, свакако је најкарактеристичнији његов чланак *Словом расту мале ствари, а неслога све поквари*. Ту је он изнео своје оригиналне погледе на развој друштвено-политичких односа у Далмацији, Дубровнику и Боки свога времена. Љубиша сматра да је Бокелски устанак (1869) претстављао прекретницу у историји југословенских приморских земаља и повлачи паралелу између друштвено-политичких и културно-просветних прилика у овој покрајини пре и после устанка:

„Прије бокелске буне могао си наше општине на прете избројати. Језик за времена Гискрина и Вагнерова прогнат у коњушнице. Саборска већина, школско вијеће, земаљски одбор, бечко одаслаштво, у противним рукама. Намјесништво од пратера до намјесника прокрила губица и придоплица... Било је довољно рећи: ја нити сам Хрват, ни Срб, ја не трамзим за сједињење, ја мрзим мрамачки језик, ја припадам латинској просвјети — да му се измије над главом рог милости“.¹¹³⁾

После устанка, истиче Љубиша, наступно је преокрет и прилике су се вагао почеле поправљати на свим подручјима јавног живота:

„Бокелска buna, коју су хтјели народни заштитници употребити против Народне странке и истријсбити јој вође, божијем промислом преокренсе се на народну корист. Падоме одједном Гискре и Вагнери, а кола понаулише низ брадо. Слога и јединство доведоу Сабор до већине, народне луде у школско вијеће, у одбор, у Беч, у намјесништво. Језик се провуче као муња у науку и у уреду, почели га учити сиједи људи, који су га до јуче презирали. Општине готово све постапу народне. Оживи одједном дух просвјете народне, радности, пољодјелства, задруживања; свак се натезе ко ће боље“.¹¹⁴⁾

Иако је ова Љубишина паралела одвећ идеалистички интонирана — јер ни после Бокелске буне нису се економске, политичке, друштвене и културно-просветне прилике одједанпут из основа измениле — ипак стоји чињеница да је под режимом намесника Гаврила Родича¹¹⁵⁾ престао ранији систем националног угњетавања и да су услови живота народних маса Хрвата и Срба у Далмацији, Дубровнику и Боки полако и постепено постајали повољнији у поређењу са ранијим условима живота.

Брансћи политику далматинских посланика у аустријском парламенту од приговора Миховила Павлиновића и његових јел-

112) *Земљак*, б. VI 1873.

113) *Исто*, I. VI 1873.

114) *Исто*, I. VI 1873.

115) Родич је био намесник од 22. VIII 1870. до 12. XI 1881.

номишљеника да су наводно „издали славенску ствар“, Љубиша им супротставља своје уверење да и противници „у својој души одобравају поступак петорице“:

„Овако мисле озбиљни људи, који разложе и размисљају. Они не могу никако да вјерују да они исти људи који су зачали разбориту политику 1870. године, и који су одобрили лањско гласовање, све одједном преокренуће новим погубним правцем. Но ако по несрећи Народне странке остави свој програм и увече народ у нове борбе и тјесноће, ми од себе уклањамо сваку одговорност“.¹¹⁶⁾

После гласања далматинских посланика за изборну реформу у једном делу јавности поставило се питање: да ли је то гласање одметничтво или издаја? На ово питање одговорио је уводничар *Народног листа*, по свој прилици сам шеф странке Михо Клаић, овако:

„Својим гласовањем бечка петорица одметнула се од своје странке, залазећи далеко преко оне међе коју досад није Народна странка прешла. То одметничтво је ли издаја? Ми мислимо да није. Човјек се одметне од своје куће, и пође у свист; одметне се и у хајдуке, и пође у гору; али ниједан од ових двају није још издајник. Издајници би били бечки посланици, да су се изрично скупа обвезали према странци и народу, што нису; или кад би се доказати могло, да су они гласовали за своје себичне сврхе, да су они били подкупљени. Ми тога повјеровати не можемо, нити смо тога изда рекли. Издаја ваљало би да буде у опакој олуци, у злој намјери; а те ми нисмо никад подметнули бечкој петорици“.¹¹⁷⁾

Врло је карактеристично да је *Народни лист* од самога почетка заузео сасвим други став према појединим члановима „бечке петорице“: благонаклон према Ивану Данилу, с једне стране, а потпуно негативан према Љубиши, с друге стране. У уводнику *Петорица се надаље одмећу*, који несумњиво потиче из пера Миховила Павлиновића, овако се објашњава и оправдава политичко понашање Ивана Данила:

„Тко не би лично познавао Ивана Данилова, да обзиром на његово многогодишње бављење стварју пароном, и на његову очигледну љубав за исту ствар, опрости га сваке престроте осуде ради гласовања 6. ожујка, довољан би био програм *Земљака*, да му се једнако опрости... Родољубно осјећање, и глас многих пријатеља, пеће допустити Ивану Данилу, да заврши свој јавни живот уз смешност, која би му могла родити каством онога народа којег је свећер љубио, и без љубави којег он би стао најнесрећнији био. Ми тога не желимо нашем старому пријатељу и нашем неуморному помоћнику... Ако је и забрздио на пољу државноме, има простора још за њега, да његов рад по народ остане благословљен и његово име чашћено“.¹¹⁸⁾

Међутим, за Љубишу, Павлиновић није имао ни једну једину лепу реч, него га је покушао приказати као инкарнацију зла и свих негативних особина:

¹¹⁶⁾ *Земљак*, 1. VI 1873.

¹¹⁷⁾ *Народни лист*, 3. IV 1873.

¹¹⁸⁾ Исто, 9. IV 1873.

„Друга делија из Рајхсратске историје неће се о малом успи-
сстину; друга је то људ, и други је то пут којим се он научио и
шћљати и такати. Он хоће обилне зоби, њему се хоће коша и руже-
вина да се боље заклопи и своје брке омучи. Без икакве вјере у
души, изим пјере у прсвару, он се и зубима и ноктима успео до
туђа крова, па тамо ловећ као гуштерица птиће, пустио глас да
и он зна пјевати и на сваку руку преврћати. Тај хоће на даље
да невине птице гуца, и приети господару куће, ако га с крова крене,
да ће он услут кућу запаљити: с тога сгрће налива, и сприва огав
лажи, осваде и омразе... Не! пјега не треба описивати надаље.
Доста му је име натукнути од Будве до Раба, свак већ знаде где
је та срамота на нашој земљи и на нашој страни“¹¹⁹⁾

На крају свога чланка Павлиновић се обраћа и осталој
тројници далматинских посланика покушавајући индиректно да
и њих оправдава и да и њих одвоји од Љубише:

„За осталу тројницу мислимо да се спасити могу, са мање сра-
моте, на вриеме одрчућ се иссретна друштва, и радећ на другом
пољу за добро свога народа, којста вјерујемо да још љубе. Изим
гласовања, они се пишу особно па даље изложити. Њим је бирати,
док су још на вриеме. Ми им дајемо задњи братински савјет: одлу-
чите се од мртва одметника сваке вјере и свакога поштења, одлучите
се док сте још на вриеме да вас до мозга не окужи!“¹²⁰⁾

Ако се упореле ови претерано оштри напади *Народног листа*
са умереним одговорима *Земљака*, тек онда се види разлика
између писања ова два противничка листа. Знали су и уредници
и сарадници *Земљака* у ватри полемике да у извесним моментима
одлучно реагирају, али у поређењу са чланковима *Народног*
листа они су били много блажи и умеренији, избегавајући личне
увреде и анимозности. Редакторе *Земљака* су посебно вребали
приговори да су далматински посланици у бечком парламенту
6. марта 1873. починили — „издају славенске ствари“.

Бранећи себе и осталу четворицу посланика од ироничног
приговора да су својим гласањем 6. марта „некоје Славене“
(алузија на Чехе) „неугодно зачудили“, Иван Данило у свом отво-
реном писму од 10. III 1874. одговара:

„Ти су Славени били нас још неугодније зачудили, кад нису
хтјели на Царевинско пијеће да добу, како би с њима ми заједно
у већини били; — када су за своје после одговарали без обзира на
наше; — кад нису хтјели с нама оне солидарности, које пије нигда
било, што је сада, а у име ње се на нас нападало и папада“¹²¹⁾

На ову изјаву реаговао је Љубиша једним отвореним писмом,
упућеном Ивану Данилу, у којем му је одао посебно признање
као директору *Земљака*, који је инаутурисао нови, објективнији
тон у новинарству у Далмацији:

¹¹⁹⁾ Исто, 9. IV 1873.

¹²⁰⁾ Исто, 9. IV 1873.

¹²¹⁾ *Земљак*, 13. III 1874.

„Ја сам мислила да је потребито у једној држави да слободна штампа нази и надгледа рад политичкијех људи. Ко то не трпи, а он нека се проба политичког живота. Новинарство је уставности што сунце биљу. Но је друго питање облик новинарски. Тај је облик мјерило степена изобразљивости писца и публике за коју се пише. Обична вика и глум онај који нема разлога. Разлози говоре разуму а вика чувству. Голи чип, просто и хладнокрвно изражен, доноси на зрелог читаоца виши утисак неголи хрна најгалднијих псовкиња“¹²¹⁾

На крају свога отвореног писма Љубиша упућује Дашку ову поруку:

„Сљедуј као до сада бранити развитак умни и стварни својих земљака, али се не надај харности у врспике, већ брукс и срамоте. Сљдоваће ти праху свјетковање! Не базируј се на драчнице, које ти на пут повукују мравци, да ти слави ход тобож препријече али закасне. Вријеме ће открити све и сва. Брзо ће се увјерити наши противници да је било најпаметније задовољити се добром а бољему се надати и приутовити“¹²²⁾

Љубиша је сматрао да режим намесника Родића, у поређењу са режимима његових претходника, представља крупан корак напред, ценно је његову улогу у смиривању Бокелског устанка и уважавао његову подршку Народној странци.¹²³⁾ Иако је био царски генерал и лојалан према бечком двору, с једне стране, Родић је, с друге стране, знатно допринео одстрањивању аутономаша са кормила и понаробивања општина, судства и школства у Далмацији и Боки. Поред својих унутрашњих противуречности, Родић је од свих далматинских намесника у другој половини XIX века ипак релативно понајмање грешио и понајвише учинио за побољшање прилика у овој економски најнеразвијенијој покрајини Хабзбуршке Монархије.

Врло је значајан и карактеристичан став Стефана Митрова Љубише и његове групе према талијанашима. У досадашњој историјској литератури његов је став углавном погрешно интерпретиран, а у више махова и искривљен. Од Љубишиних чланака, који говоре о талијанашима, можда је најважнији његов уводник *Талијанци Далматовци*, објављен без потписа, као безмало сви његови чланци, али по стилу и језику судећи несумњиво његов. Побивајући из основе погрешне тезе задарског талијанашког листа *Il Dalmata* о тобожњем италијанском карактеру Далмације, Љубиша пише:

„Чим нам доштају из Талије књиге, кје размичу границе своје земље до прско наших граница, те своје грабежљиве чељусту преко мора отварају, показујући како би нас прождрле да могу; — чим се пове придошлице талијанске пресељују на наш крај, да свој новац

¹²¹⁾ Исто, 25. III 1874.

¹²²⁾ Исто, 25. III 1874.

¹²³⁾ Фердо Хауптман, *Генерал Родић и политика аустријске владе у Кривошијском устанку 1869 — 1870*. Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, 1962, XIII.

на скупе камате закопају у нашу земљу, а по њој своје Талијанце насељују, да не би који талијански новчић испашуо, те га славенске руке захватиле... тим ове ископнице нашега народа ударили на њез с најжешћим нападањем, што су га до сада учинили. И до сада су нам нападали језик и псовали га нејезиком; и до сада су нам намећали талијанштину, да с нама она влада и управља; и до сада су се отимали о народно право; али данас све је то по њих мало; данас нема у Далмацији Хрвата, а оно Србаља, што је испред турске силе пребјегло у Далмацију, то су богци, сиротни прогнаници, које је латинско гостољубље примило на своју земљу, да се уза земље господара прихране. Ето куда је дошла талијанска дрзовитост према нашему народу!¹²⁵⁾

Љубиша је, са пуно горке ироније, упутно на адресу задарског талијанског органа ово оштро упозорење:

„Ни слатке ријечи, ни умилато лице неће никога преварити, како га неће навалс и пријетње застрашити, ни мито и подарае поткупити. Народ је сложен показати туђину и потуђеному чија је ово земља; нити су Хрвати изумрли, како би он желно; нити су Срби задовољни потиштеним положајем ускока, лишених свога завичаја. Вријеме је већ прошло милоћудним добричинама; навјешћује се народе рат, окупљају се силе са свих страна, и слабији нека се охрабре одбијати јурише; а неваљали нека иду слободно уписати се у Талијанце — Далматовце, народ њих не треба“.¹²⁶⁾

На крају свога уводника, Љубиша поставља питање шта је са многобројним народним петицијама против туђинских поробљивача, који су годинама угњетавали и експлоатисали народне масе широм Далмације, Дубровника и Боке:

„Ми писмо још заборавили оне спопове прощња, што је народ послао на Сабор, да се види једном, је ли Далмација земља нашега народа, или кога другога; да се види колико је тога Талијанца, што би хтио прозвати се и он народ, па онда народу хрватском и српском по земљи кројити правичу, како је њему драго... Ми хоћемо да знамо, колико је на броју тих Талијанаца — Далматоваца, који се подижу пред нама, који се нећу преко нас, који нас занијекају и себе на наше мјесто постављају. Нека их видимо, нека се с њима огледамо!“¹²⁷⁾

Овакав јасан и недвосмислен став Љубишин према талијанцима у Далмацији речито показује неоснованост и неоправданост Павлиновићевих приговора тобожњем Љубишином пактирању са талијанцима. Он је био одлучан противник сваког националног угњетавања и однарођивања, без обзира с које стране оно долазило.

Ревизија хрватско-угарске нагодбе (1873) изазвала је опште незадовољство не само у банској Хрватској, него и у осталим југословенским земљама Хабзбуршке Монархије. У Далмацији критике су долазиле не само из редова народњака, него исто тако

¹²⁵⁾ Земљак, 4. VI 1873.

¹²⁶⁾ Исто, 4. VI 1873.

¹²⁷⁾ Исто, 4. VI 1873.

и из редова окупљених око Земљака. Сам Љубиша написао је један значајан уводник, *Хрватски Нагодба*, у којем је подвргао оштрој критици и Нагодбу и ревизију Нагодбе. Пошто је указао на незнатне уступке, на које је мабарска владајућа класа једва пристала приликом ревизије Нагодбе, Љубиша је констатовао:

„Докле су Мабари утврдили нагодбу с Бечом у Хрватској су три сабора разпуштена и на пово бирана, и три краљевинска одбора изаслана, три бана и три банска намјесника промијењена, све људи од љубега на Народну странку; Народна странка је присиљена три гласила промијенити и три пута их препознати из Загреба у Беч, из Беча у Сисак, док јој се у Загреб повратила. Ко ће штампарске царице набројити, ко ли утамничене уреднике и сураднике, ко тисуће новца потрошене и утаољене? А пријетње, а погубељи, а срамоћења и сумњичења свакаква да и не бројимо!“¹²⁸⁾

Љубиша у истом чланку поставља питање: да ли је Хрватска, да ли је Народна странка задовољна са Нагодбом? На конкретно питање он даје овај децидиран одговор:

„Ми се нећемо преварити, ако речемо да задовољан није нико, да задовољни нису ни они, који су присиљени на пмс земље и Народне странке на ту Нагодбу с Мабарима пристали... Најприје међу оним људима, који у краљевинском одбору сједас, налазимо једнога Штросмајера, једнога Мажурашића, једног Мразовића, једнога Мишкатовића и још друге, који су сваки на свом пољу сву своју славну и гласовиту дјелатност истрошили за неодвиност своје земље од Мабара. Склапају ли ти радосном душом онакову Нагодбу? Востан ли јој се Рачки, дубоки истражилац државнога права хрватскога; редују ли јој се многи остали, који би се драговољно манули сваке и најмање свезе с Мабарима?“¹²⁹⁾

Овај чланак показује Љубишину солидарност са првацима Народне странке и са хрватским јавним миљењем у осуди Нагодбе и њене ревизије, која је изазвала оправдани револт широм Хрватске.

У сложенем комплексу српско-хрватских односа у југословенским приморским покрајинама једно од најосетљивијих питања претстављало је питање употребе ћирилице у српским крајевима: у Буковици, Книшкој Крајини и Боки Которској. У доба народног преспорода постојала је равноправност ћирилице и латинице и *Народни лист* као орган јединствене Народне странке доносио је и текстове штампане ћирилицом. Међутим, крајем 1868, *Народни лист* под уредништвом Ловра Матића, доносио је све ребе и ребе текстове ћирилицом. Знајући да је Матић дошао за уредника по жељи Миховила Павлиновића и да стоји под његовим утицајем, Љубиша се у тој ствари није обратио директно Матићу, него је покушао прско Павлиновића. У писму од 29. XII 1868. Љубиша се жали на Матића:

¹²⁸⁾ Исто, 20. VI 1873.

¹²⁹⁾ Исто, 20. VI 1873.

„Сада ти препоручујем да пишеш Матићу иска приме моје чланке ћирилицом. То је од велике нужде и пријеска, а кад се видимо и кад ти кажем дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, то је нешто грехе, за које се мора тако радити, а то је (да се разумиемо) и просвјете оне стране народа што ћирилицу читају“.¹³⁰⁾

После прве победе Народне странке на посланичким изборима (1870), уредништво *Народног листа* наставило је у још већој мери са запостављањем ћирилице, чак је и дописе из Босне, писане ћирилицом, штампало латиницом. Незадовољан оваквим и сличним поступцима, Љубиша је (у чланку *Куд се ћела ћирилица?*) упозорио на ову појаву, покушао да је илуструје са неколико конкретних примера, узетих из разних подручја, указао на околност да се ћирилица у доба Баховог апсолутизма мање прогонила него у ери уставности, и поставио питање:

„Зар сви подвизи и борбе, које смо прегорјели и препијели кроз 12 година на развитак своје народности, нијесу другим плодом уродиле већ отстрањивањем ћирилице? ... Ако се пак ми исти назовемо оцоубице и погребемо Ђирилову баштину у гробу заборави, немојмо кривити никога по себе, свој немар и слабост. Тад ћемо касно и утаман штати: „Бе нам се беде ћирилица? *Caveant Consoles!*“¹³¹⁾

Мало је који Љубишин чланак био у тој мери запажен и коментарисан као овај. Оно што је приморске Србе већ одавно болело, Љубиша је рекао кратко и јасно, али одлучно и упечатљиво. Поборник равноправности Срба и Хрвата, Љубиша је уочио запостављање ћирилице и затражио да се с тим престане.

На овај Љубишин чланак реаговао је *Народни лист* са много претеране жестине. Према језику и стилу судећи, аутор овога одговора је, очигледно, сам Миховил Павлиновић, главни Љубишин противник. Чланак је препун алузија, Љубишино име се изричито нигде не спомиње, али су читаоцима алузије биле јасне. Уводничар *Народног листа* назива чланкописца *Земљака* — Мутикашом! Уводничар га покушава представити читаоцима као демагога:

„Што следа државничко око Мутикашино, да какву било четицу к себи прибави? ... Хоће ли Мутикаша препоручивати ћирилицу? Не треба, јер свак већ зна да се само препоруча писмо које носи собом цјелу књижевност. Хоће ли бранити ћирилицу? Не, јер нитко на њу не напада“.¹³²⁾

Павлиновић, затим, покушава да прикаже Љубишу као незналицу:

¹³⁰⁾ А. Палавршић — Б. Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, Сплит, 1962, 99.

¹³¹⁾ *Земљак*, 29. VI 1873.

¹³²⁾ *Народни лист*, 2. VII 1873.

„Тко је научио Земљакова књижевника, да је ћирилица само србска? Тко је њему казао да је она славенска више од латинице? Да Нисмци више држе до готичких слова него до латинских?“¹³³⁾

Међутим, Љубиша уопште није тврдио „да је ћирилица само србска“, јер је добро знао да се и највећи словенски народ, руски, служи ћирилицом. А да су Немци све до свршетка другог светскога рата држали готицу за немачко писмо („*deutsche Schrift*“) добро је познато. Но свакако је најнеправеднија оптужба да је Љубиша покренуо питање ћирилице из намере да посеје раздор између Срба и Хрвата:

„Тко је упутно мудрога државника у диобу, коју би он камио да увађа у народ на једном земљишту, и једнога језика, самим знаменом писменим? На ту диобу ми нисмо пити ћемо икад пристати... Али, нек добро памти Мутикаша, да ако би сбрајање и делење по његовим начелима могло за час погодити његовој таштини, и његовој уроти проти народу, свакако би до послаједка шкодног ствари, коју тобож хоће да браши“¹³⁴⁾

На крају свога чланка Павлиновић се обраћа директно Љубиши, не спомињући ни овде поименце његово име, али с алузијама, које су и данашњем читаоцу јасне и разумљиве:

„Мутикаша, лажи по закутцима, вежи се још боље с Лапеном, обетавај у тмици самосталност Боке Которске само да Тебе бира за заступника, и густе препелице у крилатим лопшима њемачким, наговарај своје бираче проти сабору далматинском, којему си члан; можда ти побе за руком завести сликана, и хрома, и глуха; зарана и разумна неће никад те неће“¹³⁵⁾

Не улазећи у критичку анализу ових тешких оптужби и сумњичења, од којих је свакако најтежа алузија на тобожње Љубишино повезивање с аутономашким вођом Луиђи Лапеном, довољно је само указати на Љубишини цитирани чланак *Талијанци Далматовци*, у коме је он оштро осудио политичко понашање далматинских аутономаша, чији је вођа био сам Лапена. Да се Љубиша заиста повезао с Лапеном, више је него извесно да он не би истовремено нападао — Талијанце Далматовце! То је факат који стоји ван сваке сумње и не треба га посебно доказивати.

На овај чланак *Народног листа* Љубиша је реаговао чланком *Одговор на одговор „Где се ћела ћирилица“*, у којем је покушао да се брани овим аргументима:

„Ја сам с разлогом очекивао, да ће сваки љубитељ сагласија уз мене приопути, па да ћемо сви сложено радити као један сам човјек, да се уклони све оно што би смалаксати могло јединство и братштво међу Србо-Хрватима у Далмацији. Но како је *Народни*

¹³³⁾ Исто, 2. VII 1873.

¹³⁴⁾ Исто, 2. VII 1873.

¹³⁵⁾ Исто, 2. VII 1873.

лист дошао на сусрет тој мојој поштеној и упутној намјери? У жести-ни свог неубуздапог једа стаде да мене кори, да ја мутим, да сјејем диобу и раздор међу два сродна племена, па нагомилавши неколико неосомочаних ријечи и изопачивши хотимице моје мисли и изреке да обмани оне читатеље који нису мој чланак читали, своје тајне намјере у погледу на ћирилицу исповиједа, те напокоп и пријети, ако не мирујемо, да ће се нама отети и оно мало што се сад ћирилице употребљава“.¹³⁶⁾

Одбијајући од себе сваку помисао да је покретањем питања ћирилице имао намеру да унесе раздор између двају братских народа, Љубиша упозорава:

„Ја молим свакога хладнокрвна љубитеља народнога, да проучи мој чланак и тобожњи одговор *Народног Листа* па ће се лако увјерити, ко од нас два сјјс диобу и раздор, или ја, који вслим да слога и јединство, као уопће сваки пријатељски одношај, не могу трајати, кад не почивају на зајмно почитовање и неприкосновење оних светиња које један народ карактеришу, као што су, па примјер, језик, писмена, вјера, обичаји и традиције, или они што веле: задовољите се и малим дијелом да горе не урадите истој ствари“.¹³⁷⁾

Павлиновић се, у својој полемици, пожалио да је број српских претплатника *Народног листа* спао на свега 30. Љубиша то објашњава овако:

„Ово је жалосна исповијест! Но ко је остранио, питам ја, Србе од *Народног Листа*, већ она злокобна мисао, да се име српско и ћирилица затаје у томү часопису? Ко је приморао Србе да се капе *Народног Листа* и да читају једино новине из Српске Кнежевине и Војводине?“¹³⁸⁾

Љубиша упућује Павлиновићу и његовим једномишљеницима око *Народног листа* ову поруку:

„Држите се старих начела *Народног Листа*, зовите народ нап хрватско-српским, не дирајте му у поособне својине, не нагоните га да куна на непријатељска врата, не наћерајте га на обранитељни рат!“¹³⁹⁾

На крају свога одговора Љубиша се обраћа Миху Клаићу, шефу Народне странке и власнику *Народног листа*, с овом поруком:

„А ти, под чијим се властичством сада излаје *Народни Лист*, кажи народу, да си противан раздору и диоби што ти скријени човјек иза твојих леђа сјеје, и да је сањарија мислити, да се може српско име у овој земљи покопати у средини XIX вијека“.¹⁴⁰⁾

Савременицима је било јасно да је „скријени човјек иза твојих леђа“ — Миховил Павлиновић!

¹³⁶⁾ *Земљак*, II. VII 1873.

¹³⁷⁾ Исто, II. VII 1873.

¹³⁸⁾ Исто, II. VII 1873.

¹³⁹⁾ Исто, II. VII 1873.

¹⁴⁰⁾ Исто, II. VII 1873.

Љубиша је био први који је не само уочио него и јавно упозорио министра просвете аустријске владе Штремајера на чињеницу да се у Далмацији и Боки, у школама са већим бројем бака српске народности, запоставља ћирилица. У свом поднеску датираном у Бечу 28. III 1874, Љубиша констатује:

„Има тому неколико времена да се по Далмацији не продавају, као одрије, школске књиге ћирилицом печатане. Ја не знам, нити је мој посао да истраживам, ко је тому крив, или б. к. складнице школских књига у Бечу, или претрчарице тих књига у покрајини, или поједина мјесна школска вијећа, или ко ли?“¹⁴¹⁾

Љубиша упозорава на чињеницу да се истовремено школске књиге штампане ћирилицом слободно растурају по Хрватској и Војној граници, док се у Далмацији и Боки то не дозвољава.¹⁴²⁾

У истом поднеску Љубиша упозорава да су школске књиге ћирилицом штампане старим језиком и правописом.¹⁴³⁾

Љубиша моли министра просвете да нареди „да се школске књиге ћирилицом печатане наврате на опће примљени правопис Вука Стефана Карачића“. Од значаја је Љубишина сугестија да се у школске уџбенике уведе једнакост и равноправност латинице и ћирилице.¹⁴⁴⁾

Иако су ови Љубишини протести на пленарној седници аустријског парламента остали без одзива, они имају свој историјски значај. Залажући се за равноправност ћирилице и латинице, он није ишао за тим да потпаљује националистичке анимозности између Срба и Хрвата, него само да укаже на поступак према Србима и да апелује на парламент да се са том праксом престане. Устајући против употребе старог правописа, Љубиша се јавно декларисао за језичке и правописне реформе Вука и Даничића.

О јужнословенској оријентацији *Земљака* говори, између осталог и непотписани чланак, у којем се полемиче са једним у облику летка штампаним отвореним писмом групе хрватских студената Правне академије у Загребу и виших школа у Бечу, Прагу, Грацу и Горици, упућеном Петру Матковићу, професору Свеучилишта у Загребу и члану Југославенске академије знаности и умјетности, који је писао „да су жители Хрватске, Славоније и Крајине мало не само Хрвати и Срби, мијешани у горњим крајевима са Словенцима“.¹⁴⁵⁾ У свом отвореном писму хрватски

¹⁴¹⁾ Исто, 5. IV 1874.

¹⁴²⁾ Исто, 5. IV 1874.

¹⁴³⁾ Исто, 5. IV 1874.

¹⁴⁴⁾ Исто, 5. IV 1874.

¹⁴⁵⁾ Петар Матковић, *Хрватска и Славонија у својих физичких и душевних односима*, Загреб, 1873.

студенти, већином православи, протестују против овакве Матковићеве интерпретације и „свечано изјављују да у далеким мјестима хрватске државе не познају никога до народа хрватскога“. Чланкописац *Земљака* реагира овако:

„Ми се чудимо што о овом писму писмо до сада ни спомена напалн у хрватским новинама. Али, био који му драго разлог зашто су га оне притајиле, ми га премучати нећемо, јер добро знамо да на младима свијет остаје и увиђамо зле посљедице, које би отуда настати могле, кад би ти назови хрватске младежи дубље коријена хватали и преко Велобита раширивали се. У својој млађањој занешности и у свом жарком домољубљу ваљда је хрватска младеж мислила, да домовини боље служи, кад пијече да у хрватској држави има иноплемenske браће. Али док буде, нарочито у Славонији, у Сријесму и по Крајини, жигоса, и то у приличном броју, који, ма да у хрватској држави станују, себе Србима називају, дотле нијекати и затајити им име не значи радити домовини у прилог већ велики управ грјех починити против домовине, против народне славе; то значи сијати раздор и мржњу, што све не може већ горким и рђавим плодом да уроди“.¹⁴⁶⁾

Овако постављајући проблем, чланкописац *Земљака* није имао намеру да се супротстави „жарком домољубљу“ правослашких омладинаца, али је сматрао за потребно да их упозори на извесне чињенице, који су они у ватри полемике и у својој младалачкој понесености изгубили из вида. У овом конкретном случају, истина је била на страни загребачког академика Матковића, који је стајао на позицијама Штросмајерове Југославенске академије.

У борби против Љубишиног избора у Боки (1873) покушало се употребити и име самога Штросмајера. То се види из једнога дописа из Боке редакцији *Земљака*, у коме се каже између осталог:

„Могу вас увјерити да су управители *Народног Листа* писали неким овдашњим капетанима, да је г. бискуп Штросмајер њима писао, да постоје са свим силама, како не би Бока нипошто бирала за посланика у Царевинско вијеће једног православног човјека... Ми ипак нипошто не вјерујемо да је Штросмајер таквога чега писао, те смо увјерени да је његово лично име напросто злоупотребљено за нечисте сврхе“.¹⁴⁷⁾

Дописник *Земљака* био је у праву. Ни у огромној Штросмајеровој кореспонденцији, ни у осталим сачуваним изворним документима није до данас пронађен ни један податак који би открио било какво његово мешање у међустраничке борбе у Боки. Па чак нема ни индикација које би, макар из далека, наговештавале да је Штросмајер покушавао да индиректно утиче на резултат избора у Боки. Он је стајао високо изнад међустрада-

¹⁴⁶⁾ *Земљак*, 23. VII 1873.

¹⁴⁷⁾ Исто, 20. VIII 1873.

начких политичких борби, а најмање је вероватно да је он саветовао да Бока не бира Србина. То је прижељкивао Павлиновић, али не и Штросмајер.

Љубиша је један од првих у југословенским приморским земљама који је отворио устао против појава клерикализма. Као што се ранијих година храбро борио против православног клерикализма владике Стефана Кнежевића, тако је сада општро осудио католички клерикализам Миховила Павлиновића. Љубиша је јасно сагледао да Павлиновићева парола „Хrvat и католик“ води постепеном претварању Народне странке у клерикалну странку, и зато је повукао први аларм против тога покушаја. У уводнику *Клерикална странка* Љубиша поставља проблем на ову основу:

„Када се у политику вјера уплете, онда је народ полињан, престаје она блажена слога, у којој стоји народна моћ. А напосе у Аустрији клерикални програм, какав нам је г. Павлиновић изложио, када би до скрајнога остварења дошао, уродно би унутрашњим превратом и извањским ратом. Ко би могао жељети да таква странка дође до владе, тај је лишен сваке политичке свијести. А напосе ко тај програм у Далмацији потписује, тај није народњак, кому је до душевне и стварне користи свога народа“.¹⁴⁸⁾

Павлиновић и његови политички једномисљеници упорно су тврдили да је Љубиша атеиста, односно „безвјерац“, како се то тадашњим језиком говорило. Љубиша на ово одговара:

„Вјера је цркви у крило положена, да ју тоји и плоди. Ми с вјером немамо посла, него с политиком, с народношћу; ми се бавимо о држави и о народу“.¹⁴⁹⁾

Љубиша повлачи паралелу између клерикалне Аустрије, у којој постоји само једна привилегисана државна вера, и Сједињених америчких држава, у којој су све вере једнаке и равноправне међу собом:

„Када ми не би биле политичка, него управ црковна странка, и онда би знала нешто другачије основати свој програм него ми га знају по несрећи клерикалци у Аустрији уопће, напосе у Далмацији. Ми би се обазрели по цијелом божјем свијету, те би погледали гдје цвату вјера, гдје се све цркве једнако слободно крећу, гдје разност вјере не смета политичком развоју државе и народа. То бисмо нашли у Америци, па би тамо зајмили примјера нашем црковњачком програму. Ну то наша залаћа није...“¹⁵⁰⁾

На крају својих излагања осуђујући сваки покушај формирања клерикалне странке у Далмацији, Љубиша закључује:

„Народ и народна корист: то само може бити програм Народне странке; а народна корист на првом мјесту изискује, да се вјера у политику не мијеша“.¹⁵¹⁾

¹⁴⁸⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁴⁹⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁵⁰⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁵¹⁾ Исто, 23. XI 1873.

Као што је раније знао и умео да се снажно супротстави покушајима владике Кнежевиха да се наметне и за политичког вођу српског народа на Приморју, тако је Љубиша сада одалучно устао против покушаја Миховила Павлиновића да Народну странку претвори у клерикалну странку. Сматрајући да верске странке у другој половини XIX века не одговарају духу времена, Љубиша је оштро осудио увлачење вере у политику и уплитање црквених лица у чисто световне послове, у које они немају шта да се мешају. Павлиновић је зато прогласио Љубишу „безвијерцем“, желећи да га и на тај начин политички онемогући, али је Љубиша имао дубокога корена у народним масама своје Босне, тако да је Павлиновићева кампања постигла супротно дејство и у још већој мјери појачала Љубишину популарност у народу.

Између Павлиновићевих и Љубишиних схватања о друштвено-политичким проблемима постојале су такође битне разлике. Док је Павлиновић у својим броштурама и чланцима стално инсистирао на приоритету „народног поштења“, докле је Љубиша доследно и упорно указивао на приоритет „народне користи“. Повлачећи паралелу између ова два схватања, Јосип Толић је истовремено повукао паралелу између ставова и погледа Капура и Броферија.¹⁵⁷⁾

„Када је Броферио, вјешти демократ, у торинској комори заговарао да се одбије безусловно примање Миланског мира, оног мира у којем је Аустрија била стављала толи теретних услова за Пијемонт, и међу осталима рече: „Нека пропадне устава, нека пропадне слобода, али не наше поштење“, — устаде Кавур те повика: „Нека пропадне моје име, нека мој добар глас иде без грата, само да народ буде спасен“, а гласова за примање мира. Ми смо увјерени да би као Кавур био учинио и г. Павлиновић, да је сједио у торинској комори...“¹⁵⁸⁾

У којој је мери Љубиша водио бригу о подизању економског просперитета приредно неразвијене и запостављене Босне Которске показује низ његових предлога, поднесака и меморандума, које је он у току своје дугогодишње политичке активности подносио аустријској влади. Од ових један од најзначајнијих свакако је поднесак о хидрауличним радовима у Боки, датиран у Бечу 25. III 1874. Љубиша овако оцртава министру пољопривреде недовољно економско стање у Боки тога времена:

„Ваша ће ми Преузвишеност извешти, ако се ја усуђујем Вашу позорност свратити на једно поуздано и кривито земљиште, гдје уз сунчани најтоплији припек и уз благодат најблагије природе,

¹⁵⁷⁾ Анђело Броферио (1802 — 1866), истакнути италијански књижевник, историчар и политичар; пијемонтски родољуб и аутор *Историје Пијемонта*; активан народни борац демократске оријентације у доба Ризорђимента; пријатељ Машинија и члан Младе Италије; иако је цеоно великом италијанској државнику Капура, пије се у потпуности слагао са његовом политичком тактиком.

¹⁵⁸⁾ *Земљак*, 17. IV 1874.

земљом је ме јест ипак запуштено и готово пропало. Говорим о Боки, коју се частим заступати и чије су интересе бранити, док ми силе дозволе. Овај прелио чудновата геолошког састава дијеле од Црне Горе високе планине које, због несмотрености људи и козијег зуба, околение и каменита своја ребра сунцу и дажду изложише на вјечиту опшкрбу. У тијем планинама нема равнице осим по који долац, гдје тежак знојем и појем рж и кромпир сије, што пак често љстна суша немало опржи. На подножју косе тијех стрмени тијех брада леже у приморју четири поља, педлашња житница, док су се те планине зелениле: Мрчево, Солиотско, Надлушко и Будванско. По њима не само што је жито обилато равало, но је лоза, маслина и спаковрсна вођка богатим својим производом напредовала. Но одкад падстојеће планине огољете, пабрекну необуздане воде, пак један дио тијех поља потоне, други грохотом навргу, а остатку пријете једнаку зао срећу. Тако оно што је узрок љстне суше, била узроком зимне поплавице, а то је оскудица шума¹⁵⁴⁾

Познавајући до таучина народни живот и економске прилике у својој Боки, Љубиша, на себи својствени начин, оцртава економски назадак свога завичаја:

„Гдје је отприје рало орало, срд жњо, лози и маслина цвјетала, ту сад жабе крестају или се је бухач растибио по томицама крушне грохоти. Уз изгубљени род покварило се са зраком и здравље међу чељадима. Запарења и халотине барина и морчала куже ваздух, проузрокују грохотицу и онустонише пољске станове. Момци селе и траже под другим зраком бољу срећу, а земље остају без јуначких мишица јалове и пусте“¹⁵⁵⁾

Љубиша апелује на аустријску владу да приступи већ једном хидрауличним радовима у угроженим крајевима Боке:

„Ја сам увјерен да малтјем трошком могае би се лако уредити и обалом омебашити у својим паравним коритима ријеке и потоци, који пријете самовољним током претворити у пустару најплодније земље и најлепша поља. Свакако тај трошак не би стао у никакву саразмјерју са предношћу онијех земаља, које би се води отеле... а Ваша Преузмишпеност имати ће личну задовољност да је од невоље спасила један значајан народ“¹⁵⁶⁾

Љубиша апелује на министра пољопривреде да се одмах приступи потребним предрадњама, како би се још у току овога лета отпочело са планским и систематским хидрауличним радовима у Боки.

Херцеговачки устанак (1875) снажно је одјекнуо широм јужнословенских земаља, а нарочито у суседним покрајинама, у првом реду у Далмацији и Црној Гори. Штампала је из дана у дан доносила дописе и вести са терена о даљем ширењу устаничког покрета, а када је букнуо и у Босни пробудио је велике наде и очекивања. Земљак није заостајао за опозиционом штам-

¹⁵⁴⁾ Исто, I. IV 1874.

¹⁵⁵⁾ Исто, I. IV 1874.

¹⁵⁶⁾ Исто, I. IV 1874.

пом, иако је иначе заступао политику умерене средње линије. Избијање оружаног покрета у Босни, Земљак је у свом уводнику забележио овим констатацијама:

„Са ратних страна долази нам вијест да је устанак букнуо и у Босни, а управо на десној обали Уне, на граници босанско-хрватској. Ево дакле да док на пашој граници устанак све једнако траје, наче све се то више шири, на супротположеној се страни раја одважно оружја лаћа. Недогадне, недостижне могу бити последице ове побуне. Турска, која није могла једној одолети, тешко ће обима.“¹³⁷⁾

Уводничар Земљака посматра устанак у Босни и Херцеговини у оквиру великог и сложеног источног питања:

„По свему је очевидно да се источно питање примиче свому ријешању, да важни догађаји предстоје, које Турска неће уклопити, што ће њима избјегли тим што, као што по новинама читамо, забрањује Земљаку и неким другим славенским новинама улаз у турске покрајине. Нисмо ми навели рају на очајање.“¹³⁸⁾

Због оваквог писања о источном питању уопште, а о босанско-херцеговачком устанку посебно, Земљак је стављен на индекс и забрањен не само у овим диема пограничним земљама него и у осталим турским покрајинама на Балканском полуострву.

Земљак је међу првима поздравно преоријентацију енглеског јавног мњења у односу на источно питање, које је већ у почетку босанско-херцеговачког устанка ушло у нову фазу свога историјског развоја. Уводничар Земљака са признањем истиче нови став лондонског *Timesa* према источном питању:

„То су већ данас увидјели Енглези, који су врло практични људи, те ма да су до сада најјаче подржавали Турску и њено господство, сада први признају да се тако напријед ићи не може. *Times*, најважније енглеско и европско гласило, које се управо силом сматрати може, *Times* наглашује да се питање може успјешно ријешити само онда, ако се Босна и Херцеговина претворе у васалну државу. Дотле, вели *Times*, ионако мора једном доћи... Најбољи начин да ријешење источног питања јест тај, да се једна покрајина за другом, мртвој руци у Цариграду извине. Када већ енглеске новине овако пишу, тад да се може за стално држати да је Турској у Европи одзвонило.“¹³⁹⁾

Земљак је брзо пратио писање стране штампе о босанско-херцеговачком устанку и о одједима устаничког покрета у суселним југословенским државама. Земљак се, између осталог, посебно осврнуо на писање бечкога листа *Politische Correspondenz* (2. IX 1875) и тријбанског листа *Osservatore Triestino* (3. IX 1875), који су нападали црногорску владу и сумњичили је да је захтевала од Порте повећавање своје територије као награду за своју неутралност. Бранши Црну Гору од ових сумњичења, Земљак пише:

¹³⁷⁾ Исто, 18. VIII 1875.

¹³⁸⁾ Исто, 18. VIII 1875.

¹³⁹⁾ Исто, 28. VIII 1875.

„Колико смо се ми могли извјестити на добрим изворима, пука је измишљотина све што је о том послу дошјела *Политичка Кореспонденца*, ткоће сва нагабања и умствовања *Осерватора*. Та је вијест изашла из оне исте копнице, из које се прошлог мјесца рекло да је Црна Гора објавила Порти своју неутралност. Понашање Црне Горе прам уставницима не може бити коректније. Она није до данас ни свом положају као држава независна, ни својој дужности као држава погранична, ни у даљу заблудила, паче мудро и човјечно поступала“.¹⁶⁰⁾

Милетићева *Застава* и Павловићев *Панчевац* донели су низ ратоборних чланака, у којима се позивала Црна Гора да активно помаже устанике у Херцеговини и да оружаном снагом допринесе ослобођењу Херцеговине испод турског јарма. Љубиша се једним карактеристичним чланком осирнуо на овакво писање, не спомињући поименце ни *Заставу*, ни *Панчевац*, али је савременицима било јасно на кога се односе ове алузије. Љубиша пише:

„Има неколико дана да се више кроз неке новине на неумјештавање црногорско у бојевима за слободу херцеговачку. Ми нећемо да те пријекоре припишемо каквој злој намјери, паче мијенимо да та ника проистиче из необузданог родољубља, али ипак налазимо сходно показати да те новине немају право. Већ сами извор нашег листа побуђује нас на то, јер смо вада били увјерени да политику не смјеје руководити савјесно чувство, но бистри разум“.¹⁶¹⁾

Устајући против романтичарских илузија националиста, Љубиша упозорава на стварност и чињенице:

„По нашем мњењу, црногорске сопствене силе и оглашено јунаштво њезинијех витезова обезбјеђује јој без сумње самостални опстанак... Но наш оптимизам не иде тако далеко да би могао појамчити да је Црна Гора кадра својим сопственијем силама ослободити или себи придружити Херцеговину. Шта би се дакле догодило да се Црна Гора умјениа у посао херцеговачки? Она би изгубила коју стотину својих синова, уронистила своје ратно и финансијално стање, ослабила сама себе, а устаницима не би помогла...“¹⁶²⁾

Љубиша сматра да би само удружени балкански народи заједничким снагама могли да допринесу ослобођењу Херцеговине, Босне, Македоније и осталих балканских земаља испод турског феудалног јарма. Спорадични локални устаници, истинна слабе турску доминацију, али још немају довољно снаге да ослободу поробљене балканске земље, сматрао је Љубиша.

Уколико је босанско-херцеговачки устанак дуже трајао и постизавао све значајније успехе, утолико је *Земљак* све више писао о ослободилачком покрету и веровао у крајњу победу устаничке ствари:

„Херцеговачки а донекле и босански устаници показују су релаку кријепост, узтрајност. Та ће их кријепост спасити и сна је прилика, слободу њиховој домовини дошјетити“.¹⁶³⁾

¹⁶⁰⁾ Исто, 4. IX 1875.

¹⁶¹⁾ Исто, 15. IX 1875.

¹⁶²⁾ Исто, 15. IX 1875.

¹⁶³⁾ Исто, 6. XI 1875.

Љубиша је веровао у позитиван исход национално-ослободилачких покрета на Балкану, али није претпостављао да ће до успеха доћи одједном и ускоро, него постепено, у етапама. Он је сматрао да народне масе не би требало заносити надом у брзе и лаке успехе, него да их треба „приуговорити“ за даљу борбу. Милетићева *Застава* и Павловићев *Панчевац* писали су ватрене уводнике, електрисали масе и наговештавали скоро ослобођење балканских земаља. Љубишин, Данилов и Тончићев *Земљак* био је реалнији и умеренији: није предсказивао ни брзу, ни лаку победу над моћним противником, него је припремао народ да ће борба бити дуга и тешка, али да не треба сумњати у коначни исход.

Као што је био скептичан у процењивању ратног потенцијала Црне Горе, Љубиша је исто тако имао мало поверења у ратну спремност Србије. Сећајући се ратних припрема у доба кнеза Михаила, Љубиша жели да упозори и обавести нове генерације да треба критички разликовати националистичке наузије од стварности:

„Колико пута се нису јављале те приправе; та Србија је од последњих 15 година била увијек спремна и до зуба наоружана, чекајући само стоду да одлучне своју мисију, а кад је стога дошла, тад се је увијек понављало да није приправна... Спремити се пак на врат на нос за тако огромно подухеће, хоће се времена и великој држави, а камо ли маленој Србији!“¹⁶⁴

Док су Светозар Милетић и Јован Павловић оптуживали кнеза Михаила и кнеза Милана као искључиве кривце што Србија није спремна за „свети ослободилачки рат“ — дотле је Љубиша шире посматрао ствари и тражио дубље узроке:

„Зашто није спремна, ни довољним оружјем снабђована, то би се могло прилично нагавати из оних интерпелација у Народној скупштини, из којих се зрцали грана корупција у свој јавној управи.“¹⁶⁵ Није моћи дакле ту самог кнеза Милана кривити, што

¹⁶⁴ Исто, 13. XI 1875.

¹⁶⁵ Васа Пелагић, *Историја босанско-ерцеговачке буне у вези са српско-влашко-бугарско и руско-турским ратом у години 1875, 1876, 1877, 1878.* (Студија за народ и државнике.) Поглавље: Кнежевине српске ступају у јаван рат противу Турске. Треће допуњено издање. Београд, 1882. Према сведочанству Васа Пелагића, у доба српско-турских ратова широм Србије ориле су се песме овакве садржине:

Господа су интенданти,
А трговци лиферанти,
Чиновници на стапници,
А селјаци на граници:
Крвцу лију, Турке бију;
Да господа господују,
Жене, дјеца да гладују,
А власници да благују.

Србија не иде у рат. Прије него је кнез Милан дошао на српско пријестоље, искало се и увјеравало по свем свијету, да је Србија снажи час спремна ухватити се у коптац с Туреком. Ми смо свеђер та увјеравања неком мјером примали, па су нам догађаји до сада жалибоже дали право".¹⁶⁶⁾

Познавајући унутрашње политичке и друштвено-економске прилике у тадашњој Србији, Љубиша је јасно сагледао да нису једини кривци за такво стање ствари само кнез Михаило и, после њега, кнез Милан, него и читава владајућа класа и цео постојећи друштвени поредак. Љубиша није припадао покрету Уједињене омладине српске, није изгарао у „кипећем одушевљењу“ младих романтичара, није певао да је куцнуо „извесни час“, него је рачунао са реалним чињеницама, гледао стварности право у очи и чврсто стајао на земљи.

Земљак доноси у преводу *Поту* грофа Андрашија од 30. XII 1875. са врло карактеристичним коментаром, у коме се између осталог каже:

„Ова пота доказује, да рајино стање не смије па дуго остати какво је, а да Турчин није ни вриједан ни вољан промијенити га. Свак види што одавде смиједи: тријеба је, пужда је да неки други узме тај посао у руке“.¹⁶⁷⁾

Иако је босанско-херцеговачки устанак дуго трајао и пролазио кроз разне фазе у свом развоју, Љубиша није био песимиста, него је веровао да ће источно питање пре или после наћи своје решење:

„Од првога почетка устанка и ланомичнога пропадања турске царевине, ми смо једну запели: источно је питање дошло до ријешења. Од тога мњења ми ми данас не одустајемо, то ће се збити, како му драго окренули догађаји. Сама нас ова мисао потврђује да и ослс, као и до сада, гледамо мирно у будућност!“¹⁶⁸⁾

Љубиша је веровао да постоји само једно органско решење источног питања, решење у духу савременог демократског начела народног самоодређења, израженог у принципу: Балкан балканским народима!

Земљак је излазио до 28. VI 1876. У свом последњем броју редакција се овим речима опрашта од својих читалаца:

„Пореметено здравље присиљава издаватеља овога листа на одмор, а опће позната тјесноћа, с којом се бори домаће новинарство, у уским границама наше земље, не допушта му да своје настојање и дјеловање надомјести способном којом другом особом. Стога овим бројем обуставља издавање листа, те се захваљује предбројницима на показаној пријазни...“¹⁶⁹⁾

¹⁶⁶⁾ *Земљак*, 13. XI 1875.

¹⁶⁷⁾ Исто, 12. II 1876.

¹⁶⁸⁾ Исто, 3. VI 1876.

¹⁶⁹⁾ Исто, 28. VI 1876.

На основу свега изложенога и цитиранога јасно се даје сагледати физиономија *Земљака* са свим његовим унутрашњим противуречностима. И поред свега Љубишиног, Даниловог и Тончићевог лавирања и тактизирања, извесних опортунистичких примеса и скретања, ипак се не би смело тврдити да је *Земљак* био режимски лист, а његови власници, издавачи и уредници експоненти аустријске владајуће класе. Они то нису били.¹²⁹⁾

Исто тако, не одговара историјској истини да је *Земљак* био српски лист, а *Земљачка странка* српска странка. Полемишући са Миховилом Павловићем, Сава Бјелановић је констатовао:

„Постао *Земљак*. Ко је био поминач земљаштва? Христјански заступници, каже Павловић. Није истина, ми одговарамо. Симићи, Вујатовићи, Ристовићи, Кулишићи, Томановићи никад уз земљаштво нијесу пристајали, још мање били „главни скрбљеници те странке“. Напротив, они су остали увјек уз Народну странку, што се земљаштва тиче пристајали на протесте *Народног Листа*. Скрбљеници ове странке били су крпћански заступници — морамо их на вјере мјелити по Павловићевом примјеру. Тончић уредник *Земљака*, поп Дашило главни сурадник, Антониети тврди стуб. И овај симпатични поштењак поп Кажимир Љубић, десна рука Миховила Павловића, ускочио у земљаштво. Ускочио брзо Дешковић и многи остали. Где су дакле ти христјански заступници, који су осим Љубиће у земљаштву, што их Павловић не именује?“¹³⁰⁾

Објективност захтева да се констатује да *Земљачка странка* није била ни хрватска, ни српска странка, него мешовита хрватско-српска странка. Од Хрвата овој странци су припалали: Иван Дашило, Јосип Антониети, Јосип Фонтана, Јосип Тончић, Кажимир Љубић, Иван Дешковић, Јурај Дубоковић, А. К. Матас, Анђун Дудан, Анте Јерић, Андро Пелицарић. Од Срба: Стефан Митров Љубиша, Борбе Војновић, Герасим Петрановић, Јеротије Ковачевић. Међутим, Перо Будмани је гласао за закон о тзв. „изборима за невољу“, али када је дошло до сукоба у Народној странци није приступио ни једној, ни другој фракцији, него је поднео оставку на посланички мандат и повукао се из политичког живота. На његово место дошао је Јосип Фонтана, који је приступио „земљацима“.

¹²⁹⁾ Тако, на пример, расправљајући о чиновничком инварту у Далмацији, уводничар *Земљака* отицро устаје против постојећег система као таквог: „То је знак, да има још чиновника који неће да знаду, да они нису котарски поглавари или котарски поштереници за то да прогањају или крње, или да штите и бране грађане, како који овој или овој странци припада; који неће да знаду, да је њима као држављанима просто да мисле и да раде што им је воља, али да као државни чиновници они не могу и не смједу имати друго политичког програма по закон и само закон, и у развијању тога програма не смједу друго радити по вршити закон, вршити га безпристрано, вршити га без обзира на своје властите или на туђе политичке страсти“ (*Земљак*, 9. V 1873.).

¹³⁰⁾ Сава Бјелановић, *Дон Михо на бранику*, В, *Српски лист*, 3. X 1882.

У југословенској историографији постоје крупна размимо-влажења у глобалној оцени о улози „земљака“ у политичком животу Далмације. Јарослав Шидак дао је овај негативан суд:

„Бечка историја, предвођена Љубишом, основала су посебну Народно-средњачку странку и покренула новине Земљак (...). У борби с матичном странком, често врло жестокој, Љубиша је, међу осталим, дао својој политици изразитије српско и православно обиљежје. До тада у интересу јединства задретани сукоби, који су све више попримали национално обиљежје, одједном су неспутани избили на јаву“⁽¹²⁾.

Међутим, Раде Петровић сагледао је и оно што је у покрету „земљаштва“ било позитивно и указао на то:

„Али земљаштво је допринело Далмацији и одређене користе. Сарадња са владом у прво вријеме (1870—1873) Народне странке, а касније Земљачке, онемогућила је аутономашима да и даље (као до 1870), сарађујући са владом, доминирају политичким животом Далмације. Стога се и дјеловање ове струје у Народној странци, која је подржавала линију сарадње са владом, и из које је израсло земљаштво, не може опијенити као потпуно штетно. Сарађујући са владом, они су добили дотадашњу опозицију аутономаша и чиповника и тиме објективно допринијели развоју и афирмацији славенства Далмације. А добивањем одређених материјалних повластица (жељезница, изградња путева, лука и школа) они су допринијели подизању економског потенцијала земље“⁽¹³⁾.

Сагледавајући ову историјску проблематику са једног прирег, обухватнијег и свестранијег аспекта, Раде Петровић је показао сву њену изванредну сложеност и указао на потребу даљих истраживања. Испреплетаност изукрштених социјално-економских, друштвено-политичких и културно-просветних компонента неизбегно су допринели не само замагљивању и искривљавању Љубишиног политичког лика него истовремено и погрешном тумачењу једнога значајног раздобља у историји Далмације и Босне Которске.

VII. ИСКЉУЧЕЊЕ ИЗ ДАЛМАТИНСКОГ САБОРА

Далмација, економски најнеразвијенија покрајина Хабзбуршке Монархије, није имала основних предуслова за привредни развој, јер је била одсечена од своје позадине и без комуникација с осталим суседним земљама, осим морем. Зато је на седницама Далматинског сабора у више махова било покренуто питање грађења далматинске жељезнице. Ово је питање у подједнакој мери интересовало и народњаке, и „земљаке“, и галијанаше. Биле су

⁽¹²⁾ Јарослав Шидак и сарадници, *Повијест хрватског народа 1860—1914*, Загреб 1968, 106—107.

⁽¹³⁾ Раде Петровић, *Национално питање у Далмацији*, 412.

формирале две конзорције, које су желеле да добију концесије за грађење; у једној су били народњаци, у другој талијанаци, који су успели да придобију за себе „земљаке“. На челу ове конзорције стајали су Антонио Бајамонти, председник сплитске општине, и Никола Тригари, председник задарске општине, обојица посланици у Далматинском сабору и аустријском парламенту. Од приморских Срба у конзорцију су били Стефан Митров Љубиша, председник Сабора, и Илија Рачета, председник будванске општине.

На седници аустријског парламента од 7. XII 1875. Михо Клаић је први покренуо питање концесије за грађење жељезнице, тврдио да је код тога било неправилности и осумњичио као главног кривца Бајамонтија. На истој седници парламента министар Јозеф Ласер, у име аустријске владе, одговорио је Клаићу да је концесију добила конзорција Бајамонти — Тригари само зато, што је од пријављених понуђача једино та концесија била спремна да преузме грађење свих шест одељака жељезничке пруге у смислу расписаног конкурса.

Бајамонти није присуствовао овој седници парламента, него је на Клаићев говор реаговао једним отвореним писмом преко штампе, у коме је одбио његова сумњичења и изјавио да је Клаић само из зависти напао њега и његове другове, зато што концесију за грађење жељезнице није добио он и његова конзорција, која је такође била заинтересована за исти посао.¹⁷⁴⁾

Михо Клаић је, у одговору Бајамонтију, тврдио да су чланови конзорција за грађење далматинске жељезнице добили за уступање своје концесије фирми Клаец и Грос суму од 230.114 форинти, која је наводно подељена овако: Никола Тригари — 86.600 форинти; Антонио Бајамонти — 57.000 форинти; Енрико Полак — 39.400 форинти; Стефан Љубиша — 34.642 форинте; Илија Рачета — 13.071 форинту. Клаић замера Бајамонтију што је присуствовао само оним седницама парламента, на којима се решавало о пословима, од којих је и он и његова конзорција могла имати личне користи.¹⁷⁵⁾

Овај Клаићев одговор убрзао је процес политичке ликвидације Стефана Митрова Љубише. На седници Далматинског сабора од 13. III 1876. једна група од 12 посланика Народне странке демонстрирала је против Љубише и изазвала распуштање Сабора. Тим поводом Тодор Стефановић-Виловски, бечки дописник *Заставе*, написао је чланак, у коме покушава да буде објективан и према једној и према другој страни:

¹⁷⁴⁾ *L'Avvenire*, Nr. 3, 1876.

¹⁷⁵⁾ *Народни лист*, 20. I 1876. Младен Лесковац, *Документи о Стјепану Митрову Љубиши*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVII, I, 1969, 151 — 155.

„Две године дана о томе се говорило, и они поред свег тог не само да су са Љубишном друговали и дружили се у Рајхерату бечком и на сабору далматинском, него чак и у саборском одбору. Сада пак, кад је за делегата мјесто Клаића, Љубиша изабран, и када се саборски период већ крају своје приближава, и када се народ у Далмацији спрема за изборе, сада се набоине господа да као неки Катони Љубишу на одговорност положе. Ту је дакле мало и другог масла . . . Само ће се Немци и Талијани користити најновијим догађајима у Задру“.¹⁷⁶⁾

Демонстрације против Љубише и распуштање Далматинског сабора изазвале су жива реаговања у Задру. Међустраничке супротности још су се више заоштриле, а то је неповољно утицало и на даљи развој међунационалних односа.

Уколико су се све више приближавали избори за Далматински сабор, утолико је задарски *Народни лист* све оштрије нападао Љубишу, који је поново кандидован у Боки за народног посланика. Када је *Глас Црногорца* препоручио Бокселима да једногласно изабере за свога посланика Љубишу,¹⁷⁷⁾ *Народни лист* је још оштрије нашао не само Љубишу, него и *Глас Црногорца*, који се „самовољно“ упушта у интерне ствари Далмације.¹⁷⁸⁾

Дубровчанин Миха Клаић, који је боље познавао Боку, био је другог мишљења. Клаић је већ одавно био начисто да ће Бока увек пре послушати савете са Цетиња, него поруке из Подгоре или Задра. Још 10. IX 1873. Клаић је писао Рафи Арнерију: „У Боки Павлиновић нема никаква утјесаја . . . у Боки ће бити изабран онај кога буде хтјела Црна Гора“.¹⁷⁹⁾ Клаићева предвиђања показала су се и овога пута као тачна. Бока је вековима утирала своје погледе у Црну Гору. И поред оштрих нападаја *Народног листа* на Љубишу, Бока му је и овом приликом израдила своје поверење избором за свога посланика (18. XI 1876). Поред тога, врло је вероватан и утицај Војводине, јер се *Застава* читала и уважавала и у Боки.

На седници Далматинског сабора од 30. I 1877. извештај Верификационог одбора Кажимир Љубић, један од блиских сарадника Миховила Павлиновића, предлаже да се пониште мандати обојице посланика Боке Которске, Стефана Митрова Љубише и Лазара Томановића, изабраних 18. XI 1876. Бранци се од изнесенних твђења да је његов избор тобоже неправилан и незаконит, Љубиша је одржао један значајан говор, у коме је констатовао између осталог:

¹⁷⁶⁾ *Застава*, 28. III 1876.

¹⁷⁷⁾ *Глас Црногорца*, 14. XI 1876.

¹⁷⁸⁾ *Народни лист*, 16. XI 1876.

¹⁷⁹⁾ Иван Гргић, *Клаићева писма Рафи Арнерију*, *Задрска ревија*, VIII, 4 — 5, 1961.

„Нема утока, нема призива, зато и мним да треба Сабору двоструке разборитости и непристрасности, да и он сам не подлеже пеком другом суду, који суд, ако његове осуде и несајају врстујуће моћи, а оно ипак сачињавају повјесницу земље, а тај се судија палива опће мњење“¹⁸⁰⁾

Бранећи се од критике да је водио само „малу политику“ а преносио велике интересе читаве отаџбине, Љубиша одговара:

„Бока, занемарена и запуштена прам својих сретних сестара, није хтјела, није је могла спустити се на поље сваке политике; она је морала практично мислити, она је имала настојати да се побољша њезин материјални и морални живот. Да је Бока иза мене бирала, и да ће ме опет бирати, о томе су увјерени и тога се боје, они исти људи, што јој рат објавише њ свом органу...“¹⁸¹⁾

Одговарајући на оптужбе својих политичких противника да га је „народ осудио“, Љубиша изјављује:

„Рекло се је да ме је народ осудио. Ја не знам, душе ми, који ме је народ осудио, но знам који ме је народ похвалио и одобрио мој политички рад, а то су моји бирачи, моја браћа Срби борежки. Но ако је кога народ зблиа осудио, то је оне који су мене напали на Сабору 13. марта прошасте године, од којих половина пропадоше у посљедњим саборским изборима“¹⁸²⁾

Реагујући на најтежу оптужбу да се „продао влади“, Љубиша износи ове појединости о моралу својих противника:

„Рекло се је да сам се продао министарству Ауерспергову. Но то не пјерује баш нико, ни они исти нацасници који ме навадоше 13. марта, и који тек што ме освадише потрчање у Намјесника, устрављени и полак мртви, да му се оправдају и извине, говорећи да њихова намјера није била да увриједи Владу, него мене самога“¹⁸³⁾

Са пуно ироније и оштрих алузија, које су чланови Сабора разумели, Љубиша је одговорио својим противницима:

„А кад ми рекосте, да сам се продао, зашто ми не рекосте како и за колико? Моје ми вјере, није сам се ја продавао, није ме је хтио ко купопати. Од Ауерсперга ја нисам добио ништа: ни биљешкиштва, ни витештва, ни председанштва Сабора, а под никаквом владом ни пензије, ни пендије мојој дјечи, пак ме није учинио ни контом, ни витешником“¹⁸⁴⁾

¹⁸⁰⁾ *Извешта брзотисна и аналитична XVI. засједана земаљског сабора валматинскога. Залар, 1877, 12, Целокупна дела С. М. Љубише, II, 271.*

¹⁸¹⁾ *Извешта брзотисна..., 75, Целокупна дела, II, 282.*

¹⁸²⁾ Исто, 75. Исто, 283.

¹⁸³⁾ Исто, 75. Исто, 284.

¹⁸⁴⁾ Исто, 76. Исто, 289. Осврћући се на приговоре да се обогатио, Љубиша је констатовао: „А што сам био прекорен да сам се обогатио подухом жељезничке гравсине, тај посао да је поље траљав или недостојан, како су ми рекли, не бих имао част гледати на потпредседничкој столици саборској господина Тригара, мога ортака у том предузећу“. (Тригари је од фирме Клаует — Gross примно скоро три пута већу своту од Љубише!)

Обраћајући се владиној већини, Љубиша је изговорио ове тешке речи:

„Ја знам да ви мене не трпите, јер сам Србин по народности и православан вјером. Но излазећи одавде тркши ме мисао, да остављам у Сабору млађих сила, госп. Вујатовића и Симића, који ће, ако их је Српкиња задојила, знати бранити законита права своје народности и вјере, а ја ћу им с тријевова рукама плескати. Морална заштитица, коју ви мислите мени прилијепити, ранити ће племенито народно чувство моје браће Бокеза, који нијесу навикли примати заштитица; а ја, којему је србско знамење увечањено на челу, бранити ћу погажено право и слободу док ми под грлом куца“.¹⁸⁵⁾

На Љубишин говор није одговорио његов главни противник Миховил Павлиновић, него шеф Народне странке Миха Клаић, једном кратком изјавом, која показује да се осетио лично погођен извесним алузијама, које се уопште нису ни односиле на њега. Клаић је имао најмање разлога да се брани од тога као да је он крив за српско-хрватски разлор у Далмацији. Љубиша није уопште ни алузирао на Клаића, него на ултрамонтанце у врховима странке, који су сносили највећи део одговорности на хрватској страни, као што су на српској страни кривци били православни клерикалци.

Саборска већина, на крају исте седнице, изгласала је поништење Љубишиног мандата са 22 гласа против 12, док су се двојица уздржали од гласања. Међутим, саборска већина одбила је предлог Верификационог одбора да се поништи и мандат Лазара Томановића са 31 гласом, док се петорица уздржала.¹⁸⁶⁾

Љубишин говор штампан је као посебна брошура и разаслат на све стране. Сам Љубиша послао га је неким својим пријатељима, између осталог и Валтазару Божишићу, и у попратном писму (од 6. IX 1878) назива га својим „политичким тестаментом“.¹⁸⁷⁾

Велимир Живојиновић, аутор једне значајне студије о књижевном и политичком лнку Љубишином, овако је оценио овај његов последњи говор:

„Својим великим говором у дебати приликом оверавања мандата Љубиша је бацио цуну светлост на праве мотиве ових потвора. Он њим није успео да сачува мандат, пошто то у овој прилици није зависило од аргумената него од броја гласова, а њих је противник имао више. Али је успео да пред историјом скине одијум са себе и прсбаци га на оне који су га заслуживали“.¹⁸⁸⁾

Кампања против Љубише није престала ни после поништавања његовог мандата, јер је он још увек био политички активан,

¹⁸⁵⁾ *Извешаја брзописна...*, 77. *Целокупна дела*, 291.

¹⁸⁶⁾ *Извешаја брзописна...*, 79.

¹⁸⁷⁾ Божишићев архив у Цавтату, Кореспонденција Л/8.

¹⁸⁸⁾ В. Живојиновић, *Стефан Мигров Љубиша. Предговор Целокупним делима С. М. Љубише*, XXV.

као посланик у аустријском парламенту, где ће остати до смрти. Дописник *Заставе* из Котора први ће јавно устати против ове кампање:

„Безирестана нападања, псовке и грдње задарског *Народног листа* из т. Стефана Љубишћу већ су све границе човјечанске уљудности пресвазишле... Ја писам устао бранити Љубишћу, пити могу, јер знам да и он имаде мапа, да знам и то да имаде доста и вршпа, па би једном требало затихнути“¹⁸⁹⁾

Међутим, све је било узалуд. Хајку на Љубишћу није пресекала ни његова нагла и изненадна смрт, тек што је био навршио 54. годину живота. Умро је у Бечу 11. XI 1878.

VIII. ПОСЛЕ ЉУБИШТИНЕ СМРТИ

Љубишћина смрт изазвала је жалост не само у његовој Боки него и у другим југословенским земљама. На његовом погребу у Бечу од њега се уз остале опростио у име српских књижевника — Лаза Костић, велики песник Словенског Југа. Иако су били различити и по врсти талента, и по стваралачким особинама, и по темпераменту, и по политичким схватањима, они су ценили један другога, нашлаи заједнички језик, зближили се у току последњих година Љубишћиног живота, а када је он умро, Костић му је на самом гробу одржао говор, кратак по дужини трајања, али велик по садржини и значају. Костићев говор гласи:

„Стјепане Митров Љубишћо, изабраниче српскога југа, Боке Которске, која ти је сама собом изабраница све љепоте и дивоте природне, као да је пошкљала из полуба врлетнога крпа са морском виллом! Колијевка тога полуба одишала нам је и тебе — Љубишћу. Па рашт' остави ту суншем умнијену колијевку своју да погинеш у магли бечког сјевера? Рашт' остави народ у часу, кад су му мудра свјетовања његових одабрашћика од највеће потребе? Али, куда одох ја? Нијеси ти још оставио народа, док су год у њега твоја причања, док се год српски подмладак буде дојио на грудима виле Вука Дојчевића. Ти само враћаш истројену љуску твог нестројеног духа мајши земљи, као што се оставља мастило и перо, кад је књига исписана, а листови књиге бијеле иду од руке до руке, а ријечи јој лете од уста до уста, од ума до ума, од срца до срца, док је народа, док је свијета и вијека. Ако је ико, то си ти мога' испустити душу и вјеру, да ће ти је народ прихватити у твојој књижи, те ћеш ти живјети цоме у народу, докле је траје. Вјечна ти памет!“¹⁹⁰⁾

Милостићева *Застава* се у време Љубишћине смрти није налазила у његовим рукама, зато што је он још увек био на издржавању казне у вацким казаматима. Његов заменик, Милан Борбе-

¹⁸⁹⁾ *Застава*, 25, IV 1877.

¹⁹⁰⁾ Тодор Стефановић-Виловски, *Стјепан Митров Љубишћина*, Друго издање, Котор, 1908, 121.

вић, нашаo се у недоумици: с једне стране, *Застава* је раније осуђивала политички опортунизам Љубишић у аустријском парламенту, с друге стране, за време кампање *Народног листа* против Љубишиће, дописници *Заставе* из Босне и Далмације бранили су његов рад, иако с извесним резервама. Због тога је *Застава* довела прво само обавештење о његовој смрти, а тек после неколико времена, са закашњењем, чланак свога дутогодишњег сарадника Лазара Томановића, тадашњег посланика Далматинског сабора, који није припадао ни народњацима, ни „земљацима“, него је заузимао одвојено и самостално место у Сабору. Иако се није слагао са Љубишићном политичком оријентацијом, Томановић му је ипак одао признање за оно, што је у његовом раду сматрао позитивним.

Томановић је свестан Љубишићних политичких грешака, он их не прећуткује, али их упоређује са гресима, заблудама и предрасудама његових противника, и покушава не да правда него да само објасни његово политичко држање у многим тешким искушењима, којима је био изложен у току дутогодишње посланичке активности у аустријском парламенту:

„У свом политичком дјеловању он је без сумње много погрешака починио; али који члан Народне странке за те исте погрешке не одговара? Колико ли је броја политичких људи, који су могли сачувати свој карактер чист и независан, не у Далмацији него у Царевини? Мало је Милетића!“¹⁹¹⁾

IX. ЉУБИША И Његови КРИТИЧАРИ

Српским писцима, који су започели свој рад у доба Уједињене омладине српске, готово редовно се приговара романтичарска идеализација прошлости и недостатак критицизма. У томе има нешто истине, али и уопштавања. Један од ових писаца, пошкљих и формираних у доба Омладине, био је и Тодор Стефановић-Виловски, Љубишић биограф, који је о њему највише писао и који га је од свих његових критичара можда понајбоље познавао, што се огласило и у његовој монографији.¹⁹²⁾ Виловски је писао своју књигу с очигледном намером да рехабилитује Љубишић морално-политички лик.

„Нећу да браним Љубишићу од прекора што је помогао те се једна несловенска влада учврстила и осигурала... Него сам само рад да данас, после 28 година смрти Љубишиће, на глас кажем свакоме

¹⁹¹⁾ Лазар Томановић, *Стефан Љубишић, Застава*, 20. XII 1878.

¹⁹²⁾ Тодор Стефановић-Виловски (1854 — 1920), историчар, књижевник и публицист, дутогодишњи сарадник и бечки дописник новосадске *Заставе*, уредник књижевног часописа *Српска зора*, аутор штељ расправа из историје Београда, писац неколико значајних мемоарских списа, међу којима је најважнија монографија о Љубишићу.

ко хоће да чује истину; да се Љубиша није обогатио, да није златоро-папате по Бечу и да се није никада својим благом размегао, него да је умро у сиротињи, не оставив за собом, сем неколико хиљада форината дуга у браће Ђошковића у Дубровнику, ни онолико колико му је требало да му се удовица и деца могу хлебом хранити“.¹³³⁾

Јован Скерлић, који није имао афинитета ни за Љубишу као писца, полвргао је Виловскову књигу строгој критичкој анализи, па није довољно истакао велики број драгоцених података које она садржи, али је зато упозорио на све њене слабости, пропусте и недостатке:

„Г. Виловски, пишући ову књигу, пао је у обичну, готово неизбежну грешку писца његова нараштаја, код којих је критично осећање готово редовна реткост, који о покојницима, нарочито о такозваним великим покојницима, нису у стању да говоре без лирског одушевљења и панегиричких суперлатива. Он је тако место критичкога погледа дао дигирамбе, китећи и успшшавајући свога јунака. Он се тако, као и други биограф Љубишин, Г. Љубомир Јовановић, безуспешно усилжавао да оцртава Љубишину политичко држање...“¹³⁴⁾

У свом нерасположењу према Љубиши Скерлић је — критикујући Виловскога — ставио у исти ред његових панегиричара и Љубу Јовановића, редактора *Причања Вука Дојчевића* и аутора једнога исцрпног предговора овој књизи (1903), написаног са солилним познавањем ствари. Анализирајући Љубишину политички рад, Јовановић га је истовремено упоредно са политичким држањем његових противника:

„... И у врло мучним приликама, никад није заборављао непосредне интересе свога народа, нити проупитао као посланик да што за њих уради. Кад је после 1870. године био уз владу, никад његово држање није било онако какво је било држање многих Срба и Хрвата, ваљаних саборских присталица у Петти, Загребу, Задру и Бечу... и ако је Љубиша у неким питањима потпомагао владу, није јој никад помогао против свога народа, па било у границама царевине било преко њих. А најмање се он заузео за бечку политику и њене тежње према Босни и Херцеговини, као што су се везали, противу свог ранијег уверења, главни међу народњацима, његовим противницима“.¹³⁵⁾

Још далеко пре него што су пронађена документа о Љубишиној сарадњи са Србијом и Црном Гором, Вељко Петровић је осетно да је Љубиша — и онда када су га противници сумњичили да је „бечки човек“ — упирао своје погледе у Београд и Цетиње:

„... Он је свесно осећао да ће се судбина целог народа и његове слободе решити на Балкану само јачињем двеју наших националних кнежевина. Стога се Љубиша, у свој својој посланичкој, пом-

¹³³⁾ Т. С. Виловски, оп. цит., 36—37.

¹³⁴⁾ Јован Скерлић, *Стјепан Митров Љубиша Годора Стефановића-Виловскога*, *Српски кнежевни гласник*, 16. IV 1907.

¹³⁵⁾ Љуб. Јовановић, *Живот Ст. М. Љубише*, Предговор *Причањима Вука Дојчевића*, XXXII.

тичкој каријери, чувао да не оламаже акцију слободних кнежевина, подозревајући тријадистичке тенденције у раду тадашње даалматинске народне странке дои Миха Павловића, чиме је у тим круговима изазвао против себе огорчење противника, који су га неправедно оптуживали и клеветали“.¹⁸⁶⁾

Марко Цар, који је као сарадник и дописник *Заставе* имао прилике да Љубишу и лично упозна и са њиме разговара о политичким збивањима, отишао је још један корак даље од Вељка Петровића:

„Ти људи хтједоше да Љубишу прикажу као неку врсту нашког Шеридана... Они га обиједише, да је за своју личну корист служио бечкој влади... Дашас је утврђено да, ако је Љубиша у неким питањима пристајао уз владу, није јој никад служио против својета народа, нити је у свом политичком ошортунзму тако далеко ишао да је (као неки његови противници) народпословенске идеале жртвовао источној политици Беча и Будима...“¹⁸⁷⁾

Постоји једна карактеристична анегдота, сачувана у две верзије, о сусрету Франје Јосифа и Љубише у Котору, приликом царевог путовања кроз Далмацију и Боку 1875. Љубиша је тада, као председник Далматинског сабора и посланик Боке у аустријском парламенту, био у царској пратњи. Према верзији Марка Цара, анегдота гласи:

„На ручку, који је цар давао у част председника општина из целе Боке Которске, био је и Љубиша. У разговору са Љубишом, цар је казао:

— Ја сам први цар, који долази у Котор.

— Нисте, Величанство, — одговори му Љубиша.

— Како? Ја сам у Бечу, пре мог одласка на пут, разговарао са нашим историчарима, и они су ми казали, да сам заиста први цар, који посећује Котор, и уопште први владар, пе узимајући у обзир приморске, који овде пролазе.

— Не, не, — попово рече Љубиша — погрешно су Ваше Величанство обавестили, јер је пре Вацста Величанства у Котор долазио други један цар.

— Који? — зачуђено запита Франц Јозеф.

— Српски цар Душан Силни, и још су сачувале повеље, које је он издао из Котора.

Ово сазнање као да није било пријатно Францу Јозефу, јер се одмах обратио с неким штабљима опоме, који му је селсо с леве стране“.¹⁸⁸⁾

¹⁸⁶⁾ Вељко Петровић, *Стјепан Митров Љубиша*. Народна енциклопедија, II, 614.

¹⁸⁷⁾ Марко Цар, *Стјепан Митров Љубиша*. *Летопис Матице српске*, 1905, 232, 71.

¹⁸⁸⁾ Марко Цар, *Стјепан Митров Љубиша*. *Политика*, 25. XI 1928. Другу верзију забележио је Љуба Јовановић (оп. шит., XXXIII) и она, заједно с његовим коментаром, гласи: „А Љубиша, кад је цар дошао у Котор и са задовољством казао да је он први цар који то место полази, одговори да је пре њега други цар већ то урадио и, на питање царско, казао: да је то био Душан, српски цар. Тако не говоре с крупном ласкави издајници свога народа“.

Фаму о Љубишиним аферама и о његовом богатству разбио је истакнути хрватски књижевни историчар и филолог Буро Кјрблер.¹⁹⁹⁾ На основу архивских истраживања и новопронађене преписке Кјрблер је доказао да је толико нападана концесија за грађење далматинске жељезнице Љубишу „материјално потпуно упропастила“, тако да је морао „распродати сну своју баштину, коју му је отац намро у Будви, па су тако иза ране смрти његове, жена и дјеца његова само умножили број пролетарана далматинских!“²⁰⁰⁾

Врло је вероватно и убедљиво образложена претпоставка Буре Кјрблера да су ноћи далматинских народњака и сами увидели да за гласање „бечке историце“ није био крив само Љубиша.²⁰¹⁾ Само што они то своје сазнање нису јавно признали, него су водили кампању против Љубише до краја његова живота, па чак и после његове смрти.

Архивска истраживања Војислава Ј. Вучковића показала су у којој су мери била неоснована тврђења Љубишиних противника да је он „бечанин“, који се „продао Ауерсперговој влади“. Објављена документа јасно откривају његове везе са Јованом Ристићем, једним од водећих државника Србије, који се лично дописивао са Љубишом и добивао од њега драгоцене информа-

¹⁹⁹⁾ Буро Кјрблер (1873 — 1923), професор класичне филологије на Филозофском факултету у Загребу, академик и члан председништва Југославенске академије знаности и умјетности, уредник разних едиција ЈАЗУ, један од најбољих познавалаца и проучавача дубровачке књижевности.

²⁰⁰⁾ Буро Кјрблер, *Стјепан Митров Љубиша и његова околиш*, Рад ЈАЗУ, кн. 229, разреда историјско-филолошкога, 1924, 147. Илмебу осталога, у овој студији су изнесени конкретни подаци да је Љубиша за очеву кућу у Будви, за коју је имао добити 16.000 форинти, добио непуних 10.000 „и још је о свом трошку морао штошта поправљати на њој...“ Према сведочанству Т. С. Вилонског (оп. цит., 94) Љубишин син Митар, адвокатски писар, умро је од туберкулозе у младим годинама и оставио небринуту породицу: „удовицу с петоро нејакс деце. На заузимање Љубишиних пријатеља она је добила дуванску трафику, која тамап толико носи колико је потребно да породица себе може хранити хлебом“. Марко Цар (*Политика*, 25. XI 1928) такође потврђује да је „Љубиша умро као сиромах и оставио небринуту породицу“.

²⁰¹⁾ Кјрблерова опаска формулисана је овако: „И Клаиф и Павлиновић и Монти бит ће тада већ били спознали, да није била сва кривиња на Љубиши, ако је он од почетка 1876. године, откако су га одлучили избацили из Далматинског сабора, отворено стао радити против њихових интереса, можда само и зато да се освећује. Та оно гласовање за изравне изборе опростили су они и Борбу Војновићу и дру Јосипу Антошевићу, с којима су и даље заједнички радили и у Задру и у Бечу“. (Б. Кјрблер, оп. цит., 185). Овоме треба додати да су они опростили не само Војновићу и Антошевићу, него и Ивану Данилу, уреднику *Земљака* и најгласнијем браниоцу политике „бечке историце“. Свима је опрштено, само је Љубиша проглашен за „недостojног“. Чак није уложен ни приговор приликом именовања аутопомаша Тригарија за потпредседника Сабора.

ције о аустријским плановима о даљем продору на Балкан.²⁰²⁾ Док су Љубишини политички противници поздрављали окупацију Босне и Херцеговине и олушевљавали се тријалистичким концепцијама о уједињењу југословенских народа у аустријским границама, дотле је Љубиша писао поверљива писма Јовану Ристићу с молбом — „да прочитању спалити“. Историчар по струци, ученик Леополда Ранкеа, Ристић није послушао Љубишу, сачувао је његова писма у свом приватном архиву и она данас представљају аутентична документа о „корифејима југословенске пропаганде“.²⁰³⁾

Приликом преноса Љубишиних посмртних остатака из Беча у Булву, 7. X 1885, где су сахрањени са великим почастима и у присуству широких народних маса Боке Которске, допутовали су из Дубровника и присуствовали погребу изасланици Народне штионице, Српског певачког друштва „Слога“, Српске дубровачке омладине, Православне црквене општине и уредништва *Гласа дубровачког*. Један од Љубишиних политичких противника, који је у своје време гласао за његово искључење из Далматинског сабора, Перо Чингрија, уложио је протест што је Народна штионица послала свога изасланика на погреб. На ванредној скупштини секретар друштва је прочитао Чингријин протест, а затим се развила дискусија. Први је узео реч Дум Иван Стојановић, каноник Стопане цркве у Дубровнику, који је рекао између осталог:

„А кад би се могло овди на поље извести, а је ли управ такви био какв је оптужен, је ли баш која неприлика остала у народу од овога књижевника, кога покојиш пан суграђанин кнез Нико Велики Пушић, један од најученијих, највише најпаметнијим човјеком у Далмацији, могао би се доста и доста говорити и претресати. Али, то оставимо саборима државе и грађанскијем општинама, не вама, господо, који ћете одобрити оно што је управитељство учинило и тако ћете доказати, по гласу осталијех изображених народа, да на пољу књижевности, како вели латински пјесник, био Тројанин или Грк, „*nullum discrimen habebit*“ и да од Загреба до Цетиња читаонице не имају другу сврху него промислат и гојити напредак књижевни у народу. А кад би била још која друга сврха, то јест узгој наших несретнијех странака и чувстава неких особитијех, гад ми који смо свештеници и дошли међу вас само за књижевни узрок, ми свештеници од западне од источне цркве били, ми би имали строго држанство од вас одступити. Кад би била слобода међу

²⁰²⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке Монархије 1859 — 1874*, Београд, 1965, 395 — 396, 408 — 409, 415 — 416, 422 — 423, 425 — 427, 450, 454.

²⁰³⁾ В. Ј. Вучковић, *Ристић, Штресмајер и Вагнерова афера. Југословенска ревија за међународно право*, 1955, I, 24 — 48.

К. Милутиновић, *Ђокељски устанак и Вагнерова афера. Историјски записи*, 1958, XIV, 17 — 48. К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760 — 1914*. Нови Сад, 1973, 145, 236, 240 — 241, 277.

онјем који се највише броје у пуку оми својијем књижевством оми паметством оми ушавом оми стаљишом, таа бисмо могли уфат да ће срѣћа народ објасјати“.²⁰⁴⁾

У одбрану Народне штионице и нападнутог Љубише устали су, после Дум Ивана Стојановића, још Никша Грали, Луко Зоре и Влахо Матијевић, па се прешло на гласање: за предлог да се управи Народне штионице „изрази потпуно повјерење“ и одобре „одређене почасти приголом погребѣ нашега књижевника Стевана Љубише“ гласало је 45 присутних чланова, а против свега 10.

У току своје дуге политичке активности, која је започела још 1848. и трајала све до његове смрти 1878. године, Љубиша је доживљавао и лизања и падања, и побеле и поразе. У току живота чинио је и политичке грешке, које су му се после горко светиле. Једна од најтежих грешака свакако је његов покушај — учињен у психози у којој се налазио — против сједињења Далмације са Хрватском, за шта се он борио још од своје ране младости, преко зрелих година, па такорећи све до пред крај живота. Али, изгледа да је Љубиша, кратко време пред смрт, и сам увидео ову грешку и — састављајући своју аутобиографију — написао и оне значајне речи у свом политичком тестаменту:

„Тешко оној дупи која је посјејала кукољ међу Србима и Хрватима, међу католицима и православнима, јер је то омело пагли разликѣ укупне народности и језика. Боже дај да скоро започети у староме Дубровнику *Словинац* обустави братску неслогу и поврати лавни склад!“²⁰⁵⁾

У широко замисљеном покрету дубровачког „словинства“, према далекосежним концепцијама браће Мсда и Ника Пушића и њихових наслѣбеника, окупљених око часописа *Словинац*,²⁰⁶⁾ Љубиша је пред смрт сагледао настављаче јужнословенског покрета Штросмајера и Рачкога, и назрео у томе зору једне боље будућности.

²⁰⁴⁾ *Глас дубровачки*, 1, XI 1885.

²⁰⁵⁾ С. М. Љубиша, *Аутобиографија. Целокупна дела*, II, 334.

²⁰⁶⁾ Мало је југословенских часописа који су тако снажно заталасали не само друштвену средину у којој су настали и деловали, него и остале југословенске крајеве, као дубровачки часопис *Словинац* (1878 — 1884). Први број се појавио баш у години аустријске окупације Босне и Херцеговине и заоштрених међунационалних односа. Никола Иванић пише: „У тако затриваној, наелектрисаној ситуацији јавно се ондашњи књижевни Дубровник, као посредник и смирител. Та нова активност дубровачких културних и књижевних радника није била расцјепкана као до тада него је проишшла спонтано — испутира, из самог града — као ваљда посљедњи изразито дубровачки, самопикли књижевни покрет. Вањска манифестација тог покрета био је *Словинац*. Под књижевно-умјетничком фасадом *Словинца* криле су се дакле не само књижевно-умјетничке, него и политичке намјере измирења Хрвата и Срба у Далмацији оног времена“ (Н. Иванић, *Часопис „Словинац“ и словинаство у Дубровнику*, Раг. ЈАЗУ, књ. 324, 1962, 173.)

Љубишину смрт ожалила је не само српска грађанска штампа и један део остале јужнословенске јавности, него и новосадска *Стража*, један од првих српских социјалистичких часописа, који је донео посебан опсежан некролог, у коме је позитивно оценио не само његов књижевни него и његов политички рад. Расправљајући о његовом политичком држању у судбоносним данима у историји Боке, аутор некролога је констатовао:

„Љубиша је много практичних добитака својој земљи прибавио, те зато је и био код својих бирача и у народу обљубљен, тако да га је народ приликом бокешког устанка ипак за посредника свога искао, ма да је по народу пропето било, да је посланик крива, што се новачење почело уводити и ма да је народ због тога на њега и озлојеђен био. Закључујући ову животописну цртну белсјкимо још то, да је Љубиша умро у својој 54. години, у пуној мушкој снази и свјежој памети, те је отуда очевидна и штета, која постиже нашу књижевност и политички живот Далмацинала смрћу његовом“.²⁰⁷⁾

Иако грађански политичар, Стефан Митров Љубиша је после своје преране смрти добио признање и од органа првих српских социјалиста, најнапреднијих снага галашињег српског друштва.

²⁰⁷⁾ Стефан Митров Љубиша. *Стража*, новембар — децембар 1878, 534 — 535.

Zusammenfassung

DAS POLITISCHE PORTRAT DES STEFAN MITROV LJUBIŠA

Dr. Kosta MILUTINOVIC

Eine der interessantesten Persönlichkeiten in der Geschichte der Boka Kotorska (Bucht von Kotor) ist zweifellos der Schriftsteller, Publizist und Politiker Stefan Mitrov Ljubiša (1824 — 1878). Als junger Mann von 25 Jahren und Sekretär der Gemeinde in Budva nahm er aktiv teil an der »Versammlung zu Boka« (»bokeljska skupština«) in Prčanj zu Pfingsten im Jahre 1848. Auf dieser Zusammenkunft kam es zu Auseinandersetzungen zwischen zwei Strömungen: den Anhängern Österreichs und jenen der Venezianischen demokratischen Republik des Danijelc Manin. Die Ersteren trugen den Sieg davon, doch nur zum Teil: die Mehrzahl erklärte sich für Österreich, jedoch der Vorschlag wurde abgeschlagen, dass auch die Boka ihren Abgeordneten für das österreichische Parlament, den Reichsrat, wähle. Im Geiste der Ideen der südslawischen Gemeinschaft und slawischen Solidarität stellte Ljubiša schon 1848, als erster unter den küstnrländischen Serben die Forderung einer Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien.

Nach der Unterdrückung der Revolution von 1848 — 1849, kam es in allen österreichischen Ländern zur schweren Reaktion, die unter dem Namen des Bach'schen Absolutismus bekannt ist. Nach zehn Jahren kam der Absolutismus wurde gestürzt und es beginnt ein neuer, an die Verfassung gebundener Zeitabschnitt im politischen Leben der Habsburger Monarchie. Es kam zu entscheidenden prinzipiellen Zusammenstößen zwischen den Anhängern der zentralistischen und föderalistischen Staatsrichtung. Unter den südslawischen Politikern hebt sich Ljubiša durch seine Aktivität hervor, so dass er schon 1861, auf den ersten Abgeordnetenwahlen des Gebiets der Boka Kotorska (Bucht von Kotor) zum Abgeordneten in den Dalmatinischen Landtag gewählt wird, wo er als Mitglied des Klubs der Volkspartei (Narodna stranka) eintrat. Der Landtag wieder wählt ihn als Delegaten in den Reichsrat, weil damals die Landtage ihre Vertreter für den Reichsrat stellten. In Wien trat Ljubiša dem Föderalistischen Klub bei, in dem auch die tschechischen und polnischen Abgeordneten vertreten waren. Als Mitglied des Klubs schlug Ljubiša vor, dass ein jedes Mitglied verpflichtet sei, im Reichsrat in seiner Muttersprache öffentlich zu sprechen. Der erste, der seine Rede in serbokroatischer Sprache hielt, war Ljubiša.

In der Hauptdebatte auf den Plenarsitzung des Reichsrats am 13. November 1867, als endgültig über die Annahme des Dualismus im Sinne der Teilung der Interessensphären zwischen der herrschenden Klassen von Wien und Pest diskutiert wurde, sprach Ljubiša mit viel feiner Ironie diese bedeutenden Worte aus: »Dieser Versuch ist sehr gefährlich, denn es ist nur so ein Österreich möglich, das keine Hegemonie eines Volkes über das andere gestattet. Mein Gewissen erlaubt es mir nicht, dass ich für dieses Testament der der Einheit Österreichs und des Parlamentarismus stimme.«

Ljubiša war ein hervorragender Kämpfer gegen jeden Klerikalismus (des orthodoxen, katholischen, muselmanischen), gegen die Einmischung des Klerus in die Politik, er war auch entschieden gegen die Entfaltung des

religiösen Fanatismus. Als überzeugter Demokrat und Antiklerikaler führte er lange und erbitterte Kämpfe gegen den orthodoxen, Klerikalismus des dalmatinischen Metropoliten Stefan Knezević und gegen den katholischen Klerikalismus des Kanonikus Mihovil Pavlinović, indem er sie gleich schädlich für die Einheit der südslawischen Völker hielt.

Der Aufstand von Boka (1869) war keine lokale Aufruhr, sondern ein Ereignis von weit grösserer Bedeutung, das nicht nur in den Nachbarländern und Gebieten, sondern in ganz Europa widerhallte. Über die zum Aufstand von Boka gezeigte Haltung Ljubisäs gehen die Meinungen der Geschichtsforscher weitgehend auseinander. Die einen verurteilen, die anderen verteidigen ihn. Die negativste Einschätzung Ljubisäs in dieser Frage gab Antun Dabinić, die objektivste einer seiner Biographen, der aus Kotor gebürtige Ljuba Jovanović, ein aktiver Teilnehmer im Zweiten Aufstand von Boka. Dem Berufe nach Geschichtsforscher, waren ihm die Geschehnisse unmittelbar bekannt. Nach dem unter dem Kommando von General Wagner durchgeführten Strafexpeditionen, nach Erschiessungen und Erhängungen, kam es zum Frieden von Knežlac (1870), abgeschlossen zwischen dem General Rodić und den Aufständischen, die die Kämpfe einstellten unter der Bedingung einer allgemeinen Amnestie, Entschädigung des materiellen Schadens und dem Versprechen, dass die Bokaner im Sinne althergebrachter Privilegien nicht zum Militär einberufen werden. Für diesen Kompromissfrieden hat neben Rodić auch Ljubisä grosse verdienste. Ausserdem ist es Ljubisä zu verdanken, dass auf den Sitzungen des Reichsrats die Wahrheit über den Aufstand von Boka unter Feststellung der Verantwortung für das furchtbare Blutvergiessen, die Zerstörungen und Brandschatzungen aufgedeckt worden ist. Die Enthüllung der Wahrheit über die Greuel der von Wagner durchgeführten Strafexpeditionen führte zu seinem schnelleren Fall. Ljubisä Reden auf den Sitzungen des Reichsrats, vor den Korrespondenten der ausländischen Presse aus allen Teilen der Welt, fanden einen weltweiten Widerhall und zerschlugen die Legende von der angeblichen österreichischen »Kulturträgermission« auf dem »barbarischen Balkan«.

Auf den Abgeordnetenwahlen für den Dalmatinischen Landtag im Jahre 1870 trug die Volkspartei das erste Mal den Sieg über die Italienischfreundlichen (»talijanaši«) davon. Es wurden 24 Abgeordnete der Volkspartei und 16 der Italienischfreundlichen gewählt. Ljubisä, nochmals von der Boka gewählt, wurde Präsident des Landtags. Die Volkspartei als überwiegende Mehrheit wählte als Delegaten in den Reichsrat ausschliesslich Abgeordnete der Volkspartei, an der Spitze mit Ljubisä. Nach ihrer Ankunft in Wien traten alle fünf dem »Klub des rechten Zentrums« bei, der in seinem Programm die Erweiterung der Autonomie der österreichischen Länder vorsah. Die Wiener Regierung versuchte mit allen Mitteln dem Reichsrat das Gesetz über die sogenannten »Notwahlen« aufzuzwingen. Diesem Gesetz zufolge werden, im Falle die Delegaten ihre Mandate niederlegen, direkte Wahlen ausgeschrieben. Die tschechischen und polnischen Vertreter waren energisch gegen diesen Vorschlag der Regierung, während die Abgeordneten Dalmatiens unter dem Druck der Regierung und selbst des Hofes im letzten Augenblick wankelmütig wurden und am 6. März 1872. für das Gesetz stimmten.

Ein Jahr später unterbrachte die Regierung des Fürsten Adolph Auerberg einen Gesetzentwurf über die direkten Wahlen der Abgeordneten für den Reichsrat. Die dalmatinischen Vertreter stimmten, unter dem Beeinflussung des Regimes, auch für dieses Gesetz. Die Folgen der Wahlen war der Zerfall der bisher einheitlichen Volkspartei; die Aussonderung der dalmatinischen Abgeordneten und ihrer Anhänger in eine abgesonderte politische Partei, Partei des Zentrums, und die Gründung ihres Organs unter dem Titel *Zemljak* (Landsmann), nach dem auch sie »zemljaci« genannt wurden. Der Direktor der Zeitung *Zemljak* wurde Ivan Danilo, der Redakteur Josip

Tončić, beide die einstigen Schriftleiter des *Narodni list*. Ljubiša war einer der Hauptmitarbeiter des Blattes. Die neue Partei war eine gemischte kroatisch-serbische, unter ihren Mitarbeitern gab es Kroaten und Serben.

Der Zerfall der Volkspartei führte zu erbitterten Polemiken zwischen den beiden gegnerischen Lagern, zwischen dem *Zemljak* und *Narodni list*. Die Gegensätze wurden immer grösser, die Konflikte häufiger, die Kluft immer tiefer, bis sich die Beziehungen in dem Masse verschärften so dass die Mehrheit der Mitglieder unter Anführung von Mihovil Pavlinović Ljubiša aus dem Dalmatinischen Landtag ausschloss. Er blieb jedoch bis zu seinem Tode Abgeordneter im Reichsrat.

Die neuesten Archivforschungen zeigten, in welchem Masse die Behauptungen Ljubišas Gegner, er habe «sich der Regierung Auerspergs verkauft», unbegründet sind. Die veröffentlichten Dokumente legen seine Beziehungen zu Jovan Ristić, einem der führenden Staatsmänner Serbiens, klar dar. Ristić stand in persönlicher Korrespondenz mit Ljubiša und erhielt von ihm wertvolle Informationen über österreichische Pläne für das weitere Vordringen auf den Balkan.

VUK KARADŽIĆ I VUK POPOVIĆ U SPISIMA EPARHIJSKOG ARHIVA U KOTORU*

Vršeći istraživanja u Eparhijskom arhivu u Kotoru, pronašli smo i nešto podataka koji se odnose na Vuka Karadžića i na njegovog prasnog saradnika Vuka Popovića. Na ovog posljednjeg, kao risanskog paroha, a zatim dugogodišnjeg kotorskog katihetu, razumljivo je što smo u spisima ovog arhiva vrlo često nailazili. Dok ćemo u ovom članku koristiti sve ono što je u vezi sa Vukom Karadžićem, dotle ćemo se u odnosu na Vuka Popovića ograničiti da saopštimo samo ono što ili tangira njegovu saradnju sa Vukom Karadžićem ili doprinosi boljem upoznavanju djelatnosti i svojstava ovog vrijednog i značajnog Vukovog saradnika, na koga bi se moglu primijeniti ono što je Tihomir Đorđević kazao za jednog drugog bokoljskog saradnika, velikog jezičkog reformatora Vuka Vrčevića, naime da »nije zauzimao visoke i vidne položaje da bi se o njemu, za njegova života, mnogo pisalo. Zbog toga je i gradivo za njegovu biografiju¹⁾ vrlo oskudno. Da nije bio u pismenim odnosima sa Vukom Karadžićem, malo bi se šta tačno i znalo o njemu.«²⁾ Kao i Đorđević za Vrčevića, tako i mi za Vuka Popovića smatramo da je i on zaslužio »ne samo da se ne zaboravi tako brzo, već da mu se uspomena osvježava i čuva«³⁾

Podaci koji se odnose na Vuka Karadžića tiču se uglavnom pretplate Bokelja na njegova djela, ali i ovi podaci, vezani za neke druge podatke i aluzije koji govore o neprijateljskom stavu proto-prezvitara, a kasnije arhimandrita i provikara dalmatinskog episko-

* Referat podnesen na Simpozijumu o Vuku Karadžiću, organizovanom od Filološkog fakulteta u Beogradu (15 — 19. septembra 1964), Vukov zbornik II, Beograd 1964, str. 301 — 327.

¹⁾ Nešto biografskih i drugih podataka o Vuku Popoviću pruža Marko S. Nikolić u članku Vuk Popović — saradnik Vuka Karadžića, Stvaranje, sv. II za 1952. god.

²⁾ Dr Tihomir Đorđević, Vuk Vrčević, izdanje Naučnog društva SR Crne Gore, Cetinje 1951, str. 3.

³⁾ Isto.

pa za Boku Kotorsku, Jakova Popovića, prema Vuku Karadžiću, objašnjavaju i razloge velikog neprijateljstva i teških napada Jakova Popovića na bokeljskog pomagača velikog Vukovog djela.

Jakov Popović, čovjek izrazito konzervativnog duha, beskompromisno se borio protiv svih novih strmjjenja ne samo potčinjenog mu sveštenstva, već i svih njegovih područnih vjernika. U toj borbi, a naročito onda kad je bio uvjeren da se ugrožava pravoslavna crkva i srpski karakter Bokelja, naravno njegovih koncepcija, pod okriljem moćne Austrije, on je znao biti ekstreman. Šta više u tom cilju nije pokatkad vodio računa da li će se svojim akcijama zamjeriti i austrijskim vlastima,⁴⁾ prema kojima je inače bio po pravilu lojalan. O osjećanjima svoje pastve nije vodio ni najmanje računa, tako na primjer, i prilikom njegovog suprotstavljanja istaknutim kotorskim pravoslavicima i njihovoj želji odavanja crkvenih počasti Njegošu, koje su, inače, uz političke, austrijske, zabranjivale i njegove pretpostavljene crkvene vlasti, uvjeren da bi postupajući drukčije naveo austrijske vlasti protiv pravoslavlja i srpstva u Boki. On je smatrao da je austrijska vladavina Bokom vječna i da će pravoslavlje i srpstvo u Boki, pod cijenom lojalnosti Bokelja, moći ne samo opstojati, već putem austrijskih koncesija i jačati.

Dok je, kad je bila u pitanju povreda njegovih vjerskih i nacionalnih koncepcija prema austrijskim vlastima, bez malih izuzetaka, bio oprezan i umjeren, dotle je protoprezviter Popović prema svojim potčinjenim sveštenicima i vjernicima bio ne samo nepoštedan, već je znao preći i mjere sveštioničkih i humanih obzira. Kao što je predano izvršavao naređenja pretpostavljenih — izuzev nekih slučajeva kad je smatrao da su i takva naređenja neoportuna — tako je i zahtijevao slijepu poslušnost potčinjenih sveštenika i vjernika. Svako i najmanje »nepominjavanje kome se nadleži«, smatrao je napadom na autoritet crkve. Iz njegove veoma bogate korespondencije sa pretpostavljenim mu episkopima vidi se kako se često i zbog sasvim sitnih stvari, ali ne i iz ličnih pobuda, već kad je vjerovao da se narušavaju i njegovi crkveni i politički nadzori, sukobljavao sa sveštenicima, crkvenim tutorima, pojedinim vjernicima, pa čak i sa pjevačkim društvom koje je dobrovoljno i bez ikakve nagrade pjevalo u crkvi. O jednom njegovom sporu sa ovim posljednjim sačuvala se opsežna prepiska iz koje izvjesni detalji reljefno odražavaju njegov pretjerano konzervativni duh. Naime, pjevači u svojoj žalbi episkopiji od 13/25. marta 1840, odgovarajući na Popovićeve napade na njihove »slobodščine« i novotarije, za njega pored ostalog kažu: »Da je gospodinu parohu trud i uspjeh ovaj naš teško protivian nije nam za čudo, budući

⁴⁾ Marko S. Nikolić, Petar II Petrović Njegoš i protoprezviter kotorski Jakov Popović, Istorijski zapisi, sv. 3 za 1963, str. 461.

naviknuvši se on iz mlada mrzjeti i vikati na sve što je pohvalno, odlično i dično, slijeduje i sad pod početu starosti³⁾ jednako«.)

Kada je Jakov Popović smatrao, kako stoji u njegovoj žalbi episkopiji na pjevače, »da muzikalno pjenije ne bi se imalo dozvoliti kada nije kod crkva mitropolitskih i episkopskih u ovo carstvo, jerbo šio poju u Tr(i)estu i ovđena vidim ništa nije po glasovima pjeniju crkvnom no po noti istrumentov...«,⁴⁾ onda ćemo njegov neprijateljski stav u odnosu na novine u srpskom jeziku, kao i u odnosu na ličnost Vuka Karadžića i njegovih pomagača smatrati ne samo kao posljedicu njegove potpune privrženosti vrhovima srpske pravoslavne crkve, koji su drastično istupali protiv Vukove reforme, već i istinskim njegovim ubjedenjem da ta reforma — za koju je on, više nego mnogi drugi njeni neprijatelji iz redova crkvenih dostojnika, mislio da ugrožava srpstvo i pravoslavlje, koje »beščasti latinskim, katoličkim jotom«, a koja se vremenski poklapa sa akcijama za uniju u Dalmaciji, čiji je on bio izraziti neprijatelj — predstavlja veliko zlo.

Zaista je moralo biti čudno protoprezviteru Popoviću, kome je dobro bio poznat stav karlovačkog mitropolita u odnosu na Vuka, kad je počeo dobijati iz sjedišta dalmatinskog episkopa dopise koji su pozivali na pretplatu na Vukova djela. Sigurno je teško mogao shvatiti Josifa Rajačića koji je, kao dalmatinski episkop, »pripadao krugu liberalnijih kaluđera, koji su sa simpatijama gledali na Vukov rad«⁵⁾ i koji je ne samo propagirao svojim dopisima pretplatu na Vukova djela, već »u Boki Kotorskoj i Dalmaciji sam je 1834. skupljao pretplate za Vukove poslovice...«.)

Jakov Popović je, bez obzira što mu je bilo poznato Rajačićevo raspoloženje prema Vuku, ipak na Rajačićev dopis od 5. januara 1834.⁶⁾ kojim ga je pozivao da se angažuje na prikupljanje pretplatnika za Vukove Narodne srpske poslovice, 24. januara ovako odgovorio: »Za knjigu imenom Poslovica srpska, koja će se izdati idućeg mjeseca februarija jesam ponudio njeke ljubitelje knjig, ali nijesam mogao prenumerantov dobiti, niti hoće nitko dati novaca pride nego bude vidjeti knjigu; ako je ljubiteljna čitati i da štogoć polzuje, bi tko koji komad kupio, drugojačije nije moguće dobiti je, a drugo pak, Vukovo sočinjenje ne dopada se«.⁷⁾

Da se Popović, i pored tvrđenja da je ponudio neke ljubitelje knjiga, nije nimalo zauzeo oko sakupljanja pretplatnika, već štaviše

³⁾ Rođen je 1791.

⁴⁾ Eparhijski arhiv u Kotoru (EAK), 1840, br. 40.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Miodrag Popović, Vuk Stef. Karadžić, Beograd 1964, str. 365.

⁷⁾ Isto.

¹⁰⁾ Datume, ukoliko nije drukče naznačeno, donosimo po julijanskom kalendaru kad se radi o spisima crkvenih lica i vlasti.

¹¹⁾ EAK, 1834, omoj III, br. 29.

da je sigurno iste i odvracao koliko je mogao, dokazuje činjenica da su savinski iguman Makarije Grušić i budvanski paroh Jovan Gregović, koji su kao i Popovići bili dobili »nalog jega visokopreosvjaštenstva gospodina episkopa, br. 18. od 5. tekušćago«, bili uspješni — i pored toga što su njihovi krajevi daleko zaostajali za kotorskim područjem kako u kulturnom, tako i u ekonomskom pogledu — da sakupe jedan pristojan broj pretplatnika: Grušić osam a Gregović jedanaest.¹²⁾ Vrijedno je ovdje napomenuti da je spisak pretplatnika iz Budve, datiran 21. januara sačinio Vuk Vrčević, koji je tada, boraveći u Budvi, obavljao i pisarske poslove budvanskog paroha, koji ga u jednom kasnijem dopisu šibenskom episkopu, od 10. juna 1834, naziva »moj pisar«.¹³⁾ U ovom spisku budvanskih pretplatnika figurira naravno i sam Vrčević.¹⁴⁾ Može se pretpostaviti da je ovaj relativno veliki broj pretplatnika rezultat i Vrčevićevog ličnog angažovanja. To je bilo prije poznanstva Vrčevića sa Karađžićem, koje je uslijedilo tek u maju 1835, a koje je, kako kaže Tihomir Dorđević, »odvelo Vrčevića u novi pravac ideja i rada i odredilo mu mjesto u istoriju naše nauke«.¹⁵⁾

Da Popoviću nije bila poznata Rajačićeva naklonost prema Vuku, on bi vjerovatno u svom dopisu od 24. januara još drastičnije nego što je to »Vukovo sočinjenje ne dopada se« bio izrazio svoje negodovanje prema Vukovom djelu i Vukovoj ličnosti, kao što je to uradio u svom dopisu od 29. oktobra iste, 1834. godine, upućenom episkopskom ordinarijatu u Šibeniku, kada Rajačić više nije bio dalmatinski episkop i kada je dalmatinsku eparhiju administrirao Simeon Trkulja. U ovom dopisu Popović doslovce kaže i ovo: »Neki cirkulari u štampi čto su se prosuli od tipografije černogorske jesam preporučio da bih mogao koji eksemplar dobiti u originalu za činjeti videti djelo Milakovića i Vuka više, ovo ime znači volopas,¹⁶⁾ bojim se bašno da je tako govedočuvar . . .«.¹⁷⁾ Ovim identifikovanjem Vuka Karađžića sa govedarom protoprezviter Popović nije pokazao originalnost, ali bi ga mi i na osnovu samo ovog poređenja mogli svrstati u red najbezobzirnijih neprijatelja Vukove reforme. Tačnicama na kraju Popović je sigurno zamijenio još neke teške riječi koje bi imale potpunije odraziti njegovo negodovanje prema Vuku i njegovom djelu. Cirkulari o kojima je riječ u stvari su Njegoševa objava o proglašenju Petra I za sveca, što je Popović smatrao političkim gestom, nepoćudnim njegovim vjerskim i političkim koncepcijama. To se jasno vidi iz teksta koji u istom dokumentu prethodi gornji citat: »Kada je mladi vladika

¹²⁾ EAK, 1834, omot I, br. 35 i 1834, omot III, br. 25.

¹³⁾ EAK, 1834, omot III, br. 112.

¹⁴⁾ Isto, br. 25.

¹⁵⁾ Dr Tihomir Dorđević, n. d., str. 13.

¹⁶⁾ Ruska riječ *ворапасъ* koja znači govedar.

¹⁷⁾ EAK, 1834, omot I, br. 72.

černogorski proglasio svetim počivšago mitropolita, svojego pretka, tako je ušao intuzijazim (!) ne samo u narodu onom, no i u ovom, a najpače u svjašćenstvo, koje kako mi je dokazato namjerava hoditi na poklon s prinosima ili prilogima. Ovo ako bude dopušćeno, ili oslobodu se po sebi hoditi, dati će povoda ne malog soblazna mirjanom; poslije donijeti bude i štete za naše crkve i monastire. Ne mogu domisliti se kako naglo vjeruju novoobrjetenoj, ali bojim se izmisljenoj svetinji, po sve da su prosti, ali bi trebovalo malo počiniti doklen budu se uvidjeti čudesa tvoriti, a nami pak kao podanikami avstriskim ne pristoji se upuštati preko granice prelaziti; ni dolžnost ni politika ne dozvoljava. Kako je ovaj narod, a najpače svjašćenstvo povjerilo se u proglašenoj novosti černogorskoj, to ni ja ni nijedan zdravoga razuma ne smjede reći protivno. Črez sego podnosim tomu Načalstvu duhovnomu što bi svoje mjere preduzeo za udaljiti svako podozrenije ot političeske vlasti».

Za Njegošev akt posvećenja Popović misli da je glavni vinovnik Vuk Karadžić, te zato i Njegoševu objavu o tome smatra za »djelo Milakovića, a i Vuka više«. Popović je nastojao dobiti koji ekzemplar objave da bi o političkoj pozadini posvećenja mogao uvjeriti i svog pretpostavljenog episkopa: »Kada budete uvidjeti, ondar razsudićete je li politika filosofska izdjejstvovala svetinju, ili istina prava«. ¹⁸⁾ Jedan ekzemplar mu je trebao i za mitropolita Stratimirovića, koga je takode obavijestio o »proglašenoj novosti černogorskoj«. ¹⁹⁾

Na kraju svog opširnog izvještaja od 29. oktobra Popović kaže: »Preslovuti Vuk čeka se ovdje nočas oli šjutra, to ispit moj učiniću prostranije i budu blagovremeno opisati«.

Mi ne znamo koje su indicije navele Popovića na uvjerenje o Vukovoj ulozi u Njegoševoj odluci o proglašenju svog strica svetim. Naravno da ovo njegovo uvjerenje nije i naše, ali nas ono ipak jače navodi na razmišljanje o tome, kako kaže Miodrag Popović: ²⁰⁾ »Ko zna, nije li Vuk i začeo u Njegošu misao o proglašenju Petra I za sveca!«.

Mora da je protoprezviter Popović bio neugodno iznenađen kad je primio raspis od 9. juna 1837, potpisan od Simcuna Trkulje, koji je poslije premještaja episkopa Pantelejmona Živkovića u budimsku eparhiju ponovo preduzeo administraciju dalmatinske

¹⁸⁾ Isto.

¹⁹⁾ Dušan D. Vuksan, Proglašenje mitropolita Petra I za sveca, Zapisi, knj. VI, sv. 1 — 6, str. 25. Vuksan je u ovom članku donio in extenso i dokument od 29. oktobra. Mi smo citirali držeći se vjerno originala. Ovo navodimo da bi objasnili neke razlike između naše i Vuksanove transkripcije. U istom arhivu pronašli smo još jedan zanimljiv izvještaj Jakova Popovića od 19. novembra 1834, u vezi sa proglašavanjem Petra I svetim koji Vuksan nije koristio; objavićemo ga na drugom mjestu.

²⁰⁾ U svojoj, već navedenoj, monografiji o Vuku Karadžiću, str. 273.

eparhije, kojim raspisom Trkulja — kome se Popović, sigurno uvjeren da dijeli njegovo mišljenje o Vuku Karadžiću, kao što smo vidjeli, bio vrlo uvredljivo izrazio — ovako toplo preporučuje pretplatu na jedno drugo Vukovo djelo: »Gospodin Vuk Stefanović Karadžić namjerava pečatati jedno svoje sočinenie pod imenom »Cerna Gora i Boka Kotorska«, u kom kao samovidec opisuje zemlje te u geografičeskom i etnografičeskom prizrenju. Knjiga ova mora veoma važna i svakom Serbinu mila biti, naročito pak Dalmatinom, jer glavno njeno namjerenije jest da krajeve one do sada veoma malo poznate proćem svijetu poznate učini. Sootvjetstvujući prošniju rečenog gospodina sočinitelja, Ordinarijat ne propušća s ovim preporučiti vam da se postarate predčislenika u područnom vam nadzirateljstvu na pomenutu knjigu sovokupiti i novce zajedno s imenama prenumeranta ili sjemo ili na gospodina Dimitrija Vladisavljeviča, žitelja u Triestu, poslati . . .»²¹⁾

Naravno, i na gornji poziv za pretplatu Popović je 12. jula odgovorio negativno, i to u ovoj formi: »Na prenumeraciju knjige zovome »Cerna Gora i Boka Kotorska« koje sočinitelj jest gospodin Vuk Stefanović Karadžić jesu ponuđeni bili mnogi žitelji ot nadzirateljstva ovog; nijedan nije se hoteo prenumerirati, pervo zbog cijene i napred dati novce, a mnogi kažu da takova knjiga ne važi, budući ovim žitelima poznati su predjeli i običaji kako bokieljski tako i cernogorski; drugo pak, preslovuti sočinitelj jest i osobeno pisao i razaslao objavljenija kako zdje, tako i u Budvu, zato tko je hoteo prenumerirati se jest ot onih kojima je pisao, i odgovoreno i poslato mu; sada nitko više neće za uzroke više rećene . . .»²²⁾

Međutim, savinski iguman Makarije Grušić je još 27. juna, ne naznačivši broj sakupljenih pretplatnika, javio Trkulji: »poslaćemo čislo gospode numeranta u Triješće na gospodina Dimitrija Vladisavljeviča«.²³⁾ To isto je sigurno uradio i administrator budvanski, odnosno njegov pisar Vuk Vrčević.

Naredni poziv na pretplatu Trkulja je uputio bokeljskom sveštenstvu 24. juna 1840. Uz svoj dopis on je dostavio i Vukovo »Objavljenije« za »prvu knjigu od novoga izdanja narodnih srpskih pjesama«.²⁴⁾ I ovom prilikom nije izostala Trkuljina naročita preporuka: »Iz priloga vidite kakovo djelo gospodin doktor Vuk Karadžić iz ljubavi k rodu svom izdati namjerava pomošćju prenumeranta. Izlišno bi bilo hvaliti ovakovo djelo, koje čest narodu našem pred ućenim svijetom čini, i svi skoro prosvješćeni narodi pjesne narodne naše na svoje jezike prevode i čitaju. Tkomu je god narodnost naša mila, taj se ne može otreći da sve knjige ne kupi, osobito

²¹⁾ EAK, 1837, br. 456.

²²⁾ EAK, 1837, br. 127.

²³⁾ EAK, 1837, br. 121.

²⁴⁾ EAK, 1840, omot III, prilog u broju 100.

kad se za ovako malu cijenu dobiti sad mogu. Preporučuje se, dakle, svojski vam i svim tamo svjašćenikom da se i sami na ovu knjigu predčislite i mogućnije parohijane vaše na to sklonite. Do 15. avgusta čekatí će se ovdje naznačenije prenumeranta, a novce do posljed avgusta poslati sjemo ne propustite...²⁵⁾ I na ovako svesrdnu i ubjedljivu preporuku Popović je 14. avgusta odgovorio negativno.²⁶⁾

Iguman Grušić je sa svoje strane ipak nešto učinio. On je, čim je dobio Trkuljev dopis, isti uputio svim parosima hercegovačkog područja.²⁷⁾ U svom dopisu Trkulji od 12. avgusta Grušić, prijavljujući samo sebe kao pretplatnika, kaže i ovo: »Ja sam i sâm se mućio i napovijedao, molio, tako isto i gospoda paroci trudili se hoće li se lko prenumerirati; svak se otkazao da nije u stanje...²⁸⁾

Ovom prilikom Vuk je imao više sreće u Dubrovniku, što se vidi i iz dopisa od 12. avgusta 1840, dubrovačkog paroha Georgija Nikolajevića, kasnije dabrobosanskog mitropolita, koji javlja Trkulji: »Pređe nego što je vaše pozivanje na prenumeraciju srpski pjesana gospodinom Vukom sakupljeni u Dubrovnik došlo, on isti poslao je ovdje svoja objavljenja, i na njegovo izdanje dosta se Dubrovćana prenumeriralo, kojih imena već su mu davno u Beč poslana...²⁹⁾

Ni novi episkop dalmatinski Jerotej Mutibarić nije svojim stavom prema Vukovim djelima mogao zadovoljiti protoprezvitera Popovića. On je, naime, 14. jula 1844, dostavio bokeljskim sveštenicima ovakav dopis: »Gospodin Vuk Stefanović Karadžić, sovokupitelj serpski narodni pjesama, javlja nam u pismu svom ot 7. julia tekućeg ljeta da u pečatnji jermenskoga manastira u Beču pečata se druga knjiga novog izdanija rećeni pjesama i da će biti gotova pri sveršetku ovog ljeta. Javljajući nam ovo, umoljava nas, da bi mi istu knjigu po eparhiji našoj preporučili. Budući, dakle, serbske narodne pjesme veoma važne, tako da i ot samí strani naroda mnogo cijenjene jesu, zato mi ne propuštamo teplo preporučiti ćestnosti vašej i vsemu vam područnom parohijalnomu svjašćenstvu da se na pomenute pjesme prenumerirate i da ot prenumeranta pripadajuće novce, uzimajući dva fiorina za jednu knjigu napred pošljete nam...³⁰⁾ Ali i ovaj put Popovićev odgovor od 4. avgusta bio je negativan, istina nešto obazriviji: »...za predčisliti se na pjesne G. Vuka Stefanovića Karadžića vsenižajši pisatelj jest soobščio vsjem svojim podležajščim parohom ot kojih nijedan

²⁵⁾ EAK, 1840, omot III, br. 100.

²⁶⁾ EAK, 1840, omot, I, prilog br. 1 u broju 119.

²⁷⁾ EAK, 1840, omot II, br. 100.

²⁸⁾ EAK, 1840, omot I, br. 119.

²⁹⁾ EAK, 1840, omot I, prilog br. 2 u broju 119.

³⁰⁾ EAK, 1844, omot I, br. 64.

ni odgovora nije dao; sudim da je svakomu teško dati dva fiorina budući narodi (!) i svjašćenici sirotni i oskudni ot novca. Tako isto i ot ovdašnji parohijan nije se moglo dobiti predčislenika, a pisatelj ne nahodi se u stanju...«.³¹⁾

I Grušić u svom odgovoru od 24. jula tvrdeći da »nitko nije se hotio prenumerirati«, to pravda sa »teška je godina, umori suša sve«, ali ipak dodaje za sebe »pisatelj moli vaše visokopreosvjaštenstvo za mene jedna knjižica neka bude«.³²⁾

Koliko su navodi i Popovića i Grušića neosnovani i koliko oni dokazuju da je posrijedi samo izgovor za njihovu slabu ili nikakvu angažovanost u odnosu na propagiranje Vukovih djela, najbolje dokazuje činjenica da je i ovom prilikom budvanski paroh uspio sakupiti 11 pretplatnika, što se vidi iz spiska koji je on dostavio svom episkopu 14. avgusta, a u kome je jedan od pretplatnika, Stanko Đaković, označen kao »ljubitelj knižestva«.³³⁾

Iako smo u Eparhijskom arhivu u Kotoru uporno i brižljivo tragali za dokumentima koji bi se odnosili na Vuka Karadžića, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da nam, pored ovih koje smo do sada naveli i koristili, nije neki i promakao.

U drugom dijelu ovog članka, u kojem ćemo, takođe na osnovu dokumenata istog arhiva, govoriti o Vuku Popoviću, ličnost Vuka Karadžića biće povremeno prisutna, ali samo kao — po našem uvjerenju — glavni movens stava protoprezvitera i provikara Jakova Popovića u odnosu na Vukovog saradnika.

Kao što smo u početku ovog članka kazali, u odnosu na Vuka Popovića korist ćemo samo jedan dio novopronađenih dokumenata i podataka, i to ono što ili tangira njegovu saradnju sa Vukom — a to je u ovom slučaju njegovo proganjanje zbog te saradnje — ili ono što doprinosi boljem upoznavanju njegovog života, njegovih djelatnosti i njegovih svojstava. Obzirom na naslovom fiksirani okvir ovog članka, nećemo ovdje koristiti niti bogatu prepisku Vuka Popovića sa Vukom Karadžićem, niti — bez malog izuzetka — literaturu o njemu.

Nešto poslije godinu dana otkako je, po rukopoloženju za sveštenika (13. juna 1832. g.) u Šibeniku od strane episkopa Rajasčkog,³⁴⁾ Vuk Popović je morao odgovarati na oštre prekore Makarija Grušića, tada provikara dalmatinskog episkopa za Boku, koji su uslijedili zbog toga što navodno »naši grekovostočnago ispovjedanja žitelji ne daju mira narodu rimskog ispovjedanja (u Risnu)«.³⁵⁾

³¹⁾ EAK, 1844, prilog u broju 127.

³²⁾ EAK, 1844, br. 127.

³³⁾ EAK, 1844, br. 156.

³⁴⁾ Marko S. Nikolić, Vuk Popović — saradnik Vuka Karadžića, str. 700.

³⁵⁾ EAK, 1833, fascikula označena sa »Vikar«, br. 134.

Ova optužba protiv Popovića podignuta je od strane austrijskog okružnog načelnika kod provikara. Nedavanje mira katoličkim žiteljima Risna od strane pravoslavaca sastojalo se u stvari od pričanja žena pravoslavne vjere koje su, očekujući u crkvi sv. Petra i Pavla svoje bogoslužjenje, prisustvovali katoličkoj misi, koja se služila na katoličkom oltaru, koji je tada (do 1847.) još postojao u ovoj pravoslavnoj crkvi, fenomen koji, inače, u Boki nije bio usamljen, a koji i danas persistira u crkvi sv. Tekle u Spiču, gdje još uvijek u istoj crkvi naizmjenično služe pravoslavni i katolički sveštenik. Vuk Popović, koji je inače bio vjerski tolerantan osjetio se duboko uvrijeđenim zbog gornje optužbe jer se nije osjećao nimalo krivim i smatrao se nemoćnim, kao i njegovi prethodnici, u sprječavanju ženskih priča: »Jerbo mi je dobro poznato da bivši zdje parosi mnogo su se i premlogo trudili da bi u vrijeme bogoslužjenja njiovog i našeg žene našeg ispovijedanja molčalive sotvorili, a kadkad bi prinuždeni bili i javno psovati i(h), i sve bi im vsue³⁶⁾ bilo; one, kao žene, da bi u cerkvi umolknule, zaisto bi tada, mislim stijenec progovorile. Znajući ja, dakle, ovo prokletu i neutolimo svojstvo žensko, otkako sam postao nadziratelj ove parohije nije sam, niti mislim s njima ni de i(h) je manje čislo, a kamoli u cerkvi, de i(h) bude na stotine, proces voditi, nego po jutrenji vazda odlazim kući i čekam do soveršetka njiove sv. mise da ja potom božestvenu liturgiju počnem.«³⁷⁾

Pretpostavljajući da je naivno časkanje žena samo povod da mu se napakosti, Popović, u daljem tekstu svog odgovora Grušiću, nastavlja: »Ne znam što bi želio nepoznati tužitelj; može biti da bi naš paroh s puškom stražu čuvao dok se soverši njiova sv. misa i sverhu žena bdio da koja ne progovori; to zaista mislim da nije prilika niti će kadgod biti«. Poslije daljeg duhovitog i zajedljivog govorenja o ovom predmetu, risanski paroh izražava ovo svoje uvjerenje: »... i po nesreći vazda će govoriti i vazda čedu u vrijeme njiovog bogoslužjenja s nji(h) nemirni biti dokle god se budu dva zakona u jednoj cerkvi služiti«.

Iz ovog Popovićeovog odgovora zanimljiv i karakterističan po njegov karakter je slijedeći pasus: »Čto, najposlije, po zapovjedi okolišnog kapitana³⁸⁾ sovjetujete da bi u miru i ljubavi s Rimljanom živio, blagodarim na otečeskom sovjetu, ali čto mi preporučujete da im unaprijed ne činim onakove pakosti i bezčelovječija, i na neki način prijetite, tome se ne mogu dovoljno nadiviti otkuda proizilaze ove nepristojne ot vas na mene bačene riječi, i budite uvjereni da ću i raditi čto skorije s mene pravedna sušča baciti,

³⁶⁾ Ruska riječ *всуче* – uzaludno.

³⁷⁾ Kao u napomeni br. 35.

³⁸⁾ Prevod od *capitano circolare*, kako se na italijanskom, koji je bio službeni jezik u Dalmaciji i Boki, nazivao okružni načelnik.

budući uvjeren sam da (do) dnes³⁸⁾ s mojim postupkom nijesam nikoga niučem uvrijedio, no naprotiv sa svakim, kog nibud bio roda il zakona, u miru, ljubavi i saglasiju živio; i za ovo promišljam da ne zaslužujem ni ukora, a još manje prijetnje, no pohvale i otečeskog sovjetovanja. Iz sveg ovog može vaša prećesnost lačko vidjeti i dovoljno priznati kako me žestoko, ne nadajući se, ovo vaše pismo ucivililo i mom srcu veliku ranu dalo...».

Tužba okružnog načelstva kao i napadi provikara Grušića morali su se teško dojmiti jereja Popovića, koji je inače zbog svojih svojstava uživao veliko povjerenje episkopa Josifa Rajačića, tako da ga je ovaj svega pet mjeseci poslije rukopoloženja bio imenovao, svojim dekretom od 27. novembra 1832, »duhovnim komisarom« u jednom zamršenom i delikatnom sporu,³⁹⁾ s misijom da se prethodno u cilju raspravljanja istog poveže sa političkim komesarom Vikerhauzerom »i s njim o vremeni i mjestje deržatisja imušćih komisii v porazumjenlju stupio«. Smatrajući neugodnom dužnost zajedničkog odlučivanja sa jednim austrijskim političkim komesarom još kad se radi o sveštenim licima, sigurno je V. Popović uložio sve napore da se spor riješi u okviru crkvenog suda i odgovorio je Rajačiću: »...vidjeli smo da nije potreba narećenoj komisiji deržatisja radi obtuženog jeromonaha budući sve tužbe koje su protiv njega Vašemu Visokopreosvjašćenstvu podnesene podleže samo duhovnoj a ni najmanje političeskoj vlasti jerbo: 1) nijedna tužba nije predstavljena ot koje parohije ili skupščine čestniji lica protiv istog jeromonaha; 2) vlast političeska ne može ni sama ni vkupje s duhovnom suditi jednog svjašćenika koji nema pod soboju parohiju; 3) svi zlonaravni tužitelji jesu svoje tužbe bez nikakvog osnovanija sočinili i vašemu Visokopreosvjašćenstvu podneli, ibo ne pokazuju u njima nikakove svidjatelje; zato velimo da ne mogu biti pravog vjerojanija dostojne...«⁴⁰⁾

Svoje dobro mišljenje u sposobnosti Popovića, Rajačić je imao prilike potvrditi kad je jerej Vuk 15. maja 1833. polađao ispit na konkursu za katihetu pri Višoj osnovnoj školi u Kotoru. Ispit se obavljao u sjedištu episkopskom, a sastojao se iz pismenog i usmenog dijela. Pitanja za pismeni ispit je sam formulisao i svojom rukom napisao episkop Rajačić.⁴¹⁾ Popovićeви odgovori su nam se sačuvali u italijanskom jeziku, ali pretpostavljamo da je to prevod sa srpskog teksta, koji je možda izradio neko od službenika episkopije radi eventualnog dostavljanja na uvid austrijskim vlastima, koje su bile nadležne za donošenje, uz prethodnu privolu episkopa, rješenja o postavljenju. S obzirom da je Popović dobro poznao

³⁸⁾ U originalu стоји АНОЧЬ.

³⁹⁾ EAK, 1833, oмот III, br. 22.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ EAK, 1833, O III, br. 1.

italijanski jezik, što se konstatuje iz više njegovih spisa, a uostalom i konkurs je obavezivao kandidate na poznavanje ovog jezika, lako je moguće da je i sam Popović, pored srpskog teksta, dao i italijanski prevod.

Iz Popovićevih ispitnih odgovora konstatuje se ne samo njegovo solidno poznavanje teologije, već i vanredna pedagoška i metodološka predispozicija.⁴²⁾ Upoređujući ispitne odgovore Popovićeve, sa odgovorima nekoliko kandidata za mjesto kaihete pri zadar-skim školama,⁴³⁾ koji su konkurisali u istoj godini, konstatujemo veliku Popovićevu prednost.

Po obavljenom Popovićevom ispitu, Episkopija je čitav ispitni elaborat dostavila Dalmatinskoj vladi 22. jula 1833. sa svojim mišljenjem: »L'elaborato quindi, insieme all'erretto protocollo, subordina l'Ordinariato a codesto Eccelso Governo in ossequio pure al decreto n. 10572 c. trovando idoneo desso Popovich pel posto di catechista, aderisce che gli sia conferito...«⁴⁴⁾

I pored gornjeg tvrđenja da je sposoban da pokrije mjesto kaihete i date privole, Popović je dekret o postavljenju za privremenog kaihetu pri kotorskoj Višoj osnovnoj školi dobio tek 6. avgusta 1834,⁴⁵⁾ i to uz prethodno polaganje 19. marta 1834. još jednog konkursnog ispita; ovaj put u manastiru Savini pred ispitnom komisijom sastavljenom od igumana i provikara Grušića, kaluđera Gerasima Rapovca i Nika Kaluđerovića, lušičkog paroha;⁴⁶⁾ svi ovi članovi komisije, kako konstatujemo iz njihovih djelatnosti i njihove korespondencije, bili su daleko ispod intelektualnog nivoa ispitivanog kandidata.

Još neko vrijeme poslije postavljenja za kaihetu Popović će u Risnu obavljati dužnosti paroha. Dana 31. avgusta je, još uvijek kao risanski paroh, ukoren od strane svoje eparhije, a na izričito traženje okružnog načelstva iz Kotora, što je krstio u pravoslavnoj vjeri žensko dijete od oca pravoslávca i majke katolkinje, jer se Načelstvo, koje ga je bilo prethodno pozvalo zbog ovoga na odgovornost, nije zadovoljilo njegovim pravdanjem da mu nije bilo poznato da je žena njegovog parohijanina Nika Jovanovića katoličke vjere.⁴⁷⁾

Za vrijeme svog parohovanja u Risnu, koje je trajalo nešto više od dvije godine, Popović je obučavao risansku djecu. Bio je, kako kaže, prikupio »jedno 50 i više đaka... među kojima priugotovim i mojeg od 22 ljeta rođenog brata, tako da slobodno može

⁴²⁾ Isto.

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Isto.

⁴⁵⁾ Marko S. Nikolić, Vuk Popović — saradnik Vuka Karadžića, str. 700.

⁴⁶⁾ EAK, 1833, omot III, br. 1.

⁴⁷⁾ EAK, 1833, omot III, br. 129.

u odsustviju mojem djeci istoj nauku prepodavati«.48) Da bi mogao što više djece sakupiti on je naročito preporučivao roditeljima »djecu na nauku da šilju, govoreći im da je to najveća njiova dužnost, najbolja ljubov, najdraže sokrovišće koje mogu njima ostaviti i najprečiji put s kojim mogu nji(h) i sebe usrećiti i proslaviti«.49) Zanimljiv je i naredni pasus koji govori o njegovoj prosvjetnoj djelatnosti u Risnu: »Starci prestanu već misliti ot izmišljenom sujevjerju; osjete najživlju potrebu poroda svog i priznaše nauku da je ljudska velika slava i ukrašenije; počnu šiljati upravo od 20 i više godina sinove da uče s malom dječicom...«.50)

Koliko je i svojom djelatnošću Popović odskakao od mnogih drugih bokeljskih sveštenika, dokazuje i njegovo žaljenje da je »neki dio svjašćenstva svojim parohijanom, mudrim laskatelstvom, zavedenije moje bezkoristno opisalo«.51)

Uvjeren u uspjeh svoje nastavničke djelatnosti u Risnu, Popović je, izvještavajući o tome šibenskog episkopa, istom tvrdio: »Uvjerenom budi Vaše visokopreosvjašćenstvo da bi svake godine izlazio iz ove male škole do 15 sposobni đaka za ući u s. bogosloviju«.52)

Niko drugi nego Vuk Popović mogao je u Risnu osnovati biblioteku, koja se pominje u jednom dokumentu od 5. avgusta 1835, iz kojeg se vidi da, među »prenumerantah na knjigu pod imenom ljubitelj prosvješćenija Dalmatinski almanah za ljetu 1836.«, pored jereja Vuka Popovića »cesaro-kraljevskog katihete kotorskog«, figurira i »novozavedena Biblioteka risanska«.53) Nije bez interesa ovdje napomenuti, da je istu pretplatu u svom »nadziratelstvu« vršio Jakov Popović i da je, pored žaljenja na skupoću, ipak uspio sakupiti dvadeset pretplatnika,54) dok, kako smo vidjeli, na djela Vuka Karadžića nikad ni jednog.

Uskoro poslije intronizacije episkopa Pantelejmona Živkovića za dalmatinskog episkopa, Vuk Popović mu je 30. januara 1835. uputio ovo interesantno pismo: »Kad ne bi ot primjernoj Vašego visokopreosvjašćenstva ljubavi dovoljno uvjeren bio, zaista bi se vesma ubojao da kod Vašego visokopreosvjašćenstva osobito ljenošti radi u podozrenije ne doidem. Znajući obače da se još mence opominjete, usuđujem se dnes i ja, ako je i pozdnše neželji podobše, obače s preispolnenim čuvstvom serdečnija radosti, pisati i

48) EAK, 1833, br. 248.

49) Isto.

50) Isto.

51) Isto.

52) Isto.

53) EAK, 1835, prilog u broju 190.

54) EAK, 1835, br. 190.

moj slabi no blagodarni glas s tisjašćami koji Vam visokočaišiji san arhijerejski i radostni onaj dan prišestvija, pozdravljajući svako blagopolučije žele smešati. Može biti da su moja želanija po prostoti misli i po izraženiju ot vsjaćeskih slabša, no ja opet sebi laskam da me na čistoserdečnost niko prevoshoditi neće, ibo bivši mi tri ljeta v Karlovcje, vi biste prvi moj blagodjetelj, koji ste se ne samo starali ot mom vospitaniju, no pamtim dobro da ste svagda u svakoju mojoju potrebi Vaše milostivo serdce pokazivali i šćedru ruku pružali. Toplu ovu i iskrenu ljubov Vašu svagda sam pred očima mojima imao, obščestvu kazivao, rodu se hvalio i svi smo lišeni bili dovolni reći s kojima bi Vam blagodarnost našu pokazali, premda ne bi ona nikad u punoj mjeri sootvjestvovati mogla.

Sad kad je premilostivi Tvorec Vas tim veličestvenim vjencem obdario, i nas Vašemu v. p. vovjerio, potrudiću se koliko toliko Vašeg blagodjejanija dostojnim pokazati. Meždu tijej ja ću neprestano vseblagog Boga moliti da daruje Vašemu v. p. vsja koja Vam Vaš dragocjeni život usladiti i prodolžiti mogut.

Š osobitim visokopočitanijem javljam Vašemu v. p. da sam u godu 1833. prinužden bio žalostnim prihodom parohijalnim konkurs za katihitićesko zvanje učiniti, za koje, s otećeskom pomoću v. p. gospodina episkopa Josifa Rajačića, u avgustu mjesecu dekret dobijem pod ovim uslovijem: da visokočajše mjesto (nadležne austrijske vlasti — Sl. M.) jest mene odobrilo za vremenago⁵⁵⁾ katihetu u Kotoru postaviti, obaće vazda gotov da budem opet konkurs, koji se još jedan put za istu katedru vo svoje vrijeme deržati ima, učiniti. U početku školskom sovokupio sam svu djecu našeg ispovijedanija za moći sorazmjerno sili razumjenija nastavlenije im dati. Tako meždu nji 57 našem samo devet kojima sam mogao nastavlenije hristjansko diktiranjem predavati, a s proćima neusupni trud morao sam polagati ućeći i(h) ćitanju i pisanju da lagše uspjevati mogu u nauki hristjanskoju. Obučavam i(h) također nužd-nima molitvama i ustmeno ćrez voprose i otvjete iz katihisisa Raićevog učim i(h) povsednevno.

Predavanjem i povedenijem mojim gospodin školski direktor i proći učiteli i narod ovaj jesu zadovoljni, budući nastojim svima mojima silama mlekom blagoćestija i pravoslavne vjere naše napojiti i(h)⁵⁶⁾

Vjerovatno već došavši u sukob sa kotorskim protoprezvite-rom J. Popovićem i plašći se da ga ovaj svojim nepovoljnim izvještajima o njemu ne omogući na novoj dužnosti, koja je i inaće bila privremenog, probnog karaktera, naš Vuk u istom pismu nastavlja: »Za oderžati ovo zvanje danas nikomu drugomu ne imam

⁵⁵⁾ Privremeni, tj. na probu.

⁵⁶⁾ EAK, 1835, br. 40

preporučiti se razvje Vašemu v. p., ibo ot Vašeg velikodušja i Vaše šćedre desnice zavisí šćastije moje, šćastije góleme moje i, črez lišenie roditelja, u veliko ubožestvo pogrúšene familije. Zato kolje-nopreklo no molim Vaše v. p. da me i unapredak udostojite Vaše otećeske ljubavi i pomošći, onako kao što ste me vazda udostojavali».

Sigurno zbog nepovjerenja i podozrenja potenciranih već uspostavljanim direktnim kontaktom Vuka Popovića sa Vukom Karadžićem, kotorski protoprezviter je smatrao potrebnim da se kotorski katiheta podvrgne kontroli duhovne, što bi u ovom slučaju znaćilo njegove, a ne samo školske vlasti. Zato je on 25. februara 1835, dana kada su počeli ispiti prvog semestra u Višoj osnovnoj školi u Kotoru i kada se po prvi put obavljao ispit iz pravoslavnog vjeronauka, izvještavajući o tome svog episkopa, izrazio mišljenje da »bi nužno bilo da je jedno lice duhovno ot strane arhijerejske odobreno koje bi imalo učiniti ekzam djeci našego ispovijedanja, za videti ovaj katiheta kako se podnosi i djeca kako uću...«⁵⁷⁾ Interesantno je tako drastićno zahtijevanje Jakova Popovića kontrole nad radom katihete Popovića; ne putem prisustvovanja ispitu, već direktnog ispitivanja od strane »odobrenog duhovnog lica«, koje ne bi moglo biti niko drugi sem sam kotorski protoprezviter.

Da je direktan sukob između Vuka i Jakova Popovića već bio izbio konstatujemo iz pisma prvog adresiranog šibenskom vladici 15. septembra 1835. U njemu, naime, Vuk Popović, pored ostalog, kaže: »Kad sam počeo u Kotoru djecu našu učiti, želio sam i(h), za ljubav obšćestva i ukrašenije cerkovno, i u pjeniju uputiti, no ovo moje namjerenije bude protojereju Jakovu Popoviću sasvim protivno, kao i sve ćto je s moje strane sjajno; obšćestvo je željelo, tutori me molili, ali za ukkratiti nemiru i merzosti otgovorio sam: do zapovjedi Vašego v. p. ne mogu početi...«⁵⁸⁾ Zaleći se dalje na protojereja Jakova, Vuk kaže: »Da je isti protojerej i malu volju k namjereniju mome pokazao, ne bi ot potrebe bilo s ovim Vaše v. p. uznemirivati, ali bez nijedne svoje koristi gleda svagda kako će mi i ovaj posledni zalogaj iz usta izvratiti«. Zbog svega ovoga njihovi odnosi su bili već tada dotle došli da je Vuk na ulici pozdravljao Jakova samo »za dati Rimljanima znati da mi živimo u ljubavi«.⁵⁹⁾

Iako je svojim predlogom o drastićnoj kontroli rada katihete Popovića, protoprezviter Jakov već bio na izvjestan način izrazio nadležnom episkopu svoje podozrenje, direktne i konkretne njegove tužbe episkopu uslijedile su po prvi put nekoliko dana kasnije: 29. septembra 1835. Za to je bio povod udžbenik vjeronauke. Naime

⁵⁷⁾ EAK, 1835, br. 61.

⁵⁸⁾ EAK, 1835, br. 248.

⁵⁹⁾ Isto.

Vuk se žalio svom direktoru zbog nedostajanja udžbenika, a ovaj je odmah intervenisao kod svojih pretpostavljenih školskih vlasti, koje su sa svoje strane za nabavku udžbenika iz pravoslavne vjeronauke pisale Školskoj komisiji u Beču.⁶⁰⁾ Saznavši za ovo, Jakov Popović je gornjeg datuma obavijestio episkopa uz slijedeće svoje mišljenje: »Ovo po momu smislu nije dobro: 1) rečeni jerej imao je pisati vlasti arhijerejskoj, 2) on nema zavisiti u naukama vjerospovijedanja našega od direktora, 3) što je za najviše, bojim se kakovi može se katihisis dati; mnogo se upustio u otkošeniju s direktorom, koje hristijani negoduju; nauku pak koju daje vesma malo zanimava se s djecom; četiri ure u sedmici. Kako može više ot 70 djece u kratko vreme učiti? Da bi bilo svaki dan po jedan čas pred poldne a jedan poslije, to ondar bi se nadati moglo kakova dobroga uspjeha. On hoće katiheta biti, a u Risnu svjašćenodještvoovati s onim administratorom;⁶¹⁾ dvije službe, dvije plate, protivno je svaklje prava. Za dovesti ga u krotost i soveršenoj službi za koju je odabren vremenito...«⁶²⁾ Veoma skeptičan prema katehizisu iz Beča, J. Popović nastavlja »... nije njegova dužnost bila ni briga da ište drugog nego se predaje u našim školama«. I ovom prilikom J. Popović predlaže da se odredi jedan od »načalosvjašćenika« za kontrolu na ispitima.

Dana 6. avgusta 1836. po gregorj. kalendaru direktor Više osnovne škole u Kotoru i vršilac dužnosti sreskog školskog inspektora, katolički sveštenik Antun Bašić, uputio je Jakovu Popoviću poziv za prisustvovanje razrednim ispitima.⁶³⁾ Po obavljenim ispitima, kojima je prisustvovao, J. Popović je dostavio episkopiji opširan izvještaj, u kome ne kritikuje samo slab uspjeh djece, već i upravu škole kako zbog malog broja predviđenih časova za pravoslavnu vjeronauku — koji čak nijesu ni naznačeni u štampanom formularu poziva, kao što je to slučaj sa svim drugim predmetima, uključivši tu i katolički vjeronauk, a i taj mali broj predviđenih časova, svega četiri sedmično za sve razrede, kojih je ustvari šest, budući da se prvi i četvrti razred dijele na nižu i višu sekciju, odnosno kurs, ponekad se zbog neurednog dolaska katihete iz Risna svodi na svega jedan čas sedmično («... to ne spada jedan čas na sedmicu predavati katihisis») — tako i za nebrigu škole oko prostora za obavljanje pravoslavne vjerske nastave. Pored drugih predloga u ovom opširnom izvještaju, J. Popović predlaže episkopu: »Neka se djeci ukimu časi ot one škole, a neka se umnoži našoj nauki, koja je najnuždijna našoj djeci, a ne kod našeg samo katihisis učiti, i ovo vesma malo, a kod onog (katoličkog vjeroučitelja

⁶⁰⁾ EAK, 1835, br. 238.

⁶¹⁾ Na mjesto risanskog paroha po odlasku Vuka Popovića bio je postavljen Petar Popović.

⁶²⁾ EAK, 1835, 238.

⁶³⁾ EAK, 1836, prilog u broju 133.

— Sl. M.) proče nauke hristijanske, kako se vidi ot priložena pozova, to ondar djeca ne znadu kojoj strani vjerovati i bivaju pokolebimi«.⁶⁴⁾

I Vuk Popović je 20. avgusta podnio izvještaj episkopiji kako o predavanoj materiji po razredima, tako i o uspjehu učenika. Navodeći da je prisustvovao ispitima kotorski protoprezviter, dodaje: »... sumnjam da Vašej visokoprečestnosti neće o mojem trudu i dječinom uspjehu dostovjerno izvjestije podnesti«.⁶⁵⁾

Iz priložene klasifikacije konstatuje se da je ispit polagalo 50 učenika i postiglo iz vjeronauke slijedeći uspjeh: odličnih — 15, vrlodobrih — 20, dobrih 15, što, naravno, demantuje izvještaj J. Popovića. Svakako je od interesa još navesti da se iz pomenute klasifikacije vidi da je od svega 50 učenika pravoslavne vjere 13 njih bilo iz Crne Gore. U broj Crnogoraca uračunati su samo oni koji su iz Crne Gore naročito došli da pohađaju Višu osnovnu školu u Kotoru, jer su Crnogorci nastanjeni u Kotoru u spisku označeni sa »iz Kotora«. Od ostalih učenika, izuzev jednog iz Skadra, svi su drugi Bokelji i to: 29 iz Kotora, 2 iz Risna, 2 iz Grblja, dva iz Prčanja i jedan iz Kumbora.⁶⁶⁾ Zaista mali broj Bokelja kada se uzme u obzir da je za čitavu Boku tada postojala samo jedna Viša osnovna škola.

Dana 12. oktobra 1836. (po gregorij. kal.) svečano je otvorena u Kotoru Ženska osnovna škola (niža), koja se za razliku od Više muške (Imperial Regia Scuola maggiore maschile) nazivala Scuola elementare femminile. Inauguraciji je prisustvovao i Jakov Popović, pa je ne samo (28. septembra/10. okt.) obavijestio o ovom događaju episkopiju, već je od nje tražio da »naloži ovom našem katiheti da ima učiti preslovute djevice prilježnije neželi, mužke«.⁶⁷⁾ Odgovor episkopije nije mogao zadovoljiti J. Popovića, i svakako ga je smatrao neodlučnim. »Ako su roditelji, glasio je taj odgovor, radi da im kćeri koje tamošnjju žensku školu posješčavati budu ot svojeg svjašćenika u nauci hristijanskoj nastavlenije primaju, kao što moraju želiti, to bi dobro bilo da oni ovo njiovo namjerenije direktoru tamošnji normalni škola soobšće i pod tim uslovijem samo djecu svoju u rečenu školu dadu«.⁶⁸⁾

Iz dopisa Vuka Popovića episkopiji od 28. oktobra iste, 1836. godine vidi se da ga je Školsko »pravitelstvo« (starija školska vlast, a ne direkcija škole) pozvalo da predaje vjeronauk i u ženskoj školi.⁶⁹⁾ U istom dopisu on moli episkopiju da bi mu »za novo nenadani trud koju god višu pomoć istodatajstvovala«. Govoreći

⁶⁴⁾ EAK, 1836, br. 133.

⁶⁵⁾ EAK, 1836, br. 134.

⁶⁶⁾ EAK, 1836, prilog u broju 134.

⁶⁷⁾ EAK, 1836, br. 155.

⁶⁸⁾ EAK, 1836, prilog u broju 155.

⁶⁹⁾ EAK, 1836, br. 174.

ovdje o Višoj osnovnoj školi, tvrdi da sem u hrišćanskoj nauci obučava djecu »čteniju i pisaniju našem«. Žali se na nemanje katehizisa, te kaže »radi toga preporučujem se prćestnosti vašej ako je moguće da bi ste nam ot kojeja nibud strani činili i(h) imati«.

Kao rezultat netrpeljivosti koja je iz dana u dan rasla, uslijedila je i zabrana katiheti Vuku od strane J. Popovića da služi leturgiju u crkvi⁶⁹⁾ sv. Spiridiona, kako su to crkveni tutori željeli. Ovom zabranom izazvao je tužbu tutora Ordinarijatu u Sibeniku, koja je uslijedila 4/16. XII 1836. U njoj tutori, uzimajući u odbranu kot. katihetu, za postupak J. Popovića kažu: »Ovaj svojevoljan i despotski potez paroha nije ni razuman ni pristojan«,⁷⁰⁾ pa se zbog toga traži da se obesaži. Ordinarijat nije htio presuditi ovaj spor, ali je ipak tražio izjašnjenje od protoprezvitera, koji je to uradio svojim dopisom od 29. decembra, navodeći neosnovane razloge⁷¹⁾ iza kojih se jasno nazire onaj pravi: mržnja prema Vuku Popoviću.

Aktom austrijske pokrajinske Školske komisije u Zadru, datiranom 22. avgusta 1837, koja je rješavala po pitanju otvaranja osnovne škole u Risnu, zatraženo je od dalmatinske epeiskopije da odgovori da li postoji mogućnost spajanja u ličnosti Vuka Popovića, kotorskog katihete, vršenje funkcija paroha i učitelja u Risnu.⁷²⁾ Na ovo je episkopija odgovorila da je mišljenja da Vuk Popović ili bilo koji drugi sposoban sveštenik može lako obavljati obje dužnosti paroha i učitelja u Risnu, obzirom da je u neposrednoj blizini manastir Banja, tako da bi u slučaju potrebe određeno lice moglo biti zamijenjeno u vršenju dužnosti paroha od kaludera ovog manastira.⁷³⁾

Pomenuta komisija je imala uvid u rad katihete Popovića putem izvještaja direktora Više osnovne škole u Kotoru, koji je redovno, svakih šest mjeseci uz izvještaj prilagao i plan rada koji je Vuk Popović sastavljao na talijanskom jeziku. Na nekim od ovih planova nalazi se i ovjera J. Popovića. Pošto bi primila izvještaj i plan rada, Komisija je, po izvršenom uvidu, dostavljala šibenskom, kasnije zadrarskom, episkopu samo Popovićev plan,⁷⁴⁾ a ne i izvještaj direktora škole, koji se u odnosu na pravoslavnog katihetu uglavnom morao odnositi na pitanje discipline, svakako više nego na njegov nastavni rad, tim prije što je direktor bio uvijek inovjerac

⁶⁹⁾ Zapravo kapeli koja se nalazi uz crkvu sv. Luke.

⁷⁰⁾ EAK, 1836, br. 186. — Gornji citat je naš prevod sa italijanskog originala koji glasi: »Questo tratto arbitrario e dispotico che si è arrogato il parroco non sta ne in ragione ne in convenienza«.

⁷¹⁾ EAK, 1836, prilog u broju 186.

⁷²⁾ EAK, 1837, br. 144.

⁷³⁾ EAK, 1837, prilog u broju 144.

⁷⁴⁾ EAK, 1837, br. 151; 1838, br. 150 itd., itd.

i mahom slab poznavalac srpskog jezika. S obzirom na ove okolnosti mogli bi pretpostaviti ili da je Komisija znala za međusobne odnose dvaju Popovića pa ih je htjela rastaviti, ili je, uvjerivši se u kvalitete kotorskog katihete, smatrala da bi Vuk Popović mogao vršiti dvije dužnosti u Risnu i tako znatno umanjiti troškove za školu koja se imala osnovati. Međutim, do ove kombinacije nije došlo i Vuk Popović će ostati na istoj dužnosti.

Kad je iduće godine, juna 1838, stigao u Kotor pokrajinski školski inspektor iz Zadra, on je preko V. Popovića pozvao kotorskog protoprezvitera. Iz dugog razgovora koji je ovaj posljednji vodio s inspektorom, a koji je razgovor kasnije J. Popović prenio Ordinarijatu, ne rezultira da se on žalio na Vuka Popovića;⁷⁵⁾ to vjerovatno nije uradio iz sveštenećkih obzira prema inovjercu. Ovaj registrovani razgovor je neobično interesantan, ali pošto nije u direktnoj vezi sa našim predmetom, objavićemo ga na drugom mjestu.

Pokrajinska vlada u Zadru je svojim aktom od 18. oktobra 1838. pokrenula kod šibenske episkopije pitanje otvaranja konkursa za mjesto stalnog katihete u Kotoru.⁷⁶⁾ Konkurs je bio raspisan 19. decembra 1838, a konkursni ispit je bio fiksiran za 13/25. aprila.⁷⁷⁾ Iako je bio objavljen u osam sjedišta pravoslavnih episkopija i mitropolija na području austrijskog carstva⁷⁸⁾ kod kojih su kandidati mogli i polagati ispit, niko se nije bio prijavio, pa ni Vuk Popović, kome su sigurno bili dozlogrdili napadi kotorskog protoprezvitera. Sem toga bio se zamjerio i kotorskom okružnom načelstvu, koje se na njega žalilo Ordinarijatu u Šibeniku zbog njegovog saučesništva u kršćavanju u Risnu jednog ženskog djeteta pravoslavnog oca a katoličke majke, «koje ima biti rimskog vjeroispovijedanja»,⁷⁹⁾ zbog čega je, kako je u svom dopisu od 26. aprila 1839. administrator episkopije, Simeon Trkulja, javljao igumanu savinskog manastira «V slijed visokog Governijanog opredjelenija, na predloženije tamošnjeg (kotorskog — Sl. M.) cesaro-kraljevskog kapitanata okružnog pod numerom 5033 vosposljedovavšeg, jerej Petr Popović ima za jednu sedmicu u taj manastir pod epitimiju doći, a jerej Vukolaj Popović pred istim slavnim Kapitanatom strogo izobličenu biti...»⁸⁰⁾ Okružno načelstvo se nije zadovoljilo samo «izobličanjem» jereja Popovića, već mu je zabranilo odlaženje u Risan i miješanje u tamošnje parohijske poslove. To isto je od dalmatinske episkopije tražila i Pokrajinska vlada u Zadru, izričito

⁷⁵⁾ EAK, 1838, br. 105.

⁷⁶⁾ EAK, 1838, br. 166.

⁷⁷⁾ EAK, 1839, br. 67.

⁷⁸⁾ EAK, 1838, prilog u broju 166.

⁷⁹⁾ EAK, 1839, omot II, br. 46.

⁸⁰⁾ Isto.

zahtijevajući od episkopije da ona naredi Popoviću da ne smije odlaziti u Risan bez prethodne dozvole kotorskog okružnog načelnika,⁸¹⁾ što je ova i uradila.⁸²⁾

Pošto se i poslije određenog konkursnog roka niko nije javljao i crkvene i političke vlasti su smatrale da se jedino može računati sa Vukom Popovićem, Ordinarijat je 2. decembra 1839. pisao Jakovu Popoviću: »Tamošnjem vremenskom katiheti jereju Vukolaju Popoviću ne propustite kazati da nitko drugi nego on sam kriv je što dosad nije djelstvitelni katihet postao, ne hoteći na dvokratno pozivanje amo na konkurs doći.«⁸³⁾

Ordinarijat u Šibeniku je sada uvjeravao i Pokrajinsku vladu da pošto se niko nije javio na konkurs, »nema lica sposobnijih od Vuka Popovića za pokriti rečenu katedru« (... non aver individui piu atti a coprire la cattedra medesima all' infuori del sacerdote Vucolao Popovich).⁸⁴⁾ Sigurno uvjerivši se u to, Pokrajinska vlada je i pristala 8. januara 1840. na Popovićev uslov da konkursni ispit polaže u manastiru Savini pred komisijom koju bude odrediti episkopija.⁸⁵⁾ Kako se vidi iz Popovićeve predstavke, on je taj uslov postavio najviše iz razloga nemogućnosti plaćanja putnih troškova i što nije mogao ostaviti »golemu sitnu familiju«.⁸⁶⁾ Na ovu koncesiju Popoviću Pokrajinska vlada je sigurno pristala i iz razloga što je prethodno bila o njemu dobila »sasvim povoljne« (di tutto favorevoli) izvještaje i obavještenja od strane Školske komisije i direktora Više osnovne škole u Kotoru.⁸⁷⁾

13. februara 1840. administrator Trkulja je obavijestio provikara Grušića da će on sa protoprezviterom J. Popovićem i jeromonahom Gerasimom Rapovcem sačinjavati komisiju za konkursni ispit katihete Popovića. U ovom obavještenju date su detaljne instrukcije o ispitnoj proceduri, a za održavanje ispita bio je određen 29. februar.⁸⁸⁾

Pred rečenom komisijom i navedenog dana Popović je polagao i položio ispit, koji je u stvari bio sušta formalnost, što se vidi i iz skice ispitnog zapisnika, koju je Ordinarijat bio dostavio komisiji, a tim da se doslovce prepíše i potpiše od članova komisije.⁸⁹⁾ Na takvom unaprijed sačinjenom zapisniku, koji je obavezivao komisiju da tvrdi da je Popović »sve izlagao sa najvećom jasnoćom

⁸¹⁾ EAK, 1839, omot II, br. 32 i br. 55.

⁸²⁾ EAK, 1839, prilog u broju 55.

⁸³⁾ EAK, 1839, br. 26.

⁸⁴⁾ EAK, 1840, br. 17.

⁸⁵⁾ Isto.

⁸⁶⁾ EAK, 1839, prilog broju 34.

⁸⁷⁾ EAK, 1839, br. 98.

⁸⁸⁾ EAK, 1840, br. 34.

⁸⁹⁾ EAK, 1840, prilog u broju 35.

i preciznošću . . . i da će njegova predavanja biti veoma dobro shvaćena od učenika, kao što je to bilo i ranije».⁹⁰⁾ sigurno je protoprezviter Popović teška srca dao svoj potpis.

Što se ispit Popovića pretvorilo u formalnost, pored ostalog, bio je sigurno i razlog što je Pokrajinska vlada jako žurila da riješi pitanje stalnosti kotorskog karihete, što je od nje tražila Dvorska komisija za nastavu u Beču, kao što to rezultira iz akta Pokrajinske vlade, adresiranog Episkopiji 19. februara 1840, kojim ova zahtijeva da joj se što je moguće prije (al piu presto possibile) dostave dokumenti koji se odnose na »položeni« ispit od strane Vuka Popovića,⁹¹⁾ iako je znala da ispit tek treba da uslijedi.

Odmah po završenom ispitu, ispitni materijal je bio, preko Pokrajinske vlade, dostavljen Komisiji u Beču. Uz ovaj materijal, pored krštenice, školskih svjedočanstava i dokumenata o kretanju u službi, bila je priložena i veoma laskava izjava⁹²⁾ direktora Više osnovne škole u Kotoru o nastavničkim sposobnostima i drugim kvalitetima karihete Popovića.

Iz ovjerenog italijanskog prevoda Popovićevo svjedočanstva koje mu je 18. jula 1831. izdala karlovačka bogoslovija vidi se da je u istoj on tri godine (1829 — 1831) »marljivo pohađao bogosloviju«, kao i to da mu nijedna ocjena nije bila ispod »vrlo dobar«.⁹³⁾ U rubrici ovog svjedočanstva »ranije stečena znanja« stoji: »Završio je osnovnu školu i govori italijanski«.

Na osnovu ispitnog materijala, kao i na osnovu navedenih priloga, Dvorska komisija za nastavu, svojim dekretom od 1. avgusta 1840. odlučila je da se Vuk Popović postavi kao stalni kariheta.⁹⁴⁾

Ali, bez obzira na laskava priznanja školskih vlasti, kao i odluka crkvenih, političkih i najvećih školskih vlasti u austrijskoj carevini o postavljenju Vuka Popovića za stalnog kariheta, negodovanje i optužbe kotorskog protoprezvitera nijesu nikako prestajale; to se skoro redovito ponavlja u svim njegovim izvještajima Episkopiji na kraju svakog školskog semestra. I kad su političke kotorske vlasti uskoro zaboravile izdatu zabranu o Popovićeovom odlasku u Risan, tu zabranu je često osvježavao J. Popović starijim crkvenim vlastima. U svom izvještaju od 3. septembra, na kraju drugog školskog polugodišta, J. Popović, ističući »nebreženije« karihete kao i potrebu da mu Episkopija ponovo naredi da »bez dozvoljenja nikuda nema udaliti se«, kaže i slijedeće: »Ovo ne podnosim za njemu pakostiti, no za dati sreću u nauku djeci«.⁹⁵⁾

⁹⁰⁾ Citat je naš prevod sa italijanskog originala.

⁹¹⁾ EAK, 1840, br. 35.

⁹²⁾ EAK, 1840, prilog br. 1 u broju 122.

⁹³⁾ EAK, 1840, prilog br. 2 u broju 122.

⁹⁴⁾ EAK, 1840, br. 122.

⁹⁵⁾ EAK, 1842, br. 151.

Na česte tužbe J. Popovića, naročito u koliko su se odnosile na udaljavanje katihete iz Kotora, Episkopija je pokušavala i da putem političkih vlasti to spriječi, tako u svom dopisu Pokrajinskoj vladi od 22. jula 1844, moli ovu da to zabrani.⁹⁶⁾

Bolje nego kod J. Popovića, stajao je Vuk kod provikara Grušića, čija se crkvena vlast u Boki, a pogotovo u Kotoru, veoma slabo osjećala. Njega J. Popović nije nikako cijenio, te prema tome nije Grušić mogao uticati ni na ublažavanje njegovog stava prema kotorskom katiheti, prema kome sve što je uradio svodi se na njegov predlog od 15. IX 1844, dalmatinskom episkopu, tada Jeroteju Mutibariću, da ga proizvede za protu.⁹⁷⁾

Sa naročitim zadovoljstvom je J. Popović prihvatio njemu adresiranu tužbu risanskog administratora Jovana Abramovića-Popovića protiv Vuka Popovića zbog toga što je ovaj vjenčao Jefta Ilića, Rišnjana, parohijalne nadležnosti jereja Petra Popovića,⁹⁸⁾ koji je zbog starosti i iznemoglosti teško obavljao svoje sveštenečke dužnosti, pa je zbog toga i zamolio Vuka Popovića da ga zamijeni u pomenutom vjenčanju. Sprovodeći 27. januara 1846. ovu tužbu episkopu, J. Popović sem što, kako je to dosad toliko puta uzaludno uradio, zahtijeva da se Vuku Popoviću »zaprijeti da nema se miješati u čužde parohije«, koristi priliku da doda: »da bi dobro bilo da bolje pazi svoju dolžnost katihete ispoljivati a ne prenebrgavati i da bi u poslušaniju nalogima dati mu ot toga visokopreosvjašćenago episkopa u vreme arhipastirske vizite položio se, koji do sada u svakom neposlušaniju pokazao se i sljeduje svojim nemirnim duhom«. ⁹⁹⁾ Na ovo je episkop 4. februara odgovorio: »Jereja Vukolaja Popovića usovjetujte čže bi ot vsakago vmješivanja v djela parohijalnaja izbjegavati vjedal i svoja katihetičeskija dolžnosti točnejše i po prevoshodstvu ispolnjal«. ¹⁰⁰⁾ Da je J. Popović ovaj zadatak odmah izvršio, saznajemo iz reagovanja samog Vuka Popovića od 13. februara u pismu adresiranom prezviteru: »Čitajući list vaš od 10. februara t. l (jeta), br. 56, u kojem javljate mi da visokopreosvjašćenjejši gospodin episkop naš s vsopočitaemim nalogom od 4. februara t. l. no. 141 zapreščava da se ne miješam u djela parohije jereja Petra Popovića, zapreščenije arhijerejsko primam i smatram za otečeski sovjet, no budući da prepomenuti jerej nije protiv mene nijednu tužbu prinio, niti pak on ni nijedan drugi pravilnog uzroka ima štogod protiv mene reći, deržim i cijenim dakle, onog laženosca koji je nepravedno mene kod mojeg pravdoljubivog arhijereja obtužio za čovjeka puna zlobe i zavisti, koji u svojim nečistim persima nema nikakove ljubavi ni blagovolenija

⁹⁶⁾ EAK, 1844, br. 99.

⁹⁷⁾ EAK, 1844, br. 180.

⁹⁸⁾ EAK, 1846, br. 25.

⁹⁹⁾ Isto.

¹⁰⁰⁾ Isto.

k čestitim i dobrodjetelnim svjašćenikima. Dalje što mi se zaprešćava da se ne miješam ni u drugim nikakvim parohijalnim djelima, to bi želio da mi na izobličenijske i popravlenijske moje poimence naznačeno bude, obače s čistim povjerenijem u kojim parohijalnim djelima svojevrijedno sam se do danas miješao i s mješanjem mojim kojeg sam svjašćenika pravo ili korist oduzco. Suviše da mi se izjasni bistrije smijem li po danas biti na poslugu kojeg paroha kad mogu i kad sam u potrebi pozvat; jerbo sam dosad ovo, ne iz koristoljublja koliko smatrajući za svetu dužnost, vjerno i bratoljubno ispolnjavao. Ill mi je s onim zaprešćeno sasvim i pri pogrebu i eleosvjašćeniju i drugom hristijanskom bogoslužčeniju petrahilj o vratu metati, kao što je u vašoj parohiji s pohvalnom vašom naredbom evo dvije godine!!

Sovjet onaj vaš pri zaključčeniju pisma što velite da mi se ovoliko nalaze za moje upravljenijske, kod mene je malo značušć, i razumnije očaste učiniti da ste ga izostavili, s nekim drugim izrečenijama, za kojeg vam podležaščeg svjašćenika koji slabijeg od mene ima ponjatija sverhu zvanija i upravljenija svojeg. I uvjerite se zacijelo da ja sadašnjje upravljenijske moje i ubuduščje neću predrugojati — razumijem moralno — budući je čestno, i sumnja li koji o njemu, neka slobodno izvijesti se kod onih dostojnih vlasti od koji neposredstveno ja zavisim, i koje činu bezpristrastnu presudu i mojem povedčeniju i svakoj protiv mene podnešenoj tužbi¹⁰¹⁾

Još istog dana (13. februara) J. Popović se žuri da sprovede ovo Vukovo pismo episkopu svojim popratnim dopisom iz kojeg ćemo donijeti samo neka mjesta: »Evo kakvim načinom, grubjajšim izraženijama i prkosom običnago svoga duha neukrotimog otvjetstvuje preslovuti jerej Vukol... Neću ja tolkovati njegove reči; ostavljam na blagorazsužđenije V. V.; on sebe opravdava sa izvjestijem dostojnije vlasti ot kojih zavisim; ovo će reći da ne zavisim ot nikog no ot direktora školskog i inspektora, episkopa rimskog (Škole su bile pod nadzorom biskupa, koji je taj nadzor obavljao preko svog »canonico scolastico« — Sl. M.), znajući da ovi neće na tegotu njegovu govoriti, jerbo im se ulaze, a najpače za nauku našego pravoslavlja koju djeci predava; njima se malo mari ili pače želu da on što najmanje može djecu obučavati bude. Evo njegova nepokornost i upornost koju je vazda pokazivao protiv svojije načalnika svoga zvanja i čina¹⁰²⁾

Sa svoje strane je i Vuk Popović 5. marta obavijestio episkopa o njegovoj novoj risanskoj aferi. Na prvom mjestu on kaže da je bio zamoljen od paroha Petra Popovića da obavijesti sporno vjenčanje, o čemu navada i svjedoke, koji će takođe potvrditi da je honorar za vjenčanje predat u ruke paroha Petra, jer da je on »starca

¹⁰¹⁾ Isto.

¹⁰²⁾ Isto.

poslušao iz jedine ljubovi«. Zatim izražava svoje uvjerenje da je administrator Abramović morao o gornjem izvijestiti Jakova Popovića, »budući da mu je od prepoimenutog prote naloženo da pazi u čem god uloviti me«. Okrivljavajući J. Popovića za ovakove optužbe, on kaže: »Sa mnom još nije obladalo koristoljublje, da zato sad čeznem i plaćem, no stidim se i boli me serdce što je s ovim zli primjer zloće prikazao i javni povod dao narodu o nami hudo misliti i govoriti.«¹⁰³⁾

Iako u eri ovih otežanih napada na Vuka Popovića, sa neprikrivenim optužbama u odnosu na njegov stav prema direktoru i inspektor, episkopu »rinskom«, episkop Mutibarić se 25. maja 1846, na kraju prvog polugodišta, na osnovu izvještaja koji su mu bili dostavljeni preko školskih vlasti, pohvalno izjasnio Pokrajinskoj vladi o kotorskom katiheti.¹⁰⁴⁾

Iako se Viša osnovna škola u Kotoru smatrala italijanskom i katoličkom, kotorskom protoprezviteru u cilju da ostvari svoju punu ingerenciju nad nastavom vjeronauke u istoj, a ne samo da se njegova uloga ograničava na prisustvovanje ispitima, na koje je on bio pozivan kao i mnogi drugi ugledni građani, mnogo nade je pružala odluka Dvorske komisije za nastavu od 7. maja 1846, koja je, pored ostalog, određivala: »Da će, dok se pri episkopskom sjedištu (od 8/20. oktobra 1841. u Zadru, prema ranije donešenoj carskoj odluci od 3. jula 1838)¹⁰⁵⁾ ne bude osnovala konzistorija, sve poslove koji pripadaju katoličkim biskupima, kao glavnim inspektorima osnovnih škola, u odnosu na pravoslavne škole vršiti episkopija.«¹⁰⁶⁾ J. Popović se sad nadao da će se ostvariti i ranija njegova nastojanja da se kotorska osnovna škola pretvori u srpsku, pravoslavnu, on je još juna 1838. školskom pokrajinskom inspektor govorio: »Ova škola može se brojiti više naša neželj rimska, da ovo okružje broji četiri tala našega naroda, a peti rimskoga ispovjedanija.«¹⁰⁷⁾ Kad je on, u skladu sa navedenom odlukom Dvorske komisije od 7. maja 1846, postavljen rješenjem svoga episkopa od 1. juna 1846. za »inspektora dištrikta kotorskago«,¹⁰⁸⁾ požurio je da zapita episkopa: »Mogu li imati dištrikta i u onim školama višim i manjim elementarnim (misli na već postojeće italijanske, katoličke škole u kotorskom okrugu — Sl. M.) u kojima se predaje naš katihizis, kao na primjer u Kotoru i po drugim, za videti kako se naša djeca muška i ženska uče, budući u ovdašnje vesma slabo, kako mi se žalu roditelji. Deržim da, budući katihete jesu učitelji našega pra-

¹⁰³⁾ Isto.

¹⁰⁴⁾ EAK, 1846, K br. 66.

¹⁰⁵⁾ Milaš, Pravoslavna Dalmacija, Novi Sad 1901, str. 589.

¹⁰⁶⁾ Državni arhiv u Kotoru (DAK), fond »Opština Kotor« (OK), fasc. XI, br. 45.

¹⁰⁷⁾ EAK, 1838, br. 105.

¹⁰⁸⁾ EAK, 1846, br. 117.

voslavija, bi imali zavisiti ot espektorata (!) našega, a ne rimskago, i sve uspjehe djetei i proče črez onoga prinošeni biti Vašemu visokopreosvjašćenstvu». ¹⁰⁹⁾ Ali u odnosu na kotorsku školu dobio je odgovor koji ga nije mogao zadovoljiti: »Međutijem obaće nalaagam blagogovjeinstvu Vašemu da imencem našim katihetu kotorskomu naložite da bi on Vas na ispite iz katihisisa v tamošnih školah deržimaja vsegda, jako nadziratelja (misli se na parohijskog, a ne na školskog — Sl. M.), prizival«. ¹¹⁰⁾

Dobivši od J. Popovića nalog u smislu prednjeg episkopovog odgovora, Vuk je 14. avgusta 1846. dostavio kotorskom protoprezviteru akt direktora škole Bašića, datiran još 5. juna 1844, koji je regulisao proceduru oko obavljanja ispita. ¹¹¹⁾ U pismu kojim mu sprovodi ovaj akt, kotorski katihetu kaže: »Iz ovdje uloženog dekreta vidjeti može prečestnost vaša koje naredbe i od koje vlasti naložene su mi, i kojim putem dužan sam bio ispolnjavati ih. Dakle, i po danas otstupiti od pravila ovoga niti mogu niti smijem doklegod on, dekret, ne bude oboren i uničtožen s drugijem. Svjedovatelno dotle i ne mislim podleći pod onu vlast i zapovjed vašu, soobščenu mi 13. avgusta t. l. n. 254, »da podležim vašemu nadzirateljstvu i inšpektoratu distrektualnomu (Ovo posljednje, kao što smo vidjeli, ne stoji u episkopskom nalogu — Sl. M.) i da pristojnim načinom imam kao svoga nadziratelja u vrijeme ispita pozivati, i vama uspjeh djetei predavati (što takode ne stoji u pomenutom nalogu — Sl. M.). Jerbo bi s takovim načinom podčinjen bio mnogijema, a po svjatoj istini nije sovjestno služiti ni dvoma gospodinoma, niti se može od dvije smerti umreti«. Što se tiče pozova pri ispitu vjeroispovjedatelne naše nauke, vi ste svagda na takovi od direcioni školske pozivati bili s onakovim počestnim pozovom i putem kao i sva druga (od) najotličniji lica u gradu ovom, i pozov ovaj vi ste s neprisuštvovanjem vašim za prošle dvije godine prezirali, bez dati znati uzrok zašto ste to činili. I po svemu tome predrečena direcion sljedovala je nepresječno dolžnost svoju u pozovu po propisu zakona ispolnavati; i s ovim jedinim zadovolni su bili dijecezalni inšpektor i drugi kanonici rimskog ispovijedanja, niti traže drugi pozov ni način osobeni i pristojniji, kao što vaša prečestnost traži od mene da vam činim! S ovim dokazateljstvom mislim da je i vsepočitaemi nalog Njegovu Visokopreosvjašćenstva našeg vsemilostivjejšeg Arhijereja od 3. avgusta t. l. n. 948 u smotreniju pozova vašeg točno ispolnjavat bio, i ispolnjavaće se i unapred«. ¹¹²⁾

Odmah sutradan, 14. avgusta, J. Popović je dostavio episkopu i Vukovo pismo i akt direktora škole. U propratnom dopisu on,

¹⁰⁹⁾ EAK, 1846, br. 99.

¹¹⁰⁾ EAK, 1846, prilog u broju 99.

¹¹¹⁾ EAK, 1846, prilog u broju 105.

¹¹²⁾ Isto.

pored ostalog, kaže: «... običnim uporstvom, kako se vidi ot načina njegova pisma, kao starješina da mlademu piše, odgovara i dovodi u svoje opravdanje dekret ot direcionu bez naslona nikakova gubernijalne odluke... On za ne biti podložen svojemu episkopu, ni zavisiti od njega, smislio je i zato postarao se dobiti dekret s kojim da se vcijepi ot zavisimosti i zato od onog ljeta (1844. god.) nije pisatelja pozivao vo osob kako je obično bilo, niti tablice donosio za potpisati i pregled svoj učiniti, a to je najviše za ne činiti mu primjećenija njegovom nebreženiju koje vodi prema djeci... da taj V. Episkopat blagoizvoll, ako nači bude pristojno razlučiti onaj dekret s kojim se (Vuk) ponosi, i črez Gubernijuma činiti ga podležiti upravo zavisima ot tija episkopskija vlasti, kao učitelja našega pravoslavija». S nadom u reformu školstva, J. Popović završava: «S nastojašćom sistematizacijom prederžava se da katiheta ovaj podverćće se zavisimosti svojemu arhijereju a ne čuždemu!».¹¹³⁾

Svojim neprestanim tužbama na Vuka, Jakov Popović je ipak uspio izazvati protiv njega i negodovanje episkopa Mutibarića, što se vidi iz dopisa ovog, upućenog 12. aprila 1847. Jakovu Popoviću, sada provikaru episkopskom za Boku (od 7. januara 1847.¹¹⁴⁾ u kojem Mutibarić, odgovarajući na Popovićeve tužbu od 6. aprila «da tamošnji katiheta jerej Vukolaj Popović ne obučava katihumene svoje čteniju i pjeniju cerkovnom po obrazu zdjejšnjeg (zadarskog) katihete jereja Nikolaja Vuinovića», kaže i ovo: «Što se njegovog nevnimanija prijamju osobi vašejja kasa, mi nimalo ne divimo se jerbo nam odavna poznat jest uporni karakter njegov, i zato ot takovog nesmislenog svjašćenika ne treba da se niučem nadete uvredeni...».¹¹⁵⁾

Na intervenciju Mutibarića od 13. jula 1847. kod Pokrajinske vlade da se provikar Popović poziva na ispite od strane direkcije Više osnovne škole u Kotoru, kao i da ga se ovlasti da ovjerava kako nastavni plan iz pravoslavne vjeronauke, tako i klasifikaciju učenika,¹¹⁶⁾ Pokrajinska vlada je prihvatila samo zahtjev da se Popović poziva na ispite, te je u tom smislu obavijestila Episkopiju u Zadru,¹¹⁷⁾ kao i izdala nalog direkciji škole.¹¹⁸⁾

Pošto se Vuk uporno oglušavao na sva naređenja koja su mu, na traženje i predloge J. Popovića, dolazila i od dalmatinskog episkopa, ovaj se — naročito eksitiran teškim i svestranim optužbama protiv kotorskog katihete, sadržanim u provikarovom veoma opsežnom dopisu od 11. juna 1847, u kojem se za oduševljenog

113) EAK, 1846, br. 105.

114) EAK, 1847, br. 110.

115) EAK, 1847, fasc. II, br. 148.

116) EAK, 1847, prilog br. 1 u broju 109.

117) EAK, 1847, br. 109.

118) EAK, 1847, prilog br. 2 u broju 109.

sljedbenika Vuka Karadžića, «volopasa», kaže i ovo: «Jedan živiovi, da perkosi nalogima arhijerejskim jest neterpljivo; ne potrebuje njemu ispita tražiti: djela bo njegova javna ga tvorju; neposlušanije i uporstvo podlažu ga kazni, budući ništa nije zaveo što mu se naložilo. Visokoprocovjašćenjejša arhijerejska vlast iznatiče način kako dovesti djelo ot kom se govori u ispolneniju i neposlušnago u poslušeniju»¹¹⁹⁾ — odlučuje na tužbu političkim vlastima, koju podnosi 28. juna Dalmatinskoj vladi, tražeći od ove da ga, preko njenih organa, pozove na red i obaveže na obučavanje učenika u srpskom čitanju i pisanju, u crkvenom pjevanju i u dovođenju učenika u crkvu.¹²⁰⁾

Kao što je episkop tražio, Dalmatinska vlada nije stvar povela putem školskih, već političkih vlasti. Ona je optužbe protiv Vuka Popovića dostavila Okružnom načelstvu u Kotoru, koje je svojim nalogom od 30. jula tražilo od uprave škole da u vezi sa optužbama sasluša svog katihetu.¹²¹⁾ Uprava škole je 10. avgusta obavila saslušanje. Na prvo pitanje, da li su mu poznati razlozi zbog kojih je pozvan u školski ured? — Popović je odgovorio da misli da je to radi školskih stvari ili, možda, da mu se zvanično saopšti da mu je dodijeljena potpora od Pokrajinske vlade koju je zatražio zbog oskudice. Zapitan, dalje, iz kojih razloga, u kojim danima i na osnovu čijih ovlašćenja odsustvuje iz Kotora, izjavio je da u neke nedjelje i praznike, naročito one koje i koji se ne poklapaju sa pravoslavnim praznicima, odlazi u Risan da vidi svoju sirotu porodicu, koja se sastoji od žene, osmoro sitne djece i neudate sestre i to uvijek sa dozvolom mjesne školske direkcije; da takva trenutna odsutnost po njegovom mišljenju ne može izazvati primjedbe starijih vlasti, niti pak štete nastavi; da je, pošto je bio imenovan katihetom sa platom od 300 forinti godišnje, bio protiv svoje volje naveden da se odvoji od svoje ljubljene porodice, kako bi smanjio troškove ostavljajući je u Risnu u jednoj maloj kući njegovog vlasništva; da su ga potreba, samoljublje (!) i ugled njegove službe prisilili na to bolno odvajanje obzirom da nema dovoljno sredstava da bi izdržavao porodicu u gradu, te zbog toga ako kojeg prazničkog dana u toku godine, kad je slobodan, napusti Kotor, to čini jedino radi svoje porodice, što mu je sveta dužnost koju nalažu božanski i društveni zakoni, a, uostalom, da je i njegovo prisustvo u gradu tih dana suvišno, obzirom da mu je prije dvije godine protoprezviter, a sada vikar Jakov Popović, zabranio ne samo da služi u crkvi već i da učestvuje u sprovodima i u drugim obredima, kako bi ga lišio pomoćnih izvora. Na pitanje zašto ne obučava u čitanju, pisanju i pjevanju djecu koja uče vjeronauk iz udžbenika štampanog ćirilicom? — odgovorio je: da se dužnosti

119) EAK, 1847, prilog u br. 2 u K. broju 74.

120) EAK, 1847, K. br. 74.

121) EAK, 1847, prilog br. 3 u K. br. 74.

katihete ograničavaju samo da obučava djecu u religiji, što da obavlja sa mnogo interesa i revnosno; da obučavanje u pisanju nikako nije njegova nadležnost niti je predviđa konkursna objava od 3. februara 1833, a još manje dekret o postavljenju; da bi učenje pjevanja bila jedna nova obaveza koju on sada ne može prihvatiti, a da bi se to moglo obavljati, trebalo bi prethodno dobiti jednu prostoriju i jednog stručnjaka budući da on to nije. Zapitan da li je na opomene provikara prije nekoliko mjeseci odgovorio, pismeno ili usmeno, da on ne zavisi od nikog drugog sem od direktora škole i da neće predavati ništa drugo sem onoga što mu ovaj naredi? — odgovorio je: da se ne sjeća da je ikada otkazao poštovanje sadašnjem provikaru jer da mu je poznato da su stariji, bili oni dobri ili zli, određeni da upravljaju te da mu, polazeći od takvih načela, nikada nije palo ni napamet to što on ističe protiv njega, tj. da ne bi zavisio od nikog drugog sem od direktora škole; te da se čudi kako je on, budući da to nije istina, mogao tako tvrditi na njegovu štetu; da je, dapače, istina da mu je prošle godine rečeni provikar, tada protopop »Jakica«, dostavio jedan akt od 10. avgusta koji mu je naređivao da mora priznati njega kao neposrednog starješinu, ali da on nije mogao slijepo poslušati to naređenje jer da se isto kršilo sa naređenjima »Uzvišene cesaro-kraljevske vlade«, prema tome da nije istina da mu je govorio da ne želi zavisiti od nikoga sem od direkcije škole i pored toga što mu se u dekretu o njegovom postavljenju jasno naređuje da u školskim stvarima mora potpuno zavisiti od rečene direkcije; da je isto tako neistinito da se on u ovoj godini mogao pismeno o tome izraziti pošto se događaj odnosi na drugo vrijeme kada je rečeni provikar bio paroh, pa da u vezi toga moli direkciju da ovu stvar razjasni, kako mu ne bi ova lažna izjava naškodila kod episkopa, prema kome osjeća dužno duboko poštovanje, kao prema svom crkvenom glavaru, što da ne bi mogao reći za provikara, koji iz nekakve fatalne kombinacije, koja mu nije poznata, i bez ikakvog stvarnog razloga ne prestaje da ga progoni, niti odustaje od zahtjeva, koji su nespojivi sa njegovim sveštenečkim karakterom, naročito u odnosu na zabranu služenja u crkvi i vršenje drugih obreda¹²⁷⁾

Direktor škole, koji je obavio saslušanje katihete Popovića požurio je — isto kao što je to činio J. Popović da napadne — da odbrani svog službenika i već 12. avgusta, uz zapisnik o saslušanju, šalje Okružnom načelstvu i svoje mišljenje, zapravo svestranu i toplu odbranu. Iako bi bilo dovoljno da iz ove veoma opširne odbrane, u kojoj se detaljno analiziraju, i to uvijek u korist katihete, poznate nam inkriminacije, donesemo samo slijedeći tekst: »navedene optužbe su neosnovane, neistinite i u direktnoj su oprečnosti sa hrišćanskim milosrđem«, mi ćemo ipak iz nje navesti još dva

¹²⁷⁾ Isto.

pasusa; prvi da bi ilustrirali kako je rječito i osjećajno direktor Bašić zastupao svog službenika, a drugi da bi pokazali kakvo je on mišljenje imao o njegovim kvalitetima: »Perché potrà negarsi a questo povero padre di abbracciare i figli, tutti tenerissimi, di rado udenti la voce del padre? Perché privarlo senza alcuno scopo di un onesta e doverosa recreazione, di un diritto impostogli dalla natura, di un sollievo all'animo travagliato dagli affanni della miseria?» i »Il catechista nell'esercizio del suo ministero è molto atto a mantenere tale buona corrispondenza, avendo date evidenti prove di pace e di perfetta concordia. È zelante, attivo, docile e sommesso. La Direzione ne deve tributargli la propria riconoscenza per non averla mai compromessa, né dato motivo à lamenti.«¹²³⁾

Ako ne tako pjesničko kao Bašićevo, i mišljenje Okružnog načelnika, dostavljeno Pokrajinskoj vladi, isto tako predstavlja potpunu a mjestimično i dirljivu odbranu katihete Popovića. Da bi izbjegli ponavljanja, iz nje ćemo istaći samo jedan detalj, koji bi da ga je J. Popović znao, sigurno bio koristio u svojim optužbama. Taj detalj je, naime, činjenica da je katiheta Popović davao lekcije iz srpskog jezika ponekim austrijskim službenicima, da bi mogao nešto zaraditi za svoju porodicu. »Jer njegova djeca — kako doslovce stoji u aktu Okružnog načelstva — po čitave sedmice ne jedu topla jela.«¹²⁴⁾ O ovom učenju austrijskih službenika Vuk Popović je 15. februara 1848. pisao i Vuku Karadžiću, naglašavajući da to radi »po vašoj najboljoj gramatici i najlakšem pravopisu.«¹²⁵⁾ Iako je Vuk Popović, kako sam tvrdi i obučavao po Vukovoj pravopisnoj reformi, u svim njegovim spisima eparhijskog arhiva u Kotoru nijesmo našli ni jedan koji bi bio tako pisan, što je naravno shvatljivo. Samo je čudno što on, kako se to vidi iz spisa istoga arhiva, do same svoje smrti (1876. god.) uporno upotrebljava meki znak i izbjegava upotrebu jote,¹²⁶⁾ što je inače posljednjih godina njegova života vrlo rijetka pojava i u spisima kako mlađih tako i starijih sveštenika.

Na kraju i Pokrajinska vlada u svom dopisu episkopu od 16. septembra 1847. ne samo da potpuno opravdava katihetu Popovića, već i poziva episkopa da on stane na put provikarovim proganjanjima, na koje se žali katiheta, kako bi se spriječile »žalosne posljedice.«¹²⁷⁾

Nezadovoljan gornjom odlukom političkih vlasti, episkop u svom dopisu Pokrajinskoj vladi izjavljuje da, mada smatra za osudu držanje provikara prema katiheti, mora primjetiti da ne nalazi da

¹²³⁾ EAK, 1847, prilog br. 4 u K. br. 74.

¹²⁴⁾ Isto.

¹²⁵⁾ Marko S. Nikolić, Vuk Popović ..., str. 701.

¹²⁶⁾ EAK, 1872, prilog u broju 104; 1873, prilog u broju 511 itd.

¹²⁷⁾ EAK, 1847, K. br. 74.

je ovaj posljednji u svemu bez krivice, tim prije što je on, episkop, više nego uvjeren u njegovu tvrdoglavost i neposlušnost, jer je to on potpuno pokazao i pred njime za vrijeme dviju njegovih zvaničnih posjeta Boki, te da se prema tome sasvim sigurno može tvrditi da se takvim pokazuje i prema provikaru.¹²⁸⁾

Djelimično prenoseći sadržaj prednjeg dopisa svom provikaru za Boku, vladika Mutibarić nije propustio da mu preporuči »koliko je više množno smirenije, krotost i ljubovnoe so svijemi povedenice«.¹²⁹⁾

Poslije izgubljene bitke i gornjih savjeta, J. Popović je za neko vrijeme pokazivao izvjesnu umjerenost, što se konstatuje i iz činjenice da ćemo na prve njegove optužbe protiv Vuka Popovića naići tek 3. septembra 1851, kada je u izvještaju episkopu okrivio katihetu zbog toga što dok muška djeca srednje uspijevaju, »ženski sasvim slabo«. To on smatra da je i uslijed toga što »u domovima roditelji s njima i one među sobom italijanski govore«. Istina, on kaže da su za to krivi i roditelji, ali odmah dodaje: »a počasti katiheta i dušepopečitelj što roditelje ne sovjetuju kako imaju oni djecom svojom obhoditi se u jeziku svomu, no za ne zamjeriti se, koristoljubija radi, prenebregavaju dužnosti svoje«.¹³⁰⁾

Sreća je bila za katihetu Popovića što se baš u vrijeme dok je provikaru Popoviću memento strašnog neuspjeha morao biti još dobro svjež, desilo nešto što bi mu inače pružilo mogućnost žestokog napada na njega. Naime, kad je, u vezi odluke Ministarstva prosvjete br. 5692 iz 1848, Vijeće kotorske opštine 27. novembra iste godine donijelo odluku da se u prvom razredu (u nižem i višem otdjelu) Više osnovne škole u Kotoru zavede srpski jezik kao nastavni (što u stvari za dugo nije uslijedilo, a o čemu ćemo detaljno govoriti na drugom mjestu) i u tom smislu predlagalo za učitelje sveštenika Konstantina Jovanovića i bogoslova Todora Popovića,¹³¹⁾ kotorski biskup Stjepan Pavlović-Lučić (za koga je svojevremeno J. Popović bio kazao pokrajinskom inspektoru pored ostalog i ovo: »Ovaj episkop jest glavni neprijatelj našem narodu; imamo dosta kazati originalno njegovu zloću suproću naše crkve, koje sve je poznato visokom guvernu... zato po nĳakakovi način ne želimo da miješati se bude u školama budući smo uvjereni, ot njegova postupka«,¹³²⁾ je smatrao da treba postaviti samo Vuka Popovića.¹³³⁾

¹²⁸⁾ EAK, 1847, prilog br. 5 u K. br. 74.

¹²⁹⁾ EAK, 1847, prilog br. 6 u K. br. 74.

¹³⁰⁾ EAK, 1851, prilog u broju 68.

¹³¹⁾ DAK — OK, fasc. XI, br. 452.

¹³²⁾ EAK, 1838, br. 105.

¹³³⁾ DAK — OK, fasc. XI, br. 455/1.

Da se navedeno vrijeme nije morao uzdržavati i pred svojim episkopom od napada na katihetu Popovića, bokokotorski vikar bi sjajno bio iskoristio sklonost biskupa Pavlovića prema njemu, pa bi — vezivajući ovu sklonost sa za njega neshvatljivim i pretjeranim zaštitničkim stavom ne samo austrijskih školskih već i političkih nižih i viših vlasti, pa upotpunjavajući sve ovo sa svojim saznanjem o privrženosti Vuka Popovića Vuku Karadžiću, koga je smatrao vjerski sumnjivim i opasnim — zaista bi bio mogao do mile volje prikazivati svome episkopu kotorskog katihetu kao čovjeka opasnog po pravoslavlje, u što je on uvjeren bio.

Ponovo počevši 3. septembra 1851. svoje napade na katihetu Popovića, provikar će ih pooštriti po dolasku novog episkopa, Stevana Kneževića (1853), koji će kao i Mutibarić negodovati protiv katihete kod Dalmatinske vlade i, 22. oktobra 1854, negativno se ovoj izraziti u vezi sa predlogom direkcije Glavne škole (tj. Više osnovne kojoj je bila pridružena Niža realna škola i Pomorska škola u trajanju od dvije godine), koja ga je predlagala da poslije provedenog probnog perioda od tri godine postigne stalnost.¹⁵⁴⁾ Tek kad je guverner Mamula 13. novembra 1854. intervenisao u korist Vuka Popovića, predočavajući episkopu štete koje bi Popović od toga mogao trpjeti i skoro moleći da ga »počasti jednim odgovorom koji će po mogućnosti biti usklađen sa dobrobiti katihete« (». . . favorirmi un sicontro che valga a conciliare possibilmente il benessere del catechista«).¹⁵⁵⁾ episkop Knežević je 22. novembra po n. k., u pismu lično adresiranom Mamuli (a ne Dalmatinskoj vladi, na čijem čelu se Mamula nalazio, kao što je to inače uvijek slučaj), dao svoju saglasnost, ali pod uslovom da katiheta Popović pred kotorskim okružnim načelnikom izjavi: da, u skladu sa svojim dužnostima sveštenika i katihete, priznaje kao svoju neposrednu vlast zadarsku episkopiju; da će svake nedjelje i praznika voditi svoje učenike u crkvu i tamo ih nadzirati; i da će četiri puta na godinu pripremati svoje učenike za ispovijest i pričest. Sem ovih uslova episkop i ovdje preporučuje da se Popoviću onemoguće česti odlasci u Risan.¹⁵⁶⁾

Poslije navedenih uslova nijesmo više naišli na dokumenta koja bi nam dalje govorila o optužbama i progonima katihete Popovića od strane njegovih crkvenih starješina; oni su i ovako jako dugo trajali i ne samo zagorčavali mu život već ga i ometali, to onda kad je bio u punom naponu, u njegovom radu korisnom za našu književnost.

¹⁵⁴⁾ EAK, 1854, br. 212.

¹⁵⁵⁾ Isto.

¹⁵⁶⁾ Isto.

Po osnivanju Niže gimnazije u Kotoru (1864), koja je 1872. bila pretvorena u Višu, Vuk Popović postaje njen katiheta, a kratko vrijeme je vršio i dužnost njenog direktora (1871).¹³⁷⁾ Umro je 6. decembra 1876. g.¹³⁸⁾ kao penzionisan (1. maja 1875.¹³⁹⁾) »pravi katihet«.

¹³⁷⁾ Prvi program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1872 — 73, Dubrovnik 1873, str. 65.

¹³⁸⁾ Četvrti godišnji program c. k. realnog i vel. gimn. i združene nautike u Kotoru za školsku godinu 1876—77, Dubrovnik 1877, str. 62.

¹³⁹⁾ Treći program c. k. real. i vel. gimn. u Kotoru za šk. godinu 1875 — 76, Dubrovnik 1876, str. 56.

Résumé

VUK KARADŽIĆ ET VUK POPOVIĆ DANS LES DOCUMENTS DU DIOCÈSE DE KOTOR

Dr. Slavko MIJUSKOVIĆ

Dans cet article, à la base des documents non encore connus des archives du diocèse de Kotor, l'auteur expose l'attitude des archevêques dalmates, en commençant par Josif Rajačić, par rapport aux œuvres de Vuk Karadžić, attitude qui, jugeant par le grand nombre de recommandations trouvées pour l'abonnement aux ouvrages de Vuk Karadžić, est positive et quelquefois très engageante.

Tout au contraire de la conduite des supérieurs ecclésiastiques de Dalmatie et de Boka, se trouve l'attitude de leur subordonné, archiprêtre de Kotor et plus tard de leur vicaire pour Boka Kotorska, Jakov Popović qui, comme homme, a des vues conservatrices exagérées et dans la réforme de Vuk et, par conséquent, dans ses œuvres mêmes, voit le danger non seulement pour l'orthodoxie mais aussi pour tout ce qui est serbe. C'est pour cette raison que, dans sa correspondance avec les archevêques, comme avec son métropolitain Stanimirović à qui il est très attaché, il ne se contient pas non seulement de désapprouver les œuvres de Vuk mais il déclare pour lui que c'est un bouvier. Il pousse même jusqu'à exprimer des soupçons dans sa politique littéraire qui, d'après Popović est nuisible aux intérêts des orthodoxes sujets autrichiens, de Boka. L'indisposition qu'il montre à l'égard de Vuk Karadžić, le prélat Popović l'éprouve également à l'égard de Vuk Popović, le premier curé de Risan, devenu ensuite pendant de longues années, le catéchiste des écoles de Kotor, du reste collaborateur connu de Vuk Karadžić. Ses accusations très dures portées contre Vuk Popović qu'il soumettait à ses supérieurs — d'ailleurs il en avait l'habitude et par rapport aux autres hommes, n'épargnant même pas Njegoš, pourtant pas pour des motifs personnels, mais il était convaincu que la question allait violer ses conceptions cléricales et politiques favorables aux autorités autrichiennes — étaient surtout inspirées, comme le pense l'auteur de cet article, par la collaboration de Vuk Karadžić et de Vuk Popović.

La correspondance se rapportant aux accusations de Jakov Popović présente beaucoup de détails, inconnus jusqu'à présent, sur la vie, les années d'études, l'activité et le caractère de Vuk Popović, un des plus importants auxiliaires du grand réformateur de la langue serbe.

ПОД ТУБИНСКИМ ИГОМ*

(ЈЕДАН ПОГЛЕД НА БОКУ У XIX ВИЈЕКУ)

Бока је ушла у XIX вијек у атмосфери опште европске политичке нестабилности, углавном изазване Наполеоновим ратовима и даљим рушењем заосталог феудалног система, послије велике француске буржоаске револуције из 1789. г. Оним су биле захваћене све земље и народи тога доба, а на тлу Боке то се испољио у невјероватно брзом и честом смјенивању ових или оних тубинских управа и суверена, да би на крају, одлуком Бечког конгреса 1815. г., припала Аустрији, у чијем ће саставу остати до 1918. г., када ће бити укључена у новостворену југословенску државу — краљевину СХС.

Док је за прве аустријске управе Боком (1797 — 1806) још увијек расла поморска трговина и релативно благостање, ова друга аустријска владавина, послије Наполеонових ратних подухвата и енглеске блокаде, донијела је у цјелини тешку економску декаденцију Боке. Њу је пратило пропадање великог капитала бокелских помораца по аустријским банкама, бројна емиграција из Боке и прелажење домаћих капетана и бивших бродовласника у државну службу Аустријског Лојда. Поред свега тога, у другој половини XIX в. одвијао се још један озбиљан и прилично успјешан покушај у стварању нове трговачке морнарице. Али, све је то било краткотрајно и револуционарни пријелаз са једара није успио и због изостанка државне помоћи која је субвенционисала Трст и Ријеку, а и због неовјерсња старих капетана према пари као погонском средству.

XIX вијек продужава дуготрајну тубинску управу овим Заливом, сада под новом државном фирмом и новим сувереном, аустријским царем. Беч надомјешта Венецију, нова тубинска управа ранију и ништа се са те формално-административне стране не мијења суштински за бокелско становништво. Један тубин-

* „Иго“ — јарам, ропство.

ски господар zamiјенио је другога у управи Боком. То није случај само са Бском него и са многим другим нашим јужнословенским крајевима тада, који ће такође доживљавати исту историјску судбину као Бока. Општи друштвени услови, спољни и унутрашњи чиниоци и утицаји, стање и ниво друштвене свијести на прелазу два вијека, нужно су одређивали овакву ситуацију и у Боки, Далмацији и неким другим нашим јужнословенским крајевима. Није се могло нити се имало куд испод такве политичке капе коју су тројиле велике европске силе разним мировним уговорима раније и на Бечком конгресу 1815. г. и за Боку и за друге наше крајеве. Али како се друштвена кретања не могу зауставити никаквим декретима и конгресима, то ће XIX в. допринјети значајне промјене, како друштвених услова, тако и спољних и унутрашњих фактора и утицаја, нивоа опште друштвене свијести, промјене у односима класних снага, снажно бујање националне свијести и ослободилачких тежњи народа што ће све имати, природно, снажног утицаја и на бокељско становништво у овом вијеку.

Ово је вијек I и II српског устанка, слома Наполеона, али не и тековина француске буржоаске револуције, даљег опадања Турске, снажног конституисања српске нације и државе, проистекле из српске устаничке револуције, даље афирмације слободне и независне Црне Горе, револуционарце 1848. г., појаве Маркса и Енгелса, Комунистичког манифеста и Марксовог Савеза комуниста, пораза Аустрије у рату са Италијом и конституисања италијанске нације, укидања кметства у Русији, Пруске и Бизмарка, I интернационале и Париске комуне 1871. г., херцеговачких буна и босанско-херцеговачког устанка 1875. г., ратова Србије и Црне Горе против Турске, појаве Плеханова и Ленина на сцени руског и међународног радничког покрета.

Ово је и вијек даљих револуционарних открића на пољу науке, успона индустрије и радничке класе, размаха националних култура и умјетности, цвјетања романтизма и реализма у књижевности Европе, успон сликарства и музике. Код нас појаве Његоша и његовог „Горског вијенца“, Вука и његове културне револуције, Светозара Марковића и социјалистичке идеје, Гаја и Штросмајера, Подила, Клаића и Љубише, и низа других културних и политичких посленика.

Природно је да сва ова друштвена, политичка и културна кретања имају великог одраза и у Боки, нарочито на онај дио њеног становништва који је настањивао уски приморски, прибални појас, одакле је полазила у свијет бокељска поморска трговина, на она већ давно култивисани слој који је водио ту трговину, који је обилазио све свјетске луке и широко комуницирао са својим материјалним и духовним достигнућима доба у коме су радили и живјели. Захваљујући мору и поморској привреди, Бока је већ давно отворена област у којој снажно

струје многобројни утицаји, како политички тако и духовни и у томе се она битно разликује чак и од неких других даалматинских приморских крајева, а да и не говоримо о оним континенталним, удаљенијим од мора. Не треба смелнути с ума да Бока и у доба II аустријске владавине стоји економски боље него други крајеви Далмације, гдје она управно спада, и поред опште економске декаденције која је карактеристична и за овај крај. То је случај и са стањем у земљишним односима и положајем бокелског сељака који и овдје чини већину становништва.

Утицаји су, дакле, омогућени објективним факторима, а сама структура бокелског становништва и његов етнички састав чине га врло пријемчивим за та струјања која долазе било споља, било из самих југословенских земаља тога доба, нарочито из тадашње Црне Горе, слободне јужнословенске земље, која већ дуго усрјешно води тешку борбу против туђина за очување тог свог слободног камена и његове независности, и Србије, такође, слободне и независне земље. У овоме ће доћи до свог пуног израза етнички састав бокелског становништва у његовом већем дијелу.

Бока је већ раније, у млетачко доба, крајем XVII и током XVIII вијека насељавана херцеговачким и црногорским живљем, смјештаваним већином у њеном блиском залеђу, у селима, док је ужи приморски појас, приобални, осим ових, насељаван даалматински, хрватски живаљ који је ту од раније или је привучен војним и полувојним занимањима, поморством, ситном трговином, занатством, чиновничком службом и сл. Ту има у малом броју и старосјелјелаца, давно романизованих становника, као и један број припадника страних народа (Чеха, Аустријанаца, Италијана и др.).

Овај етнички чинилац добијаће на значају како сам по себи, тако и у политици Аустрије у овом крају. Док је у доба Млетачке Републике коришћен увелико за одбрану њених граница, у заустављању турске експанзије, у XIX в. он долази до изражаја више у једном мирном третману, у политичкој борби, у поченима аустријског парламентаризма, у аустријској политици „завади па владај“.

Пошто је XIX в. и епоха живе борбе за свеопшту еманципацију јужнословенства, то нарочито борба црногорског и српског народа за слободу и независност снажно утичу на живаљ у Бокни. Природно је да Аустрија гледа на ово са полозрешем и настоји, одређеним мјерама, парализати и спријечити ове утицаје. Даље се наставља стара пракса „дивиде ет импера“, сада уз ослон час на ову, час на ону етничку групу, на ово или оно писмо, привредну мјеру, формалне слободе, посјету и прославу, заставе, административну ажурност и тачност, правичност судова и т. сл.

Аустрија, та многонационална државна творевина била је стално раздирана мноштвом унутрашњих супротности које су се у овом вијеку нарочито интензивале, синтетизирајући се често у један неразмрски чвор у виду народносног, националног проблема. Поред Маџара, у којој се снажно почело постављати питање словенских народа, њиховог статуса у држави, њихових права и тежњи. Аустријски друштвено-економски поредак је релативно заостао и назадао, са знатним остацима феудализма, на супрот неким другим европским западним земљама које већ у ово доба имају модеран систем, извршиле су буржоаску револуцију и почеле развијати снажну индустрију.

У оваквим унутрашњим околностима и промјењивој међународној констелацији снага, посебно у вези појаве империјалистичке фазе у развоју капитализма, одржавање овакве аустријске царевине почело се доводити у питање. Отуда и велики покушаји са погодбама међу народима ове државе, које ће само одлагати њен распад. Ту је сада актуелна и политика ових или оних уступака, час једном час другом народу, давања неких права у погледу језика и школа, истицања заставица и неких облика удруживања у странке и т. сл. Затим смјене апсолутизма и парламентаризма, уступака и њиховог анулирања (неке војничке олакшице), централизма и федерализма и низ других лутања у области државног права, локалне управе и администрације. Све су то покушаји Беча да се одржи и продужи вијек царевине. Он у томе има и успјеха, што најбоље доказује релативно дуг период егзистирања ове сложене државе. Изванредно изграђен и формиран правно-административни систем који је давао, нарочито код невољног свијета, утисак чврстине и правичности, уз све снажнију милитаризацију, одржавање и продужавање ову владавину. Требаће дуго времена да сазру услови да би се ова творевина коначно распала и то тек у једном великом свјетском сукобу, више спољном интервенцијом, него унутарњом револуцијом. Пала је као резултат империјалистичких супротности и распала се као кула од карата, дуго подривана сукобима националним и класним.

Фактор милитаризације, који је дошао до изражаја половином XIX в. у аустријском царству, имаће великог утицаја на Боку, ту, природом својом, предредбеном област за снажан војно-поморски пулкт. Аустријски генерал Мамула изводиће у ово доба значајне фортификацијске радове на утврђивању Босне. Почело је наступати доба све снажније милитаризације овог Залива што ће имати многоструке посљедице на све видове живота босанског становништва.

На живот и политичке односе у Босни имају снажног утицаја политичка и уопште друштвена кретања у другим јужнословенским крајевима, нарочито она у Црној Гори, Херцеговини и

Србији. Такође ће неки догађаји у Европи имати снажног одјека у Боки у овом вијеску, што је нарочито случај са оним брзим политичким промијенама и српском револуцијом на почетку вијека, грчким устанком из 1821. г. и револуционарном 1848. годином.

На кројење политичке карте Европе почетком вијека, чиме је била захваћена и Бока, која је у том релативно кратком периоду промијенила неколико страних господара, бокелско становништво није остало сасвим пасивно. Колебање међу њеним становништвом, све до отворене побуне у Грбљу, да би свој најјачи израз добило у заједничкој борби Црногораца и Бокеља против француског окупатора, говори јасно о тежњама и жељама Бокеља и о њиховом немирењу да им неко са стране одређује историјску судбину. Иако су те њихове жеље и понеки захтјев нереални у контексту ондашње европске ситуације, иако се не може говорити о некој потпуно конституисаној националној свијести, јужнословенству и слично, ипак, све је то у рудиментима присутно у свијести бокељског свијета и његовог сељачког дијела нарочито, који је и традицијом и етнички и религијом снажно повезан са Црногорцима и херцеговачким живљем.

Није довољно истражено колики и какав одјек је у Боки имао I српски устанак из 1804. године, али је сигурно овдје примљен са симпатијама и једнодушно, јер се радило о турском непријатељу, па је у овом значајну улогу опет играла вјерска и етничка припадност. Зна се да су поморци Томо Милиновић из Мориња и Јоко Суботић из Рисна досијели у редове Караборћеве устаничке војске и ту се борили против Турака. Милиновић се истакао у организацији устаничке артиљерије, а Суботић је наставио борбу и у Милошевском устанку из 1815. године. Ипак се да примјетити да овај значајан догађај за све јужнословенске народе, а не само српски, није ни овдје тала добио онај третман који је заслуживао. Из околности условило је такво духовно стање овдје и друкчије није ни могло бити. Бока је, уосталом, била баш тала заокупљена својом властитом судбином. Тек ће се касније схватити прави значај ове српске револуције, спроведене кроз Караборћев и Милошев устанак против Турака.

Интересантно је, међутим, да је устанак Грка из 1821 — 1829. године у Боки наишао на врло снажну подршку, нарочито међу њеним поморцима. У грчком ослободилачком рату против Турака храбро су се борили и на мору и на копну бокељски поморци: Мато Мрша, Лазар Шортан, Јосип Висковић, Васо Брајевић, Нико Јанковић, Гргур Маџор, Марко Радуловић, Јоко Милиновић, Нико Лишовац, браћа Шиширо и Драго Поповић и др. Овај грчки устанак је и иначе снажно био усталасао тадашњу просвећену европску јавност међу коју су се могли укључити и тадашњи бокељски поморци чији су се бродови кретали у турским и грчким водама. Уз ово, и грчком и јужнословенским народима Турци су тала били заједнички непријатељ.

Од посебног интереса су одједи који су се појавили у Боки у вези револуционарних врења у Европи и у аустријској царевини, нарочито у 1848. години. У читавој тадашњој Далмацији, којој је и Бока припадала, дошло је скоро једино до извјесних политичких гисања баш у тој Боки и Дубровнику. У Боки је дошло и до отворене побуне сељаштва у Грбљу као реакције на пореску политику аустријских власти. Дакле, ту је у питању и класни сукоб, што је необично значајно. Бока и Дубровник били су дијелови Далмације у којима је и даље био најјачи пословни активитет и у којима је социјално-економска основа била знатно развијенија него у другим дијеловима ове покрајине, која носи звучну титулу краљевине у склопу аустријског царства. Беч је знао изванредно користити титуле и друга формална акта да би што више разбио јужнословенску кохезију и лакше и безболније управљао овом заиста ријетко разнонационалном државом. Захваљујући између осталог и тој чињеници, ово се царство дуго одржало без неких већих потреса, послије ове револуционарне 1848. године.

Слом Метернихова полицијског начина управљања широм аустријске царевине надомјешта се за кратко неким народним слободама. Национално-политички програм у Далмацији, манифестован преко политички еманципованих појединаца концентрисао је тада у себи два основна захтјева: да се Далмација сједини са прековелебитском Хрватском и да хрватски, односно народни језик, постане службени језик у свим далматинским јавним установама. Док је први захтјев остао мртво слово на папиру, други, понарођивање школства у Далмацији, постепено се, временом, остваривао упорном борбом народњака у свим крајевима покрајине. Недостатак услова, па и јасног програма за ма каква чисто политичка, дакле потпунија национална остварења у овом времену, упућује овај малобројни просвјетени дио грађанства у Далмацији, па и у Боки, скоро искључиво на борбу за културно-просвјетну еманципацију у средишту које је била доста упорна борба за увођење народног језика у основне школе првенствено, за понарођивање школства, како су то они тада називали. Сигурно је да су ова настојања појединаца из грађанског бокељског слоја, из редова просвјетљенијих људи, интелегенције, много доприносила очувању народног језика и имена, да је то била прогресивна борба младог грађанства против туђина, његовог језика и његових настојања да обнароди овај живаљ и оваје. Но, о томе ће бити ријечи касније.

У врло сложеним околностима револуционарне 1848. г., нарочито у јужнословенским земљама под Аустријом, у Боки ће доћи до једног врло значајног и интересантног састанка представника бокељских опћина. Повод овој скупштини у Прчању, одржаној 13. јуна 1848. г., у дворшћу фрањевачког самостана св. Николе, били су позиви Хрватског сабора и владике црно-

горскога Петра II Петровића — Његоша о сједињењу Далмације (Бока је у саставу Далмације) с Хрватском и Славонијом. Пошто се у широј бокељској јавности недовољно зна о овој скупштини Бокеља, њеном одговору владини и Хрватском сабору, као и о међусобној погодби названој „Братска погодба народа Боке-Которске . . .“ — то ћемо све дословно навести према књизи Дон Ника Луковића „Прчањ“, издатој у Котору 1937. г.

„ . . . Састали су се представници бокељских опћина и угледнији Бокељи — око 400 на броју . . . да се договоре. Међу угледним учесницима био је млади Стјепан Митров Љубиша. Главни покретачи ове скупштине били су: которски начелник Мато Петовић и будвански Д. Иваниш. Тада је био начелник прчањски кап. Антон Сбутега. Пошто су сложено и мирно и у братском разговору измијенили мишљења, створили су ове знамените закључке, које су у облику одговора послали Владици и Хрватском Сабору.“

„Одговор Владици гласи овако:

„Од стране скупштине народа бокоторскога Славному Превасходителству Господињу Митрополиту Црногорскому.

„Примили смо од Вашег Превасходителства, прочитасмо писмо од 20. маја у коему нас принуђавате да се Бану од тросне Краљевине здружимо. Поданашном датом пишемо народном Сабору у Загребу да ми никакво противне немамо саединити се свием државама славеносерпскога (народа), кад оне постану самосталне, а без туђег уплива под Царском Круном, уколикошн обћавате руку помоћи протива сваког Иностраног нападања ми Вам зато благодаримо наиме свега народа. У пречем остаемо с отличнием почитанием и надамо се тврдо у бесколебно даћете познатим радом бити. Нама ће бити та потреба свагда братински прискочити с којим остаемо навијеки покорити се ита.“

„Хрватском Сабору одговорили су овако“:

„Славном Сабору Хервацко-Славонскому“

у Загребу“

„Наша су обштелства имала част примити многа писма од стране Хервацкога народа у којима е битна Ваша жеља да се данашња Краљевина Далматинска вашој држави сасдини.

„Напирва и најсветиа наша дужност та е јавити пред свиетом да ми Далматинци нисмо по бокези. Што смо потрајали до данас на та поштована писма одговорити, узрок е таи сами што кроз различне догађае нисмо могли народни дух и народно мишљење томе послу упитати“.

„Али данас у добар час скупили се као правом народа бокоторскога посланици единокупно Вама наши одговор као ти шаљемо“.

„Без сумње толико краљевина Далматинска, колико овои за сад скопчно оружје бококоторско принада по положају, по историји, по снгу, и по племену нећет броја славенскои-српској народности.“

„Без сумње кад би надстоећи догођаји до тога корачали да се државе славено-српске тоест југославенске у едно саедише под штитом ћесарскием, без уплива никакве туђе народности као на пример талијанске, маџарске, њемачке и тако даље, без сумње Бококоторска противна бити неће да се жеља Ваша испуни што се саедињења нашега тиче.“

„Али данашња обстојателства, а навластито оно што сте Ви Угарској круни подложни, не допуштају да ми за то саедињење жртвујемо независност наше народности, која е нама припознана у новому уставу Царства Аустринскога.“

„Кад свака југославенска држава правним путем постане самостална без туђет уплива, кад се збуде оно што сви желимо тоест основа славенског царства под царскием штитом, кад ишпосле еднака буду слободна међу реченима државама уговорена и постављена, окружје бококоторско од свое стране радосно ће себе у томе савезу приписати.“

„На против тога ако државе Хервацка и Славонска желе и могу снама у задружество доћи под уставом 25. априла ове године, да снама уедно у новому конституционалному животу убу, окружје ово ишпта радосније захтевати неможе.“

„Толико за сад на позиве Хервацкога народа имамо част Вама преставити, остајући братинскием привржењем, чекаћемо од Вас скори ошис с тием додатком да би смо од Вас ради знати под којем условием Ви би сте нас у Ваше задружество примали.“

„Cattaro li 13. giugno 1848.“

M. Nctovich podestà di Cattaro per se e suoi rappresentanti della stessa comune

D. Ivaniš podestà di Budua per se e suoi rappresentanti della stessa comune

Nicolo Stanich podestà di Castelnuovo

Ballovich podestà di Perasto

M. Ivelich podestà di Risano

S. Dabinovich capo comunale di Dobrota, — G. Vučković da Zuppa — G. Sisich — A. Sbutega capo com-le, + croce di Stiepo Perazich sindaco di Pastrovichio- + di Chersto Stiepova Stanisica sin. di Maine- + di Nicolo Ivo Zec sind. di Pobore- + A. Stanisina Martinovića sind. di Braić — Giov. Marinovich cap. com. di Stolivo — Giov. Calugerovich vecchiaro — P. Andrović sind. di Cartole — + di Giov. Stegich v. sind. da Cartole — Spiridion Barbich vecchiaro — + di Stiepo Giurov Starčević da Chertole v. sind. Constantino Carsanaz sind. di Lustizza. Natale Giuranovich capo di Scagliari —

Spiro Moscov cap. di Spigliari — + di Stanco Milovich da Cartole capo del paese — capo di Lepetane — + di Andrea Lizza vec. della contea di Zupa + di N. Boicovich — + di Stiepo Jochich cap. da Cartole. + Lazo Lakicevich da Cartole + Giuro Tripov Petcovich, capo locale di Teodo — + del capo locale di Lastva illeterato."

„Још склопише ову међусобну нагодбу:"

„Братска погодба народа Боке-Которске"

„Дасе зна како данас на општој скупштини уговорине међу собом сви посланици":

„1. Познавајући да у ова мутна времена може се како међу њима побунити какои дио народа да опасно ради на шкоду општег мира, притијаманија, и тако даље, да ће се год потреба збуде, датиће едан другоме рүку помоћи противу злодјелца.

2. Познајући што да кроз друге различне случајеве може немир у космү крају окружја постати, обећаше се записно даће у таквоме случају едан другоме у помоћ прискочити, колико калер буде.

3. У наипосле обећају исту помоћ у свакој у којој би когоћ радио такнути општу независност како изговара септенца штосе данас прочитала и одобрила."

„Voche di Cattaro a Petzagno 1. — 13. giugno 1848."

„Потписи као горе."

„Сваком начелнику и главару села био је уручен по један пренис ових закључака."

У изванредно сложеним условима класних и националних супротности које су разирале аустријско царство и које су се снажно заоштриле у овом револуционарном времену 1848. године, ова бокељска скупштина се и сама нашаа у једној прилично деликатној ситуацији, обзиром на позиве које су јој упутили Хрватски сабор и Петар II Петровић — Његош.

Одмах, у почетку одговора „Славном Сабору Хервацко-Славонскомү у Загребу" они пишу да је њихова „наиперва и најсветија... дужност та е јавити пред свиетом да ми Далматинци нисмо но бокези." Они одмах истичу своје регионално име на кога су, несумњиво, поносни и иза кога стоји одређена историја, до ових времена више економска него политичка. Они су посебно поносни на своју поморску прошлост, на своје трговачке бродове и поморску трговину. Они су свјесни да су на овом животном факту углавном и биле омогућене неке бокељске посебне привилегије које датирају још из доба Млетака и трају до ових времена, јер их је преузела и Аустрија када је смијенила Венецију у управи овим Заливом. Интересантно је да ће током читаве аустријске управе, све до њене пропасти 1918. године, бити стално истицана ова бокељска посебност у склопу јединствене управне јединице Далмације. То је исти случај и са Дубровником. Осим историјских, на ово скоро љубоморно чување свога имена, по-

себности и регионалности у регионалности, дјелују неки други разлози, но, о томе ћемо расправљати у једном другом раду.

На скупштини је дошла до изражаја јужнословенска и уопште славенска оријентација у оквирима аустријске паревине, јер су и оваје превладале илузије у аустријски федерализам. О томе јасно говоре њихови закључци: „Кад свака југословенска држава правилним путем постане самостална без туђег утпава, кад се збуди оно што сви желимо тоест основа славенског царства под царским штитом . . .“ Или, у одговору владици: „Поданашном латом пишемо народном Сабору у Загребу да ми никакво противне немамо саделинитисе свием државама славеносерпскога (народа), кад оне постану самосталне, а без туђег утпава под Царском Круном . . .“

Оваје су неоспорно дошле до изражаја јужнословенске и словенске ондашње идеје и то може да служи на част прчањској скупштини Боксља. Међутим, то су и сада и данас остала само пуста слова на хартији. Иво Перић у својој књизи „Борба за понарођење даалматинског школства“ на једном мјесту пише: „Многим нашим људима у Даалмацији било је јасно да Беч неће допустити сједињење Даалмације с прековелебитском Хрватском и да је именовање бана Јелачића за даалматинског гувернера привремена ствар. У Даалмацији је уз то и аутономаштво, као политичка струја, бивало све громогласније и оно је нарочито дефинирано у једној протестној представи славитске опћине: „Ми нећемо да будемо ни Талијани ни Славени, ми хоћемо да будемо Даалматинци.“

Посебно је индикативна и интересантна „Братска погодба народа Боке-Которске“ која је, такође, донијета на овој скупштини у Прчању. Она одражава немир и неке слутње у овим немирним временима револуционарне 1848. године. То је јасно из ријечи: „да у ова мутна времена може се како међу њима побунити какои дио народа . . .“ или: „може немир у коему крају окружја постати . . .“

Треба имати на уму да су се током скупштине у Прчању јавиле двије струје: једна која је напњала животи у склопу Аустрије, али и друга која је пристајала уз Млетачку Републику, која је била васкрсла у овој 1848. години, и која је позивала Даалматинце, Дубровчане и Боксље да јој се придруже. Овај њен позив није остао без одјека у Боки, па је зато и Петар II Петровић — Његош упутно два прогласа, врло оштра, у којима је запријетио свима онима који напуњу Млетачкој Републици. То је једна страна питања. Али никад не треба испустити из вида и класну структуру одређеног друштва. Тако је и становништво Боке и Аустрије уопште, и тада класно издиференцирано, а његову већину чини сељаштво које је незадовољно земљиним својинским односима и које представља једину праву револуционарну снагу ове 1848. године у Аустрији, јер ова нема још тада

радничку класу као самосталну револуционарну снагу. И бокелски сељак прелставља праву потенцијалну револуционарну снагу и најмање је склон компромисима. Тај сељак ће то показати и у овој 1848. и у 1869. и у 1882. години.

Све ове друштвене и животне чињенице имају утицаја на резултате скупштине у Прчању и одражавају се и у резолуцији и у „погодби“.

Скупштина у Прчању из 1848. године означава и прво јавно политичко дјеловање Стјепана Митрова Љубише, тог доцније знаменитог књижевника и необично ангажованог политичара, народњака, заступника Боке у Далматинском сабору у Задру и Царевинском вијешу у Бечу.

Од догађаја у Боки у овом XIX вијеку треба још истаћи Кривошијске устанке из 1869. и 1882. године као и борбу за попаровивање школства у Боки, нарочито у другој половини овог вијека.

О овим устаницима је већ писано доста, изречено доста мериторних научних судова о њима, нарочито о првом из 1869. године, у новије вријеме одржан је и један симпозијум у Котору о овом Бокелском устанку.

Потребно је истаћи да се ови устанци, које су поснале бокелске сељачке масе, нијесу уклањали у неке опортунистичке оквире које је изграђивао један дио грађанског слоја у Боки, нарочито у другој половини вијека. Ови су били и велики политички реалисти, па су сматрали да се много више може постићи компромисима, него оружјем и то против једне велике царевине.

Још би само хтјели овдје истаћи један од најдивнијих примјера одлучне, бритке и бескомпромисне народне ријечи када се радило о животној судбини народа. То тешке 1869. године, у доба избијања Кривошијског устанка, кнез из Горњих Кривошија Милаш Радојичић образлаже отпор ријечима:

„Нијесмо шћели бити одметници, али кад нас други гоне нека и то буде. Нећемо да нас распашују, да од нас купе оружје, па да се не смијемо колико жене маћи преко кућног прага. Наши синови имају кога чувати и ове у ове горе, да их не гоне бијеломе свијету. И чујте још и ову: лаж је то што веле да пам ћеца неће одити даље од Боке. Они сад тек тако зборе док нам не узму оружје, а нека то буде, оће их ћерати тамо ће се пашчад стрижу“.

Зар ово не личи на оне чувене ријечи ваљевског кнеза Алексе Пенадонића с краја XVIII вијека, које у слободној интерпретацији гласе „да ће ићи од села до села, од манастира до манастира, од човјека до човјека да казује да никад више Србин Швабу не ијерује.“

Историјат просвјете у Боки Которској у прошлом вијеку представља значајно и занимљиво поглавље у њеном општем

развитку. Борба бокељског грађанског слоја за просвјетно-културну аутономију, за понарођење просвјете и културе, за народни језик, против италијанштине, садржи у себи прогресивне националне тежње бокељског становништва. Ова борба за народне школе, за отварање читалница, за књигу и штампу на народном језику, представља у неком смислу и компензацију грађанском слоју за све оно што није отворено могао изразити у једној чистој политичкој борби, у којој су често морали бити обазриви, компромисни, увијени и опрезни. У области просвјете и културе они су отворенији, искренији, често бескомпромисни када је, на примјер, у питању народни језик и слично. Ту су аустријске власти нешто попустљивије, компромисније, надају се да ће се у овој области исцрпсти сав политички потенцијал и енергија тог грађанског слоја и његових истакнутијих представника.

Просвјетне и културне прилике у Боки биле су константно боље него у сусједним, њој граничним областима. То датира од раније, још из дубине прошлих вијекова. Ово је схватљиво, јер је низ чинилаца оvdје условљавао лакше ширење писмености, а нужда за њом била је снажно изражена. Поморство Боке је и оvdје основа на којој је израстала потреба за образовањем. Доцније, у XIX вијеку, бокељско грађанство засниваће на овим традицијама и новим потребама своју борбу и захтјеве за отварањем нових школа, нарочито основних. Једно од централних и најважнијих мјеста у овој културној акцији представљао је захтјев за увођењем матерњег, народног језика у настави. Овај моменат је значајан, јер је у њему, дијелом, садржана и национална и политичка борба грађанског слоја у Боки у том времену. Треба рећи да је ова велика активност дна те борбе у оквирима Далмације, нарочито у другој половини вијека. Низ великих људи у Далмацији и прековелебитској Хрватској, народњака, бораца за увођење хрватског језика у школе, давао је велики подстрек овој борби и у Боки. То је великим дијелом била заједничка акција далматинских Хрвата и Срба.

Истина је да у XIX вијеку грађанство и малобројна народна интелигенција у Боки живо настоји за отварањем што више школа. Они су у тим захтјевима врло упорни и имају подршку великог дијела становништва. Понегдје их материјално помажу бокељски иселеници у Америци, шаљући новац за подизање школских зграда. Све се ово ради, често уз сметње које им приређују аустроугарске власти, које се, природно, боје духа тих школа.

Постепено, током овог вијека, отварају се основне и друге школе широм Боке, тако да ће се крајем вијека ријетко наћи неко значајније приморско и загорско бокељско мјесто, а да нема школу.

У овом вијеку је отворена и школа у Топлој, у Херцег-Новом, у којој се неко вријеме учио писмености велики црногорски

и југословенски пјесник и мислилац Петар II Петровић — Његош, владика и владар слободне Црне Горе.

Посебно је за дух времена у Боки илустративан историјат Поморске школе у Србици, у Херцег-Новом. Карактеристична црта ове школе свакако је њена друштвена ангажованост у оном добу, њена национална димензија. Занимљиво је да је ова њена особност манифестована рано, прије самог отварања школе, још у замислима и писаним тестаментима Јована Бошковића, Буре Буровића — Жлебљанина и Јевросиме Лакетић, по рођењу из знамените херцеговачке породице Владиславића. Сво троје завјештавалаца истичу да жеде школу у којој ће се учити на првом мјесту народни, матерњи, словенски језик. Јевросима Лакетић је у томе експлицитна, директна, када захтијева „...на ползу школе на српском дијалекту словима кирилицанским.“ Ова знаменита, храбра и врла жена брине се за дјену словенску, боји се да се младеж не одиороди у туђим, поиталијанченим школама.

Ова знаменита школа је у једном тренутку у својој зборници била окупила изванредан наставни кадар. Ту су се нашли, или кроз њену зборницу током рада прошли, њен при управник Мато Мрша, Пераштанци, Ристо Ковачић, Ришњанин, Стево Чутурило, наставник — херцеговачки устаник, Христифор Ломбардић, Херцеговањанин, Милан др Јовановић, љскар и српски књижевник, Симо Матавуљ, познати српски привоједач и други.

Ова школа је имала за оно вријеме изузетан наставни кадар. То су у већини били високо образовани и културни људи, прави интелектуалци-народњаци, не само по формалним квалификацијама, него по даровитости и дјелима које су иза себе оставили. То је било доба када су се просвјетним радом бавили и за њега се опредјеливали најдаровитији млади људи. Уз то друштвено и политички врло ангажовани у срединама у којима су живјели и радили. Не само уски просвјетари и школари, него и запажени културни посленици свога доба. Неки од њих из ове школе баве се књижевним радом, а други доспјевају да раде на унверзитету. То је био један од свијетлих тренутака херцеговске и бокељске школе и просвјете, чији интелектуални ниво и талентираност појединаца можда није никада доцније досегнут у овој нашој бокељској средини. Условно узевши, наравно, обзиром на ниво знања и праксе онога доба.

У Учитељској школи у Арбанасима, код Залра, мало се у Боки зна, иако је у другој половини XIX вијека један број младих Бокеља ту учио, развијао своју националну свијест и спремао се за позив народног учитеља.

Завод за народне учитеље у Арбанасима почео је са радом 1866. године. Занимљиво је да су се у ову препарандију примала дјена са села и да је и она сама била смјештена у селу. Сматрало се, да ће се градска дјена тешко одлучити да службују на селу

за онако мизерну плату какву су имали учитељи, па је претегао предлог да се у конвикт примају дјеца са села, која ће радо поћи као учитељи на село, одакле су и потекли. Бојазан да би се дјеца са села могла да раснусте и подлегну чарима града, ако би школа била у граду, такође је озбиљно утицао у корист одлуке да школа буде у селу.

Отварање ове школе означило је у ствари прву побједу народњака у Далмацији, гдје је и Бока припадала, над аутономашима. Школа је значајна као расадник јужнословенске идеологије. Њени питомци ширили су просвјету и културу у селима Далмације, у селима Боке Которске одржавали и развијали националну свијест. То су у већини били народносно свјесни учитељи који су неизмјерно вођели свој матерњи језик, били покретачи и носиоци задругарског покрета међу сељацима, крајем XIX и почетком XX вијека, велики љубитељи књиге и читања, оснивачи првих латних јавних и приватних библиотека у бокљским селима.

Тако је Бока Которска у склопу Далмације, у сјени аустријске и аустругарске окупације, током прошлог вијека, ступила у XX вијек који ће и њој доијети коначно ослобођење и уједињење са осталим братским јужнословенским народима и народностима.

Résumé

SOUS LE JOUG ETRANGER (Un regard sur Boka au XIXème siècle)

Velimir RADOVIĆ

Dans l'ouvrage on donne un sommaire des événements historiques à Boka au cours du XIXème siècle, avec le commentaire de ces événements faits par l'auteur même. Le changement des autorités, à Boka, au début même du siècle, s'est finalement achevé par la seconde occupation autrichienne qui durera jusqu'en 1918. Ensuite, il est question du XIXème siècle en général, siècle qui a apporté beaucoup de nouvelles révolutionnaires, sur le champ politique comme sur le champ économique et culturel.

Dans l'ouvrage on parle de Boka et de ses habitants, des rapports avec les insurgés serbes au XIXème siècle et avec la révolte grecque de 1821 à 1829.

Spécialement, une grande importance est donnée à l'Assemblée de Prčanj en 1848, ainsi qu'aux luttes des habitants de Boka pour l'instruction du peuple, pour les écoles, demandant l'enseignement en langue nationale, particulièrement au cours de la seconde moitié du XIXème siècle.

Dušanka SIJERKOVIC-MOSKOV

MANASTIR SAVINA — VELIKA CRKVA ARHITEKTURA I IKONOSTAS

POLOŽAJ MANASTIRA

Na ulazu u Bokokotorski zaliv, 2 kilometra istočno od Hercegovog, u bujnoj mediteranskoj šumi, nalazi se srednjevekovni manastirski kompleks Savina.

Podignut je na uzvišici sa koje se pruža lep pogled na meljinsku dolinu, Lušticu i Oštri Rt, kao i na zaton Toplu u čijem se zaleđu pruža sutorinska ravnica. Sa istočne strane pogled pada na tivatski zaton, iznad kojeg se diže Lovćen.

Ako je tačno da geografski položaj utiče na razvitak umetnosti i kulture, odnosno da lepota prirode deluje na ukus, onda nije čudo što se Boka Kotorska takmiči s prirodom u umetničkoj lepoti.¹⁾ Položaj kompleksa manastira Savine, koji pruža jedinstvenu panoramu, nije slučajno izabran.

Tipičan po mnogo čemu, kada su u pitanju manastirski kompleksi na moru, ipak je specifičan zbog optimuma prirodnih uslova u kojima je nastao. Jer, slobodno se može tvrditi da malo mesta pruža toliko igre i zanosa prirode kao ovo. Taj čudesni spoj raskošne vegetacije i blage mediteranske klime jednako čini veličanstven utisak, kao i nezaboravna panorama okoline.

HRONOLOGIJA I KONCEPCIJA

Manastirski kompleks se sastoji od tri crkve i manastirske zgrade-konaka. Dve crkve, mala i velika, posvećene Uspenju Bogorodice, zajedno sa konakom čine jednu celinu, dok se treća, parohijalna crkva, nalazi na brežuljku iznad konaka, a posvećena je

¹⁾ N. Luković, Boka, Cetinje 1951. god.

sv. Savi Srpskom.²⁾ Predanje kaže da je ovu crkvicu gradio sv. Sava u XIII veku,³⁾ pa je po njoj manastir dobio ime, kao i čitavo selo, gde se manastir nalazi. Građena u tradiciji odomaćenog sakralnog neimarstva, jednobrodna je građevina (duga sa apsidom 10 m, široka oko 6 m) sa zvonikom na preslicu i tremom iz XIX veka.⁴⁾

Prema jednom zapisu prvobitna kulturna građevina, mala crkva, datira iz 1030. godine.⁵⁾ To je jednobrodna građevina sa polukružnom apsidom, malih dimenzija (duga 9,5 m, široka 6 m, visoka oko 6 m), sa zvonikom na preslicu i okulusom iznad zapadnih vrata (sl. 1, desno). Obnovljena je 1831. trudom igumana Makarija a tada je retuširan i njen stariji živopis.⁶⁾

Manastirski konak je prvobitno bio zidan poput pravog ugla. Sastojao se od severnog i zapadnog krila. Severno krilo je imalo četiri ćelije, a zapadno, kome je pročelje kao i severnom na jedan sprat, nimalo je doksat (pergolu). Tu se nalazila episkopska dvorana i biblioteka. Ova zgrada je zbog trošnosti razrušena 1937. godine. Sazidana je za episkopa Stefana Ljubibratića oko 1725.⁷⁾ Kasnije su vršene prepravke, koje su se sastojale u otvaranju većih vrata i odgovarajućih prozora.

Temeljne popravke na severnom krilu izvršene su za igumana Joanikija Avramovića.

Dvorište u kojem se nalazi manastirski kompleks je opasano širokim i visokim zidovima. Stara drvena vrata na manastirskom ulazu zamenjena su gvozdanim sa rešetkama 1877. godine.

Prema natpisu na jednoj petohljebnici,⁸⁾ (koja je srebrna i pozlaćena), izgrađenoj u Požarevcu 1648. godine za manastir Savinu, saznajemo da je manastir tada postojao, ali je, izgleda, nastradao u Mletačko-turskom ratu 1687. god. Za vreme Morejskog rata krajem XVII veka Mlečani su digli u vazduh čuveni manastir Tvrdoš

²⁾ V. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Beograd 1950, 291.

³⁾ N. Luković, Nav. djelo, 71.

⁴⁾ P. Mijović, Savina, Manastir kod Herceg-Novog, Crna Gora, Enciklopedija lik. umjet. knj. 4, Zagreb 1966, 175.

⁵⁾ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, II 4082; S. Nakićenović, Boka, Srpski etnografski zbornik XX, Beograd 1913, 497.

⁶⁾ Lj. Stojanović, nav. djelo II 4082.

⁷⁾ Spomenica manastira Savine, Kotor 1930, 10. Ostale podatke dao nam je prota Danilo Marić, koji je bio ljubazan da nam pokaže cjelokupnu građu koja se odnosi na manastir na kojemu mu ovom prilikom toplo zahvaljujemo.

⁸⁾ Iz gore nav. dela, 8. «Srebrna, pa pozlaćena petohljebnica izradena rukom majstora Neška Prolimlijekovića, a trudom jermonaha Jevgenija. Ovo je vrlo znamenita starina važna i radi toga, što iz njezina zapisa proističe, da je u Savini postojao manastir i prije nego li su ovamo doselili kaluđer iz manastira Tvrdoša.»

(početak XVI veka) kraj Trebinja, da ne bi poslužio Turcima kao tvrđava.⁷⁾ Tada su 1694. god. kaluderi iz Tvrdoša pod vođstvom episkopa Savatija Ljubibratića, prebegli na mletačko područje, u Savinu, gde su obnovili današnju malu crkvu, koju su našli zaraslu u korov.⁸⁾ Sa sobom su doneli crkvene knjige, povelje i mnoge druge crkvene predmete, tako da se unekoliko Savina može smatrati kao nastavak istorije manastira Tvrdoša, a u koji su opet bili preneseni mnogi istorijski spomenici iz manastira Mileševa.⁹⁾

Velika crkva manastira Savine, posvećena Uspenju Bogorodice (sl. 1) jedinstven je primer sinteze romanskog i vizantijskog stila sa primesama barokne sakralne arhitekture pravoslavnog tipa. Odluka za gradnju velike crkve donesena je 15. januara 1775. godine, na zboru manastirskih jeromonaha, na kojem je odlučeno da arhimandrit Danilo Joanorajović s jeromonahom Nikanorom Bogetićem ode u Veneciju sa namerom da isposluje odobrenje za gradnju nove crkve.

Mletački dužd Alvizo Mocenigo je 25. jula 1776. dao dozvolu za gradnju, koja se danas čuva u riznici manastira.

Iste godine dozvolu za gradnju dao je i mitropolit crnogorski Sava Petrović — Njegoš.

O tome kada je započeta izgradnja crkve sačuvane su ploče sa natpisima iz 1777. god. Ploče se nalaze ispod rozete zvonika, na njegovom prvom spratu, na severnoj i južnoj strani. Posebno je interesantan natpis na južnoj strani u kojem piše da je arhimandrit savinski Danilo Joanorajović s manastirskom bratijom, jeromonasima Isajjom, Visarijom, Inokentijem, Dionisijem, Nikanorom, Gerasimom, Simeonom i dakonom Stefanom pristupio god. 1777, meseca januara, gradnji ovoga hrama.

Po tipu crkva je jednobrodna građevina sa oktogonalnom kupolom na pandatifima (uticaj Vizantije) i polukružnom, velikom oltarskom apsidom. Impozantnih je razmera, duga 23,5 m, široka 8,5 m, a visoka oko 10,5 m.

Crkva je delo dalmatinskih neimara i najlepši je objekat ove škole iz doba dalmatinskog baroka. Poznata korčulanska porodica Foretić, čiji su predstavnici ostavili za sobom zdanja, po čitavoj Dalmaciji, doživela je vrhunac graditeljske jednostavnosti i veštine gradnjom crkve u Savini. Neimari su bili Nikola Foretić sa svojim protomajstorom — Korčulaninom Đurom, koje su arhimandrit Joanorajović i jeromonah Bogetić doveli sa sobom iz Vene-

⁷⁾ N. Luković, nav. djelo, 73.

⁸⁾ V. Čorović, Hercegovački manastiri, Starinar 2, Beograd 1924/25.

⁹⁾ N. Luković, isto.

cije. U dokumentima nalazimo još tri majstora, takode Korčulana, za radnje niže vrednosti — Mića, Iliju i Andriju.¹⁷⁾

Njihovo ogromno i virtuozno graditeljsko znanje i iskustvo dalo je objekat »plemenite jednostavnosti«,¹⁸⁾ građevinu uspehu kako u odnosu na izuzetno kultno mesto, tako i u svojim proporcijama, mirenju — sintezi odlika nekoliko stilova. Jer, stilski, to je građevina romano-vizantijskih elemenata, koji su stalno živeli u pravoslavnom svetu, sa manjim, dekorativnim primesama baroka, a vremenski pripada dobu baroka. Ništa manje ne iznenađuje činjenica da pravoslavnu crkvu gradi katolički majstor, i to u vreme mletačke vladavine u Boki Kotorskoj.

»Iz sačuvanih dokumenata o preduzimanju radnje saznajemo da se 16. januara 1777. god. započeo kopati temelj za crkvu. Kopanje temelja je bilo skopčano sa velikim poteškoćama zbog mekote zemljišta.« Već 1778. god. rad je obustavljen, zbog nedostatka novčanih sredstava, da bi 1779. god. ponovo počeo.

Temelj za zvonik raden je 1780 — 1781. U periodu od 1782. do 1784. gradnja je ponovo obustavljena, jer novca nikako nije bilo dovoljno, iako je vredna bratija, sa molbom i preporukom savinskog igumana Arsenija, sakupljala priloge od 1774. god. To sakupljanje je nastavljeno od strane arhimandrita Danila Joana-rajovića i jeromonaha Bogetića po srpskim krajevima i po Rusiji. Tokom XVI i XVII veka čitav niz srpskih monaha i crkvenih funkcionera išao je u Rusiju da traži pomoć za svoje manastire i crkve. Ta pomoć je bila u vidu milostinje jednovernim narodima.¹⁹⁾ U XVIII veku te veze se proširuju i produbljuju. Rusija je potpora i inspirator Srba u žilavim nastojanjima da sačuvaju veru i nacionalnost.

Sakupljenim priložima nastavljena je gradnja velike crkve. Iz sačuvanih beležaka²⁰⁾ doznajemo da je u prvih osam godina radilo 8454 radnika, kojima je bilo isplaćeno 372 cekina i 35.184 libre. Fizički radnici, težaci, radili su za tri libre dnevno, u što je potrošeno drugih 15.000 libara.

Za kube na zvoniku, svod, za pesak, ploče, kamenje, daske, grede, gvožđe, vrata i prozore potrošeno je 2.639 cekina i 37.073 libre. Ukupni trošak za period od 1777. do 1781. god. iznosi preko 3.000 cekina i 77.000 libara.

Sa povremenim prekidima gradnje, zbog navedenih razloga, crkva je bila dovršena i osvećena 1799. god. za vreme arhimandrita Inokentija Dabovića.

¹⁷⁾ M. Crnogorčević, Manastir Savina u Boci Kotorskoj, Vesnik srpske crkve, sv. V, Beograd 1901, 441.

¹⁸⁾ Isti, 439.

¹⁹⁾ P. Vasić, Doba baroka, Beograd 1971, 111.

²⁰⁾ M. Crnogorčević, nav. delo, 441.

ANALIZA ARHITEKTURE

Kao što je rečeno, velika crkva manastira Savine, po svojem volumenu i proporcijama, impozantna je građevina. Utisak impozantnosti dopunjuje i utisak doslednog komponovanja arhitektonskih detalja i kamene plastike na njenim fasadama. Ovi detalji se ujednačeno, mirno smenjuju, jednostavno povezujući odlike inkarniranih stilova (romanskog, gotskog, vizantijskog i baroknog).

Odnos visina — masa, kao i odnos elemenata (vrata, prozori, rozeta, krovni venac, fasadni kamen), izuzetno je skladno komponovan, tako da nam na prvi pogled miri sve te stilske refleksije i mi verujemo ovoj arhitekturi i njenom likovnom izrazu. Fasade crkve rađene su rukom korčulanskih majstora od fino tesanog belog, primorskog kamena, čiji se pravilni kvaderi komponuju u horizontalnim redovima. Lepo patiniran ovaj kamen danas deluje veoma mirno svojom strukturom, dajući čitavom zdanju karakter mirne monumentalnosti. Od istog kamena vešta ruka neimara obogatila je ovu arhitekturu brojnim detaljima ornamentalne plastike.

Opšti vizuelni utisak kojeg ostavlja arhitektura Savine je romanski, međutim, analizirajući detalje na njima preovladava barokna umetnost lokalnog karaktera. Ovo susrećemo na obradi portala, u profilima, u ovalnim prozorima, odnosno obradi njihovih okvira, i uopšte u kamenoj plastici.

Crkva ima troje vrata. Iznad glavnog, zapadnog portala, u polukružnoj niši živopisana je scena Uspenja Bogorodice, kojem je crkva posvećena. Monofore na bočnim fasadama (sl. 2), kao i ona na oltarskoj apsidi (sl. 3), jednoobrazno su obrađene i istih su dimenzija. Na zapadnoj fasadi, levo i desno od kule zvonika nalaze se po dva prozora, jedan iznad drugog, koji su, iako manjih dimenzija od ostalih, obrađeni na identičan način sa okvirnom ornamentikom baroknog karaktera. Brod crkve kao i kvadratno postolje nad kojim se diže kube završava se snažnim krovnim vencem od kamena bogato profilisanim. Ovaj detalj se veoma dekorativno završava po čitavom obodu raspoređenim lučnim arkadama na konsolama. Konsole su vrlo jednostavnih linija, međutim sve se ne završava na njima. Prostor između arkada rešen je na dekorativan način, ispunjen stilizovanim palminim lišćem. Ovakav način ukrašavanja fasada veoma efektno upotpunjuje i oživljava relativno mirne zidove crkve, koje na toplom mediteranskom suncu daju živu igru svetlosti i senke. Taj detalj je karakterističan za romanske građevine (sv. Marija na Mljetu).

Nad kvadratnim postoljem arhitektura crkve se završava oktogonalnim kubetom, koncipiranim u vizantijskom stilu. Svako polje oktogona na fasadi kubeta, oivičeno je sa po jednom kolonatom nad kojima je formirano lučno polje. U osovini temena lukova, u svakom od osam polja tambura nalazi se po jedan lučni prozor, čija se obrada razlikuje od obrade opisanih fasadnih prozora. Sama kupola pokrivena je ćeramidom.

Sa istočne strane arhitektura se završava velikom, kružnom oltarskom apsidom, čija se obrada u svemu vezuje za stilski karakter broda građevine.

Uz zapadnu fasadu u osovini glaynog portala, kao akcenat koji svojom visinom, vitkošću i skladom proporcija, dominira čitavim zdanjem, diže se nad četvorouglaonom osnovom trospratna kula — zvonik. Na njegovoj arhitekturi nalaze se već pomenuti autentični natpisi o hronologiji crkve. Na prvom spratu, u istoj visini nalaze se ploče na zapadnoj, južnoj i severnoj strani. Ploče su iste veličine (duge 1,49 m, široke 83 cm). Dok je severna ploča bez natpisa, zapadna ploča ima natpis iz 1777. od 8 redova koji glasi:

ІС + ХС
 ВО СЛАВУ СТЬІА ЕДИНОСУЩНА
 ЖИВОТВОРАЩНА И НЕРАЗДѢЛНА ТРОИЦЫ
 ОЦА И СЫНА И СГО ДХА НАЧАТЕЛ ВОЗНАВЪАТИ
 ЦЕРКОВ ВЕ ВО ИМА ВУСПЕНА ПРЕСЪІА СЛАВНА ВЪЦЫ
 И ЖДИВНИЕМ МОНАСТІРА СТОУСПЕНСКАГО САРВНСКАГО
 ПОМОЖЕНЕМЪ ПРАВОСЛАВНИХЪ ХРИСТЪАНЪ
 ВЪ ЛѢТО Ѡ СОТВОРЕНІЯ МИРА ЗСЛЕ

Ploča na južnoj strani zvonika ima natpis iz 1777. sastoji se od 10 redova koji glase:

* НАСТОЯНИЕМЪ И ТРУДОМЪ
 ГНА ДАНИЛА ІШАЛОРАТОВИЧА
 АРХИМАНДРИТА САРВНСКАГО И БРАТІЕ ЕГО ІЕРОМОХОВ
 НСАІА. ВИСАРНОМА. ИНОКЕНТІА. ДІОНУСІА. НИКАНОРА
 ПЕРАСІМА. СҮМЕОНА - ДІАКОНА СТЕФАНА - ВИШЕ ІМЕ
 ПОКАНИИ ГАНЬ АРХИМАНДРИТЪ СЯ СВОИМИ ВЪ ХРТЪ БРАТІ
 ДМІ ЗДѢ - НАПИСАНИМИ ПОДВИГО - СЯ ВОЗДВИЖЕНІГО
 СТАГО ХРАМА СЕГО ВЪ ЛѢТО Ѡ РОЖДЕСТВА Х К...
 ПО ПЛОТИ БОГА СЛОВА - АГОЗ - ІКАІКАТІ
 ИЦА ІАНУАРІА - І -

Na prvom spratu zvonika u pročelju, kao najlepší detalj smeštena je velika kamena rozeta. Veoma bogata u obradi detalja odraz je gotike. Podseća na veliko majstorstvo obrade čipke u kamenu — rad nenadmašnih korčulanskih majstora.

Na drugom spratu zvonika, takođe na zapadnoj strani, nalazi se fino obrađen u kamenu kružni sat. Nad kvadratnom osnovom trećeg sprata, skladna arhitektura zvonika završava se oktogonalnom kupolom, koja je nešto uprošćeniji vid crkvene kupole.

U profilaciji prozora i biforalnih otvora na trećem spratu zvonika takođe je prisutan dalmatinski barok.

Unutrašnjost crkve nije živopisana. Belo okrećeni zidovi naosa ukrašeni su lizenama, koje prelaze u zidane lukove, da bi pridržavali osmougone kube. Na zapadnoj strani naosa, iznad glavnih vrata, nalazi se monumentalna pevnica (hor). Pročelje joj je rađeno u duborezu, bojeno zlatnom bojom. Sastoji se iz dva reda. Donji red sadrži ikone sa novozavetnim scenama, iznad kojih je bogato ukrašeni friz od zelenih grančica i raznobojnih cvetova. Isti sistem dekoracije je i između ikona, tako da sve skupa daje jak polihroman efekat. Gornji red čini rešetkasta pregrada sastavljena od drvenih kockica, podeljenih profilisanim stubićima na pet delova. Hor se završava bogato dekorisanim i profilisanim frizom, koji na sredini ima stilizovani geometrijski ukras. Hor je u drugoj polovini XVIII veka radio izvesni majstor Paskvalj iz Dubrovnika.¹⁶⁾ Dva drvena stuba, koji danas pridržavaju hor na sredini, urađena su naknadno 1895. god., verovatno iz statičkih razloga.

Troje vrata, glavna i sporedna, na severnoj i južnoj strani crkve, rad su takođe pomenutog majstora Paskvala.

Pod crkve rađen je u vidu krupnog dvobojnog mozaika. Naime, izveden je od pravilno tesanih crno-belih mermernih ploča i deluje veoma impozantno.

Najveću vrednost unutrašnjosti crkve predstavlja ikonostas o kojem će biti reči u daljem tekstu.

Tokom XIX veka vršene su razne prepravke na crkvi. Požar iz 1807. god. uništio je mnoge crkvene znamenitosti (odežde, krstove, okovane knjige).¹⁷⁾ Srećom, brzo je lokalizovan, tako da nije ostavio katastrofalne posledice.

Ni 1886. god. crkva nije bila pošteđena od elementarnih nepogoda.¹⁸⁾ Grom je udario u zvonik i oštetió jedan stub pri dnu. Popravka je bila završena iste godine.

¹⁶⁾ Spomenica manastira Savine, Kotor 1930, 7.

¹⁷⁾ P. Šerović, Manastir Savina u Boki, Vreme br. 633 — 634, Beograd 1923, 3.

¹⁸⁾ M. Crnogorčević, n. d. 442.

Svotom od 200 forinti, poklonom Dubrovčanina, Nika Boškovića, 1895. god. crkva je okrečena, kube cementirano, a prozori na kubetu ukrašeni bojadisanim staklima.¹⁹⁾

Rezimirajući opis arhitekture velike crkve manastira Savine s pravom se može zaključiti da se radi o jednom veoma uspелom delu, koje predstavlja sintezu primorske stilske tradicije i graditeljske veštine u kamenu. Svojom skladnošću i jednostavnošću, ova arhitektura se vezuje za kulturno tle Savinskog kompleksa, dostojanstveno nastavljajući srednjevekovnu tradiciju.

OPSTI RAZVOJ IKONOSTASA

U svome razvoju ikonostas je imao istu funkciju, ali izmenjen izgled.

Počev od niskih, kamenih pregrada sa parapetnim pločama i stubovima, iznad kojih je arhitravna greda (kosmitis), koje su odvajale oltarski prostor od ostalog dela crkve namenjenog vernicima u ranohrišćanskim bazilikama,²⁰⁾ tokom vekovnih promena ikonostas se sve više penjao uvis, dobijajući nove karakteristike.

U početku na ikonostasnju konstrukciji nisu postojale ikone. Otvori su bili zatvoreni zavesama (katapetazma), dok su ikone bile slikane na susednim zidovima.²¹⁾

U daljem razvoju ikone dolaze na ikonostasnu pregradu između vrata ikonostasa (carskih dveri) i zovu se prestone ikone.

Osim pomenutih, ikonostas dobija ikone i na arhitravu, koje tokom vremena stvaraju nekoliko redova. Od XVII veka bili su uobičajeni plitko izrezbareni drveni kosmitosi (temploni) sa vertikalnim krstom, čije poreklo treba tražiti u slikanim romano-gotskim krstovima Italije, koji su kod nas mogli doći preko Dalmacije. Krst je u prvo vreme urezivan u sam kosmitis, a kasnije se dodaje iznad njega i postaje uobičajen sa predstavom Deizisa (Raspeće sa dva zmaja ili dva anđela sa strane i ikonama sv. Jovana Preteče i Bogorodice (italijanski tip «croce dipinta»)).²²⁾

Tokom XVIII veka novine na ikonostasu javljaju se na Svetoj Gori, gde se izrađuju oltarske pregrade koje zauzimaju dva, tri i više redova ikona.

¹⁹⁾ Isti, 442.

²⁰⁾ M. Čorović — Ljubinković, Srednjevekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije, Beograd 1965, 9. «Izdvajanje oltara vrlo rano je dobilo naročiti značaj. Već u IV veku na Laokidijskom saboru, odlučeno je da žene ne mogu ući u oltar, a na trulskom sinodu 691 odlučeno je da uopšte laici, sem cara, ne smeju prelaziti iza pregrade.»

²¹⁾ M. Jovanović, Ikonostas, Enciklopedija lik. umjet., knj. 2, Beograd 1962, 659.

²²⁾ Isti, 659.

Na Svetu Goru novine donose majstori Kričani a odatle se uticaji nesmetano šire po svim pravoslavnim zemljama Balkana, jer se sa poverenjem primalo sve što je dolazilo iz Svete Gore.

Tako formirana pregrada je shvaćena kao trijumfalna kapija Hristosa, pobednika smrti i greha, podsećajući na trijumfalna vrata antičkih imperatora.

Bogato rezbarena i pozlaćena drvena pregrada zatvara čitav oltarski prostor. U duhu ortodoksnih shvatanja zanemarena je ljudska figura, naročito u visokom reljefu, tako da su za dekorativne elemente uzimani floralni i životinjski motivi.

Iz Svete Gore, novi tip ikonostasa prelazi u Makedoniju, koja je bila posrednik u formiranju novog tipa ikonostasa na Balkanu. Odatle, taj uticaj se javlja u izvesnoj meri na duborezu Vojvodine, gde su najstarija drvorezbarska dela rađena u tradicijama srednjevekovne balkanske plastike. Od sredine XVIII veka umetnost duboreza se okreće ka zapadu preuzimajući oblike iz zapadnih varijanti baroka, a kasnije i rokoka.

Pedesetih godina XVIII veka još se ne može govoriti o prevlasti baroknih formi, iako su se one nezadrživo približavale. Novina se mnogo slobodnije primenjuje u enterijeru, jer dok je barokna fasada crkve još slabo raščlanjena, majstori svoje poznavanje baroknih principa koriste u dekoraciju unutrašnjosti crkve. U cilju postizanja određenog emocionalnog efekta formira se barokni enterijer. Ikonostas u pravoslavnoj crkvi u to vreme, sa svojim raskošnim oblicima i obiljem ukrasa, upravo odgovara tom ambijentu. On prihvata nekadašnju tematiku zidnog slikarstva i prilagođava je novoj formi. Napušta ranija shvatanja o mirnoj podeljenosti sa dominantnom horizontalom i umesto prizemnosti i jasnog pregleda stvara se nemirna površina, na kojoj dominiraju vertikale. Brojni stubovi sa impozantnim kapitelima u bujnom prepletu sa neograničenom upotrebom zlata i bojenom pozadinom stvaraju jak polihroman efekat. Materijal od čega je rađen kostur ikonostasa obično je od mekog lipovog drveta. Rezbarija je bojena crvenim bolusom da bi se dobila kvalitetna podloga za zlatnu boju.

IKONOSTAS VELIKE CRKVE MANASTIRA SAVINE

U takvom stilu rađen je ikonostas velike crkve manastira Savine iz druge polovine XVIII veka. Predstavlja monumentalno delo, nastalo po obrascima koji su u to vreme, kada je u pitanju veličina ikonostasa, isti za sva područja «istočno pravoslavnog umetničkog kruga».²⁹⁾

²⁹⁾ Isti, 659.

Velikih je dimenzija, širok 7,20, visok 10,50. Sastoji se iz šest zona. Deluje kao čvrsta konstruktivna celina. Veoma dobro je očuvan, solidno, čvrsto i vešto urađen.

Mada ima izgled raskošnog ikonostasa sa obiljem zlatnih i bojanih elemenata urađen je sa osećanjem za meru, tako da ne deluje napadno. Ikone su ostale glavni sadržaj dela.

DUBOREZ

Duborez pokriva celu površinu i sve prostore oko ikona počev od parapetnih ploča, preko prestonih ikona do vrha monumentalnog krsta. Deluje ujednačeno sa čestim ponavljanjem istog motiva vinove loze, koja je negde data realistički, a negde veoma stilizovano.

Na parapetnim pločama prepletni floralni motiv sa šest bojanih crvenih ružica, raspoređenih simetrično sa strana, uokviruje elipsasti okvir ikona. Parapetne ploče su iste veličine i potpuno identično izrezbarene.

Carske dveri (visina sa krstom 217 cm, bez krsta 177, širina oba krila 111 cm) imaju rezbariju na celoj svojoj površini, osim na mestima gde su naslikane ikone. Oivičene su pravilno raspoređenim biljnim ornamentom. Okvir vrata pored krsta prati vrežica.

Severne dveri (visina sa krstom 213 cm, bez krsta 175, širina oba krila 85 cm) izrezbarene su motivom vinove loze. U gornjoj zoni to je vrežica, a u donjoj, većoj, listovi koji uokviruju elipsastu ikonu sa četiri strane, dati su frontalno i veoma realistički. Pri samom dnu vrežica je obogaćena grozdovima.

Krila vrata su odvojena tordiranim stubom.

Južne dver (visina sa krstom 212 cm, bez krsta 174, širina oba krila 84 cm), osim neznatne razlike u veličini, potpuno su identično izrezbarene kao severne.

Prestone ikone postavljene su između bogato obrađenih stubića. Vrežica se prekida crvenom bojenom ružicom, duplog cveta. Ovakav motiv mogao bi da indicira uticaj savremene islamske dekoracije.²⁴⁾ Isti motiv se ponavlja naizmenično do dna stuba.

Prostor iznad carskih dveri, kao i iznad severnih i južnih izrezbaren je stilizovanim biljnim ornamentom, sa ponovljenim motivom duplih cvetova ružica i bojenom crvenom pozadinom na mestima gde je drvo puno. Preplet i sistem dekoracije veoma efektno deluje u odnosu na tamni oltarski prostor, ističući ovu čudnu mističnu arabesku. Isprepletane lozice, vrežice i cvetici čine

²⁴⁾ M. Ljubinković, Duborezni ikonostasi XVII veka na Svetoj Gori, Hilendarski zbornik 1, Beograd 1966, 126.

divnu čipku od drveta, koja uokviruje male scene u sredini prostora. Ne možemo pouzdano tvrditi da je ovde u pitanju islamski uticaj, ali je sigurno da se ovakva misao sama nameće.

Vertikalni stubovi odvajaju prostor između dveri i ikona. Počinju kvadratnim postoljem, a završavaju se korintskim kapitelima bogato ukrašenim, koji su postavljeni na arhitravnoj gredi. Na sredini kapitela je dupli cvet ruže, relativno duboko sečen i bojen crvenom bojom.

Arhitravna greda je horizontalnim trakama podeljena na tri dela. Prva dva dela ukrašena su razvrezalom vinovom lozom, među kojom se s vremena na vreme javlja po neki cvet ružice, jasno odvojen od pozadine. Treći deo je odvojen profilisanim horizontalnim trakama, koje počinju stilizovanim geometrijskim elementom.

Treća zona ikonostasa — scene sa apostolima postavljene su u pravougaone okvire jednostavno profilisane. Prostor između ikona rešen je stubićima, čija je pozadina zlatno bojena i ukrašena stilizovanim biljnim elementom, koji je ponegde bojen crvenom i zelenom bojom. Stubići se završavaju pozlaćenim korintskim kapitelima sa naglašenim volutama. Između 14 kapitela prostor je rešen ponavljanjem istog biljnog motiva kitnjasto oblikovanog. Jedino na sredini III zone sistem dekoracije je nešto izmenjen. Ikona sv. Trojice zauzima centralno mesto. Posvećena joj je veća pažnja u odnosu na ostale ikone u istom redu. Okvir se sa gornje strane završava lučno, a sa strane okruglim stubićima obavijenim dvobojnom spiralnom trakom i bogatim biljnim prepletom od vrece loze i raznobojnih cvetova.

Četvrta zona ikonostasa — scene velikih praznika postavljene su između bogato obrađenih istaknutih stubića sa lučnim gornjim poljem pokrivenim rezbom, dobile su u stvari okvire slične kasnogotičkim sa manjim uticajima rane renesanse (volutni akcenat). Stubići su istaknuti sa crveno bojenom pozadinom na kojoj su slikane ruže, naizmenično crvene i bele, sa zelenim listovima. I ovi stubići kao i prethodni završavaju se korintskim kapitelima. Prostor između lučnih okvira i ornamentalne trake ukrašen je glavama anđela, koje su postavljene u jednakim razmacima. Materijal od koga su urađene je verovatno drvo. Postavljene su u nizu od trinaest komada sa jasno izraženim individualnim osobinama. Inkarnat je tamni oker sa tamnim braon mrljama. Kosa je bojena crno, iznad koje je postavljen oreol od drveta zlatno bojen kao i krila.

Prostor između četvrte i pete zone rešen je četvororednom horizontalnom trakom ukrašenom nizom od dvanaest profilisanih kapitela, koji su postavljeni u jednakim razmacima, a nastavljaju se iznad sredine kružnog luka prethodne zone. Peta zona — scene sa prorocima postavljene su u elipsaste okvire. Svaka scena ima

svoj zaseban okvir, a za sledeću se vezuje četvoročlanim floralnim elementom (imitacija stabla vinove loze). Ovde je duborez izvanredno majstorski izveden. Jedini motiv koji je zastupljen je vinova loza, sa svim svojim atributima, listovima, vrežicom i grozdovima. Veoma realistično obrađena, podseća na zapadnjačko poreklo. Listovi su dati u različitim položajima, predstavljeni u prostoru i pokretu. Bogato obrađeni grozdovi naslanjaju se na horizontalnu gredu. Zbog realne obrade ima se utisak da njihova težina zahteva oslonac.

Ikonostas se završava šestom zonom na kojoj je monumentalno Raspeće proširenog tipa. Krst je bogato ukrašen stilizovanim laticama cveta. Sa strana su dve maske zlatno bojene, koje simbolizuju sunce, a u donjem redu ispod krsta je šest zvezdica uzdignutih na šipkama, koje dekorativno upotpunjuju ovaj razudeni završetak ikonostasa. Treba napomenuti i to da je čak i prostor između figura Bogorodice i sv. Jovana u odnosu na stilizovano sunce, upotpunjen sa još jednom simbolično stilizovanim zvezdom. Svi elementi šeste zone upućuju na imaginarnu predstavu vasiona.

Ispod krsta u drvetu je skulpturalno rešen motiv lobanje i kostiju praoca Adama, što je interesantan podatak obzirom da se taj motiv obično slika ispod nogu Hristovih na samom Raspeću.

Duboresci ikonostasa velike crkve manastira Savine nisu poznati, kao ni ranijih monumentalnih ikonostasa u Morači (1596 — 1617) i Pivi (1639). Prema usmenom predanju pretpostavlja se da je majstor duboreza bio Paulo Paskvali iz Dubrovnika, ali taj podatak zbog nedostatka pismenih dokumenata ne može se za sada uzeti ozbiljno.

MAJSTORI ZOGRAFI

Za razliku od nepoznatih majstora duboreza, majstori zografi koji su slikali ikone su poznati. Njihova imena saznajemo iz ugovora sastavljenog između savinskog arhimandrita Inokentija Dabovića i popa Simeona Lazovića, ikonopisca i njegovog sina Aleksija.²⁵⁾ Ugovor je pisan 2. juna 1795. godine u manastiru Savini i glasi:

»G-n Inokentij Arhimandrit so bratijeju, također Gospodin pop Simeon ikonopisac, sa svojim sinom Aleksijem vjerno i dobro sa svom voljom duševnom i tjelesnom potruditi se bez svakoga licemerja, što najbolje uzmognu i najljevše uznađu, kojeće biti: dobro, tvrdo, lijepo i nerušimo, to jest, pregradu aliti templo, među, oltarem i cerkoviju, su troje dveri, i pročaja kako je osnovato i istajadurato, visina i širina ot tarace do verh Kresta, a širina ot zida do zida vnutrene. Oblega se rečeni pop Simeon, što goćuže najljevše

²⁵⁾ Glasnik srpske pravoslavne patrijaršije br. 8, Beograd 1930, 124—125.

i tvrde da se potruditi, kalurami, cvjetovima, obrazami, pozlatami, ispuniti, utverđiti i pozlatiti, kakoće biti za ukrašenie, i vidjenje radi proslavljenja Boga i presvetoga Uspenja Božija matere. A monastir da mu ima dohavitii ot Venecije, zlato, razlike kolure i pročaja na svoje spenze!

Toliko pop Simeon da ima svoj alat koji mu potrebuje, i tvrdo se obješčava da će s pomoći Boga i djeviđe Bogorodice, sve ispuniti lijepo i tvrdo: templo i obraze i među dveri; više apostole, prazdnike, proroke i pročaja; s temeljitim pojmom i načinom, i kada bude lijepo dospjeveno templo rečeno s njegovijem obrazama i ukrašenijem, da ima dati manastir Savina višerečenomu g. popu Simeonu, talijera mletačkijeg četiri stolne i sedamdeset i dva, i za bolju vjernost biće ono pismo potpisano od obje strane.»

Na drugoj strani ugovora stoji: »1796., februara 8. primih ot ove pogodbe ot g. Arhimandrita Inokentija, pervo: talijera četrdeset i šest, pa meseca maja talijera 100, pak u junu talijera dvadeset i četiri«, itd. do »1797. septembra 30. primi ja pop Simeon talijera 200 i bismo podmireni za sve. Pop Simeon Lazarević, ikonopisac.«

Sudeći po navedenim podacima može se zaključiti da je slikanje ikonostasa počelo 1795, a završeno posle dve godine, 1797. god. kao i da je pop Simeon poznat pod dva prezimena: Lazović i Lazarević, koja su označavala jedno te isto lice. Rođen je 1754/5. (ne zna se tačna godina rođenja) u Bijelom Polju, tako da osim pomenuta dva prezimena ima i treće Bjelopoljac.

U osamdesetim godinama XVIII veka taj preduzimljivi i pokretljivi pop i slikar²⁶⁾ (jer je njegova umjetnička aktivnost obuhvatala prostranu teritoriju od Starog Vlaha do Jadranskog mora), razvija veliku aktivnost, slikajući mnoge ikone i čitave ikonostase za seoske crkve po Starom Vlahu. 1780. izradio je za crkvu u Peti jedne dveri, na kojima je ostavio zapis: »Si dveri priloži az grešni jerej Simeon pisac sebi za spomen supruzi jego Angelini i sinu Aleksiju i Maksimu za zdravlje.«²⁷⁾ Prateći hronološki dalji njegov rad saznajemo da je sledeće godine bio zaposlen oko izrade ikona ili ikonostasa za crkvu Blagoveštenja u selu Šitkovu na reci Tisovici. To zaključujemo na osnovu zapisa koji potiče od ruke Simeona, a nalazi se na poleđini uzorka za slikanje Raspeća iz »Zbirke uzoraka za slikanje naših vladara i drugih slika verskog karaktera« u crkvi sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja.²⁸⁾

Negde početkom 90-ih god. XVIII veka pop Simeon napušta svoj rodni kraj i preseljava se sa porodicom u Boku kotorsku, gde

²⁶⁾ D. Medaković, *Putevi srpskog baroka*, Beograd 1971, 286.

²⁷⁾ J. Karamatijević, *Simeon Lazarević, ikonopisac crkava Staroga Vlaha*, Novi istočnik, Sarajevo 1934, br. 12, 384.

²⁸⁾ B. L. Cvijetić, *Zapisi u crkvi sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja*, Zbornik za istoriju Južne Srbije 1, Skoplje 1936, 234.

kao što smo videli radi na ikonostasu velike crkve manastira Savine zajedno sa sinom Aleksijem. Iz primorja odlazi u Peć, gde 1803. radi za Patrijaršiju. Već 1804. nalazimo ga u Sarajevu gde radi ikone sv. Ilije i Pantelije, na kojima ostavlja potpis.²⁹⁾ U Sarajevu ostaje do početka 1805. gde 6. januara završava portret mitropolita Paisija, kojeg je slikao po porudžbini Mića Miletića za 100 groša.³⁰⁾

Zapis sa jednoga rukopisa iz manastira sv. Trojice u Pljevljima iz 1807. nam pomaže da pratimo dalji rad i kretanje popa Simeona. Iz njega saznajemo da je iste godine uradio ikonostas za pomenutu crkvu.³¹⁾

Već sledeće 1808. god. nalazimo ga u manastiru Piperskoj Celijji, gde izrađuje za sv. Stefana čivot. 1814. zajedno sa sinom Aleksijem slika ikonostas dečanske kapele sv. Dimitrija. Tri godine nakon toga «kade bi gladna godina» 1817, «i te godine umri(e) pop Simo Lazović».³²⁾

Simeonov sin Aleksije, čiji rad zajedno sa očevim čini gotovo nerazdvojnu celinu, rođen je 1774. u Bijelom Polju. Sem kod oca vrlo je verovatno da je slikarstvo učio i kod nekog majstora u Veneciji ili Dubrovniku, jer se oseća u njegovom radu zapadnjačka slikarska orijentacija.³³⁾ Područje na kojem on stvara je uglavnom Crnogorsko primorje i srednja Dalmacija, mada je radio i u unutrašnjosti Balkana.

Ikonostas velike crkve manastira Savine je početak Aleksijevog rada na ikonopisanju. Tada prvi put radi skupa sa ocem. U Boki Kotorskoj još radi ikonostas u crkvi sv. Sergija i Vakha na Podima 1804. dve godine kasnije, 1806. takođe ikonostas u crkvi sv. Nikole u Baošićima, a nešto kasnije u crkvi Rize Bogorodice u Bijeloj. Posle očeve smrti nalazio se na njegovim starim umetničkim putevima u unutrašnjosti Balkana, radeći samostalno najpre u Sarajevu, a zatim u Dečanima 1818. — ikonostas u kapeli sv. Nikole. Povezanost sa rodnim krajem pokazuje i jedan od poslednjih njegovih radova, ikonostas sv. Nikole u Nikoljcu kod Bijelog Polja (dovršen 1877. god. kada je i umro).³⁴⁾

Slikarsko delo Simeona Lazovića na ikonostasu velike crkve manastira Savine, iako u suštini pripada zoografsko-konzervativnom pravcu, zadivljuje zanatskom spremnošću, što se ne bi moglo reći za ikone njegovog sina Aleksija, obzirom da je ovo njegov prvi rad na ikonopisanju.

²⁹⁾ Đ. Mazalić, Stare ikone i drugo, GZM BiH 48, Sarajevo, 1936, 50.

³⁰⁾ Isti, Portre sarajevskog mitropolita Paisija iz god. 1805. i njegov slikar, GZM BiH 46, Sarajevo 1932, 99.

³¹⁾ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi II, 4573.

³²⁾ Isti, n. d. 3974.

³³⁾ D. Medaković, Putevi srpskog baroka, Beograd 1971, 286.

³⁴⁾ Isti, nav. delo, 286 — 287.

TEMATSKA ANALIZA SLIKA

Kao što smo već ranije videli, godina nastanka i autori slikarskog dela ikonostasa su poznati (osim autora prestonih ikona), međutim, gotovo nikakvi detaljniji podaci o ikonostasu nisu više publikovani. Za razliku od arhitekture crkve koja u sebi spaja sintezu prethodnih stilova, a vremenski pripada baroku, ikonostas i stilski i tematski odgovara duhu vremena u kome je nastao.

U repertoaru tema na ikonostasu velike crkve manastira Savine naglašeno mesto imaju događaji vezani za ličnost Bogorodice, svakako zbog toga što je crkva manastira posvećena njenom Uspenju. Počev od parapetnih ploča gde su uobičajene starozavetne scene zamenjene novozavetnim, posvećenim Bogorodici i Hristosu, preko Blagovesti na carskim dverima, Uspenja Bogorodice na prestonoj ikoni, prazničnih Blagovesti, Uspenja Bogorodičinog, Rođenja Bogorodičinog i Pokrova Bogorodičinog do Raspeća, gde je naravno uobičajena scena sa Bogorodicom.

Prva zona ikonostasa u soklu, s leva na desno, počinje scenom Susret Marije i Jelisavete. U prvom planu su stojeće figure Marije i Jelisavete, predstavljene u zagrljaju. Marija je obučena u tamno crvenu haljinu i mrki maforion, a Jelisavetina duga haljina je mrka. Inkarnat lica je veoma oštećen. Na glavi imaju zlatne oreole. Levo od njih je stojeća figura Zarije u tamno zelenoj hlamidi i braon felonu ukrašenom zlatnim cvetovima. Inkarnat je tamno oker, kosa mrka pokrivena zlatnim oreolom. U pozadini je arhitektura hrama.

U levoj polovini severnih dveri naslikana je stojeća figura sv. Ane frontalno okrenuta, raširenih ruku u stavu »orante« u donjoj dugoj zelenoj haljini i braon himationu.

Na desnom krilu je stojeća figura arhanđela Gavriila, okrenutog sv. Ani, obučenog u zelenu donju haljinu, oker hlamidu i mrki plašt. Na glavi kao i sv. Ana ima zlatni oreol opervažen tankim crvenim krugom, krila su mu žuta.

U gornjem uglu iznad sv. Ane je poprsje proroka Solomona sa žutom krunom u crvenoj i mrkoj odeći.

U gornjem desnom uglu je poprsje proroka Davida. Na glavi mu je žuta kruna iza koje je zlatan oreol. Obučen je u tamno crveni hiton i mrki himation. Predstavljen je sa kojigom u ruci.

Sledeća scena u soklu između severnih i carskih dveri je Hristos se javlja mironosicama.

S leve strane u prednjem planu su predstavljene četiri mironosice u stojećem stavu. Odevene su u haljine tamno crvene boje i mrke ogrtače sa zlatnim oreolima na glavi, opervaženim crvenom bojom. U desnom uglu je Hristos sa anđelom predstavljen u pokretu. Obučen je u tamno crveni hiton i iste boje himation sa crnim senkama u prevojima draperije.

Na carskim dverima su naslikane Blagovesti sa stojećim figurama Bogorodice sa leve strane i arhandela Gavriila sa desne, okrenute su jedna prema drugoj. Bogorodica je u zeleno-plavoj haljini i tamno crvenom maforionu u uobičajenom položaju. Iza nje je naslikana arhitektura hrama. Arhanđel je u zelenom hitonu i višnjeve boje himationu sa žutim krilima. Levom nogom je zakoračio napred, dok desnom rukom čini uobičajeni gest. Inkarnati su obrađeni tamnim okerom sa maslinastim senkama.

U donjem uglu ispod Bogorodice je jevanđelist Luka predstavljen u sedećem stavu. Obućen je u zeleni hiton i braon himation, u desnoj ruci drži jevanđelje.

U gornjem uglu je jevanđelist Matej sa simbolom anđela u pozadini. Obućen je u mrki hiton i crveni himation. Ikona je jako oštećena. Na drugoj strani dveri ispod figure arhandela Gavriila je jevanđelist Jovan sa simbolom orla, obučen u mrki hiton i crveni himation. Kao pandan jevanđelisti Mateju naslikan je jevanđelist Marko u desnom gornjem uglu carskih dveri. Svi jevanđelisti predstavljeni su u sedećem položaju. Inkarnati su im obrađeni tamnim okerom. Jedino zatni oreoli i simboli su urađeni svetlim koloritom, inače odeća, pozadina, kao i inkarnat jevanđelista imaju taman kolorit.

Sledeća scena u soklu između carskih i južnih dveri je Nevestvo Tomino. Hristos je u sredini u stojećem stavu. Predstavljen je u zelenom perizomu sa tamno crvenim plaštom. Desno od Hristosa je apostol Toma u povijenom stavu koji desnom rukom dodiruje Hristova rebra. Levo i desno su apostoli. U pozadini je arhitektura hrama.

Na južnim dverima na levom krilu je predstavljen arhanđel Gavriilo u stojećem stavu okrenut poludesno prema Zariji, koji je postavljen na desnom krilu. To je scena koja predstavlja trenutak kada arhanđel Gavriilo saopštava Zariji u hramu da će pod starost dobiti sina Jovana, ličnost koja će kasnije u Hristovom životu odigrati važnu ulogu, između ostalih najaviti njegov dolazak. Zarija je obučen u zelenu dugu haljinu preko koje ima sakos braon boje. Na glavi ima mitru i zlatan oreol opervažen crvenom bojom. Iznad ovih figura u levom i desnom gornjem uglu južnih dveri naslikani su proroci Jeremija i Samuilo. Predstavljeni su kao pandan severnim dverima.

Poslednja scena prve zone je Molitva u Getsimanskom vrtu. Hristos je postavljen u sredini scene raširenih ruku u stojećem stavu. Obućen je u crvenu haljinu, ogrnut mrkim plaštom. Levo i desno od njega su apostoli prikazani kako spavaju, naslonjeni jedan na drugog. U gornjem uglu je velika letuća figura anđela sa zlatnim krilima i oreolom.

Nad dverima u malim ovalnim ikonama predstavljene su scene sa leva na desno, iznad severnih dveri je scena gde Hristos poučava

u hramu (?). Nad carskim dverima je Nedremano oko, a iznad južnih je scena Javljanje Hristosa Petru.

U drugoj zoni su prestone ikone velikih dimenzija, zaštićene staklom koje se stilski razlikuju od ostalih ikona na ikonostasu, obzirom da nisu rad istih majstora. Naime, prestone ikone su rad ruskih majstora, a u manastir Savinu su donesene putem poklona.⁵⁾ Naši monasi su u Rusiji pored novčane pomoći dobijali kao uzdarje razne predmete namenjene bogoslužju.

Podatak da su ove ikone postojale u crkvi pre početka rada na ikonostasu objašnjava nam činjenicu zašto majstori Lazovići nisu uradili glavne prestone ikone, već pošto su ih imali gotove uklopili su ih u svoju ikonostasnu celinu, pritom se nimalo ne trudeći da ih stilski podražavaju.

Prva s leva je ikona sv. Jovana Preteče sa žutim natpisom

ΩΣΡΑ Σ ΒΑ ΙΩΑΝΝΑ
ΠΡΕΔΩΤΕΥΑ

veličine 132 x 85 cm. Jovan Preteča je dopojasno predstavljen frontalno okrenut. Obučen je u oker odeću od kamilje dlake preko koje je tamno zeleni ogrtač. Desna ruka mu je prislonjena na grudima, dok u levoj ruci drži svetlo žuti otvoreni svitak na kojemu su čitljiva slova i braon krst. Kosa i brada su mu smeđe boje. Na glavi ima bogati zlatni nimf. Pozadina je tamno zelena. Inkarnat je vešto modelovan oker tonovima, sa приметnim rumenikom na jagodicama i usnama, kao i sa belim senkama ispod i iznad očiju. Ikona je uokvirena uskom braon trakom. Druga prestona ikona je Bogorodica sa Hristom. Natpis sa leve strane pisan crvenom bojom i glasi:

Η ΠΟΡΤΑ ΤΗΣ ΤΗΡΑ
ΤΑ ΒΗΡΟΝ ΜΑ ΘΥ
ΕΛΣΥΣΑ ΙΣ ΧΕ

Veličina ikone je 132 x 83 cm. Bogorodica je naslikana u dopojasnoj predstavi, blago nagnute glave ulevo prema Hristu. Obučena je u zeleno-plavu haljinu i crveni maforion sa kapom. Ivice su

⁵⁾ Spomenica manastira Savine, Kotor 1930, 10. »Najveći broj dragocelnih predmeta sakupio je, još prije nego li se je počela zidati velika savinska orkva, za svog dvanaestogodišnjeg boravka u Rusiji, jeromonah Simeon Marković—Drakulić Nikšićski, koji je umro god. 1773. u Rumuniji na povratku iz Rusije za domovinu, te je po njegovoj smrti, osim onoga, što je on za života slao, bilo poslano u Savinu sedam punih sanduka prestonih ikona, odežda, knjiga i raznih drugih crkvenih stvari.»

ukrašene zlatnom bordurom sa zvezdicama. Narukvice i okovratnik donje haljine su narandžaste boje. Bogorodica na levoj ruci drži malog Hrista, koji desnom rukom blagosilja a u levoj drži svitak. Hristos je u svetlo zelenoj pozlaćenoj odeći sa narandžastim pozlaćenim ogrtačem. Inkarnati su im obrađeni svetlim okerom meko modelovanim, sa rumenilom na obrazima i belim tonovima na osenčenom delu lica, tako da opšti utisak odaje prefinjenost lika.

Pozadina je siva sa crnim tankim okvirom.

Na trećoj prestonoj ikoni naslikan je Hristos idealno lepog lika sa crvenim natpisom.

СЪ ВСЕЛЕН ИЖИТЕЛН

Veličina ikone je 132 x 83 cm. Obučen je u crvenu donju haljinu obrubljenu ukrasnom oker trakom sa belim ornamentom i modri himation. Hristos je predstavljen dopojasno kako desnom rukom blagosilja dok u levoj drži otvorenu knjigu. Kosa, brada i brkovi su mu smeđe boje. Inkarnat oker sa rumenilom na donjem delu obraza. Pozadina je tamno siva sa uzanim crnim okvirom. Poslednja u redu prestonih ikona je scena Uspenja Bogorodice, praznik kojem je crkva posvećena. Ikona je veličine 132 x 82,5 cm sa žutim natpisom

ΩΡ. ΥΠΝΗΣΙΕ ΠΡΕΙΤΝΑΪΚΗ ΓΟСПΟΔΗΝ

Bogorodica leži na odru u zelenoj haljini i svetlo zelenoj grčkoj kapi. Preko odra je prebačena crvena draperija, ispred koje je mangal sa cinober žarom. Iznad Bogorodice, na sredini scene je dopojasna figura Hrista koji prihvata Bogorodičinu dušu u vidu antičke psihe. Levo je grupa od pet apostola koji nagnuti bdiju nad Bogorodicom, a desno je šest apostola, što jasno pokazuje odsustvo apostola Tome. Inkarnati apostola modelovani su okerom bez vidljivog rumenila kao na prethodne tri ikone, što između ostalog (različita obrada draperije, ugasitije boje, rustičnija obrada lika) indicira drugog majstora ili drugu školu.

Pozadina ikone je tamni oker, uokvirena belom trakom iza koje je širi crni okvir. Sve pomenute figure imaju zlatne oreole.

Ikone treće zone ikonostasa sadrže figure apostola. Prvi s leva

je apostol Toma ($\Theta\omicron\mu\alpha$) predstavljen u celoj figuri, okrenut polulevo. Levom rukom pridržava crveni hiton i zeleni himation, a desnom blagosilja. Inkarnat je tamne oker boje. Apostolovo lice je bez brade i brkova sa smeđom kosom. Oreol je zlatan, opervažen crvenim tankim krugom. Natpis iznad apostolove glave je crvene boje.

Drugi s leva je apostol Jakov ($\Gamma\alpha\upsilon\tau\omicron\sigma\kappa\omicron\varsigma\ \text{H}\acute{\iota}\alpha\kappa\omicron\upsilon\beta\omicron\varsigma$). Obučen je u zeleni hiton i crveni himation. Predstavljen je u pokretu. Inkarnat je braon boje, tako da deluje mrtvački. Mala okrugla brada i brkovi su mu smeđe boje, a kosa mrka.

Sledeći u redu je apostol Simon ($\Sigma\mu\omicron\upsilon\eta\acute{\iota}\varsigma$). U purpurnom hitonu i zelenom himationu ukrašenom zlatnim cvetovima. Ispod desne ruke drži knjigu zlatne boje, a levom blagosilja. Inkarnat je oštećen.

Apostol Luka ($\Lambda\upsilon\kappa\acute{\alpha}$) je predstavljen en face u zeleno-žutom hitonu i maslinaste boje himationu ukrašenom zlatnim cvetovima. U desnoj ruci drži knjigu, a levom rukom blagosilja. Inkarnat je tamno oker, čelo sa zaliscima, a okrugla brada i kosa naslikane su mrkom bojom. Peti s leva je apostol Matej (Ματθαῖος), predstavljen u stojećem stavu koji se stalno ponavlja, u zeleno-žutom hitonu i crvenom himationu. Otvorenu knjigu drži obema rukama otvorenu.

Apostol Petar (Πέτρος) predstavljen je sa ključevima u desnoj ruci u zelenom hitonu i braon himationu. Inkarnat je nešto svetliji u odnosu na ostale apostole, a brada, brkovi i kosa su mu smeđe boje.

U sredini treće zone ikonostasa naslikana je ikona sv. Trojice. Ona je slikana nešto tamnijim koloritom. Levo je prikazan Hristos Emanuel sa krstom u levoj ruci u mrko žutom hitonu i tamno crvenom himationu sa braon oreolom. Predstavljen je u sedećem položaju. Pored njega sedi sv. Otac u tamno oker hitonu i maslinaste boje himationu, sa trouglastim braon oreolom na glavi. Iznad njih je sv. Duh u vidu goluba. Pozadina je israfirana zlatnim zracima. Red sa apostolima se nastavlja. Prvi s desne strane sv. Trojice je apostol Pavle (Παύλος), prikazan u stojećem stavu, okrenut poludesno. U desnoj ruci drži zatvorenu knjigu a levom rukom blagosilja. Odeća mu se sastoji od zelenog hitona i crvenog himationa.

Pored njega je apostol Jovan (Ἰωάννης) u zeleno-žutom hitonu i crvenom himationu sa zatvorenom knjigom u desnoj ruci.

Apostol Marko (Μάρκος) ima na sebi crveni hiton i zeleni himation. Desnom rukom pridržava himation, a ispod leve drži knjigu. Karakteriše ga duga oker brada i brkovi.

Apostol Andrej (**АНДРЕИ**) obema rukama drži žute boje kutiju. Zakoračilo je snažno desnom nogom. Odeven je u crveni hiton i braon himation. Inkarnat je obraden okernim tonovima sa braon senkama. Kosa, duža brada i brkovi dati su oker.

Apostol Vartolomej (**ВАРТОЛОМЕИ**) je okrenut u desno. Zakoračilo je držeći ispod desne ruke jevandjelje. Odeven je u žuti hiton i zeleni himation. Inkarnat je tamno oker sa mrkim senkama.

Poslednji u nizu od dvanaest apostola je apostol Filip (**ФИЛИПЪ**). Okrenut u desno u zelenom hitonu i crvenom himationu, sa otvorenim knjigom u levoj ruci. Desnom rukom blagosilja.

Karakteristične osobine svih apostola treće zone su sledeće: figure apostola po shematičnoj formi i stilizaciji pojedinih delova tela slične su međusobno. Odeća je bogata naborima koji su naglašeni grubim, ponekad geometrijski oštrim potezima. Natpisi iznad apostolskih glava pisani su mešanim velikim i malim slovima crvene boje.

Pozadina je tonirana pojasevima, tako što je prvi pojas pri zemlji naslikan braon, srednji je tamno oker, dalje se ređaju zeleni i svetlo oker tonaliteti.

Svi apostoli imaju zlatne orcole opervažene crvenim krugom, hitone potpasane crvenim pojansom i braon kaišaste sandale na bosim nogama.

U četvrtoj zoni su scene Velikih praznika, čiji je red poremećen. Prva s leva je Obrezivanje Hrista. U sredini je Hristos prikazan kao malo dete, koga na rukama drže arhijereji. Činu obrezivanja prisustvuje Bogorodica u crvenoj dugoj haljini i zelenom maforionu. U pozadini je slikana oker arhitektura.

Druga scena predstavlja Rođenje Hristovo. Po sredini jednog sivkastog brda u pećini leži porodilja. Pored nje je novorođenče. Iznad su glave kravâ i magaraca. Iz segmenta neba spušta se svetli zrak do Hrista. Levo pastir sedi na kamenu i svira.

Naredna scena je Krštenje Hristovo. Između kamenite obale desno, gde su u stavu adoracije predstavljena dva krilata anđela, u reci Jordanu stoji Hristos. Na sebi ima svetlo zelenu perizomu. Jovan Krstitelj desnom rukom dodiruje teme Hristove glave, a levom ga pokazuje posmatraču. Obučen je u odelo od kamilje dlake braon boje i obavijen plaštom. Iz ugla prizor posmatraju četiri anđela, u bogato drapiranim himationima. Iznad Hristove glave je svetlosni segment iz koga izlazi poduži krak, sa sv. Duhom u vidu goluba u proširenom kružnom prostoru. Lica su modelovana tamnim okerom.

Četvrta scena je Sretenje Hristovo. Desno od časne trpeze iznad koje je kiyorijum, Simeon u sveštenećkom odelu, duge, sede kose i brade drži obema rukama malog Hrista. S druge strane trpeze je Bogorodica u crvenom maforionu. Iza Bogorodice je proročica Ana koja desnom rukom pokazuje put Hrista, a u spuštenuj levoj drži ispisan razvijen svitak. S druge strane je Josif, koji nosi dva gohba. Na slici prevlađuje zeleni tonalitet.

Peta scena predstavlja Blagovesti, Bogorodica s desne strane stoji sa rukama na prsima u zelenoj haljini i crvenom maforionu. S leve strane joj prilazi arhandel Gavriilo u zeleno-žutom plaštu sa pozlaćenim krilima. U pozadini je oker pejzaž sa paperjastim oblacima.

Sledeća scena je Ulazak u Jerusalim. Hristos jaše svetlo-zelenu mazgu i blagosilja desnom rukom. Prate ga apostoli. Na vratima grada sačekuju ga Jevreji sa zlatnim palmama u ruci. Oni su u purpurnim i zelenim haljinama. Pred mazgu dečaci polažu zelenu haljinu. U pozadini su oker i bele zidine i građevine Jerusalima.

Red prazničnih ikona nastavlja se scenom Silazak u ad. Hristos je predstavljen u sredini scene, odeven u crvenj hiton i zeleni himation sa zlatnom mandorlom. Pod njim su narandžasta ukrštena vrata ada. Desnu ruku pruža Adamu, koji kleći s leve strane Hrista. Adam je odeven u svetlo-zelenu odeću. Pored njega je Eva u cinober maforionu. Iznad Adamove glave su četvorica svetitelja u svetlo-zelenoj odeći.

Kruna na glavama su im oker ukrašene zlatom. S druge strane je Jovan u zelenoj haljini i crvenom plaštu, dok je svetac pored njega u odeći skoro iste boje kao i Jovan. Lica su obradena pomoću maslinasto-zelenog u senkama, rumenila na obrazima i belih akcentata na najosvetljenijim delovima. Pozadina je išrafirana zlatnim zracima.

Osma scena je Vaznesenje Hristovo. U sredini je prikazana Bogorodica u zelenoj dugoj haljini i crvenom maforionu. Levo i desno su grupe od po šest apostola, s tim što su Petar i Pavle u prvom planu. Iznad Bogorodičine glave u svetlom medaljonu je Hrist, koga dva anđela sa strane nose na nebo.

Sledeća scena je Preobraženje Hristovo, gde je Hristos prikazan raširenih ruku u svetlo zelenoj odeći, obasjan nezemaljskom svetlošću. S leve strane na brdu je prorok Mojsije, a s desne prorok Ilija. U podnožju brda su u strahu pali na zemlju Petar, koji se okreće Isusu, najmlađi Jovan, koji od straha prinosi ruku licu i još jedan neidentifikovani apostol. Na ovoj sceni je ilustrovano javljanje vaskrslog Hrista apostolima na gori Galilejskoj i Mojsijevo i Ilijino proročanstvo.

Uspenje Bogorodičino je sledeća scena u nizu prazničnih ikona. Na odru preko koga je prebačena zelena draperija leži Bogorodica odevena u crvenu haljinu i svetlo zeleni maforion. Iza odra

je stojeća figura Hristosa u zeleno-žutoj haljini i maslinastom ogrtaču, srafiranom zlatnom bojom sa Bogorodičinom dušom u ruci. Oko odra su apostoli u zeleno-žutoj odeći sa zlatnim oreolima. Pozadina je maslinasto siva.

Rođenje Bogorodičino je jedanaesta scena, verovatno namerno postavljeno iznad prestone ikone Uspenja Bogorodice, kojem je crkva posvećena. Porodilja i žena koja joj pomaže da ustane date su u desnom uglu. Ispred njih je mala kolevka sa novorođenčeta. Figura Josifa je pozadi. On desnom rukom pokazuje scenu. U pozadini, u gornjoj polovini ikone naslikana je arhitektura oker boje.

Poslednja, dvanaesta praznična scena je Pokrov Bogorodičin. Praznik Pokrova Bogorodice je karakteristična tema ruskog slikarstva još od XII veka. Kod nas on se počinje češće javljati od sredine XVIII veka posredstvom ruskih uticaja, preko ikona i bogoslužbenih knjiga.

Na Savinskom ikonostasu prikazan je stariji novgorodski tip pokrova Bogorodičinog, gde anđeli drže iznad glave Bogorodice pokrov, za razliku od mlađeg moskovskog gde Bogorodica drži preko ruke maforion.³⁰⁾

U petoj zoni predstavljeni su proroci sa nevidljivim natpisima. Ikone proroka su jako oštećene, naročito pozadina slike i dosta su manjeg formata od prethodnih u prvim zonama. Postavljene su u posebne okvire u redu od devet figura. Karakteriše ih stojeći stav, en face, taman kolorit, zlatne boje oreoli koji se na tamnoj pozadini naročito ističu i loš kvalitet izrade.

Prvi prorok s leva ima na sebi odeću koja se sastoji iz zelenog stihara, žutog lelona i tamno crvenog himationa. Obema rukama pridržava himation.

Sledeći prorok je isto odeven kao njegov prethodnik. U desnoj ruci drži viseći, otvoreni svitak oker boje sa čitljivim slovima. Odeća sledećih proroka koji su naslikani u nizu jedan pored drugog, u petoj zoni, je dosta ujednačena kao i stavovi, osim što šesti prorok s leva ima žuti himation i upadljivo odskake od ostalih, čiju odeću karakteriše taman kolorit.

Ikonostas se završava šestom zonom, na čijoj sredini je monumentalni krs, gde je naslikano Raspeće sa simbolima jevanđelista na kracima. Raspeti Hristos oko bedara ima svetlo zelenu perizomu. Slikan je sav u okerasto-zelenkasto-maslinastom tonalitetu. Na glavi ima zlatan oreol. Inkarnat je obrađen braon tonovima, sa maslinastim senkama.

U uglovima krsta su simboli četiri jevanđelista: Mateja kao anđela, Marka kao krilatog lava, Luke kao krilatog vola i Jovana — kao orla.

³⁰⁾ S. Petković, Ruski uticaj na srpsko slikarstvo XVI i XVII veka, Starinar 12, Beograd 1961, 96.

Krst dodiruju u donjem delu leteće figure anđela u crvenim haljinama i mrkim ogrtačima sa žučkastim krilima i zlatnim oreolima.

Levo od Raspeća je stojeća figura Bogorodice, sa rukama na grudima, moli, u tamno crvenoj haljini i mrkom maforionu sa grčkom kapom na glavi iste boje kao maforion.

Pored nje sa iste strane je stojeća figura Marije Magdalene, postavljena u poseban okvir, odevena u mrku haljinu i višnjeve boje ogrtač.

S desne strane Raspeća je stojeća figura Jovana Bogoslova u tamno zelenom hitonu i crvene boje himationu, jako oštećenom. Poslednja figura šeste zone, kao i čitavog ikonostasa je stojeća figura Longina u crvenom hitonu i žuto-zelenom himationu sa rukama skrštenim na prsima ispod odeće. Na glavi kao i prethodne figure ima veliki žuti nimb.

KARAKTERISTIKE STILA

Posmatrajući slikarska dela majstora Lazovića na ikonostasu velike crkve manastira Savine nameće se misao da su otac i sin podelili rad na slikanju ikona. Naime, ikone u soklu, sv. Trojica u trećoj zoni, proroci u petoj zoni i stojeće figure oko Raspeća slikane su istom rukom u tamnoj gami, karakteristično za početnika kakav je tada bio sin Aleksije.

Zatim način obrade draperije, uznemireno zatalasane, sa ne-veštim skraćenjima mase, kratkim i širokim figurama, neprodubljenim tek ovlaš nagoveštenim prostorom. Pomenute ikone su jako oštećene, nekvalitetno izrađene, za razliku od ikona u trećoj i četvrtoj zoni koje su rađene svetlijim koloritom, gde preovlađuje svetlo zeleni, žučkasti i crveni tonalit, sa pravilnijim crtežom i izvanrednim tehničkim svojstvima.

Pop Simeon je poznat kao nenadmašan tehničar.⁵⁷⁾ Kod njega je sve do najmanje sitnice pre pozlate izvedeno na grundu, izuzev slova. Njegova paleta ima veliki broj čistih boja. Hiljade sitnih, tankih linija sačinjavaju njegov crtež. Bojenje je izvedeno i debljim slojevima i lazurama.⁵⁸⁾

Proporcije tela su gotovo normalne, kao i veličina ruku, a naročito njihov pokret. Lica su modelovana tamnim koloritom bez okernih tonova sa mešavinom zelene, cinober, crne i bele boje, tako da imaju mrtvačku boju,⁵⁹⁾ ali blag vizantijski izraz. Tanak nos, u polukrug izvijene obrve i mala rumena usta pokazuju veze sa

⁵⁷⁾ Đ. Mazalić, Portre sarajevskog mitropolita Paisija iz god. 1805. i njegov slikar, GZM BiH 44, Sarajevo 1932, 103.

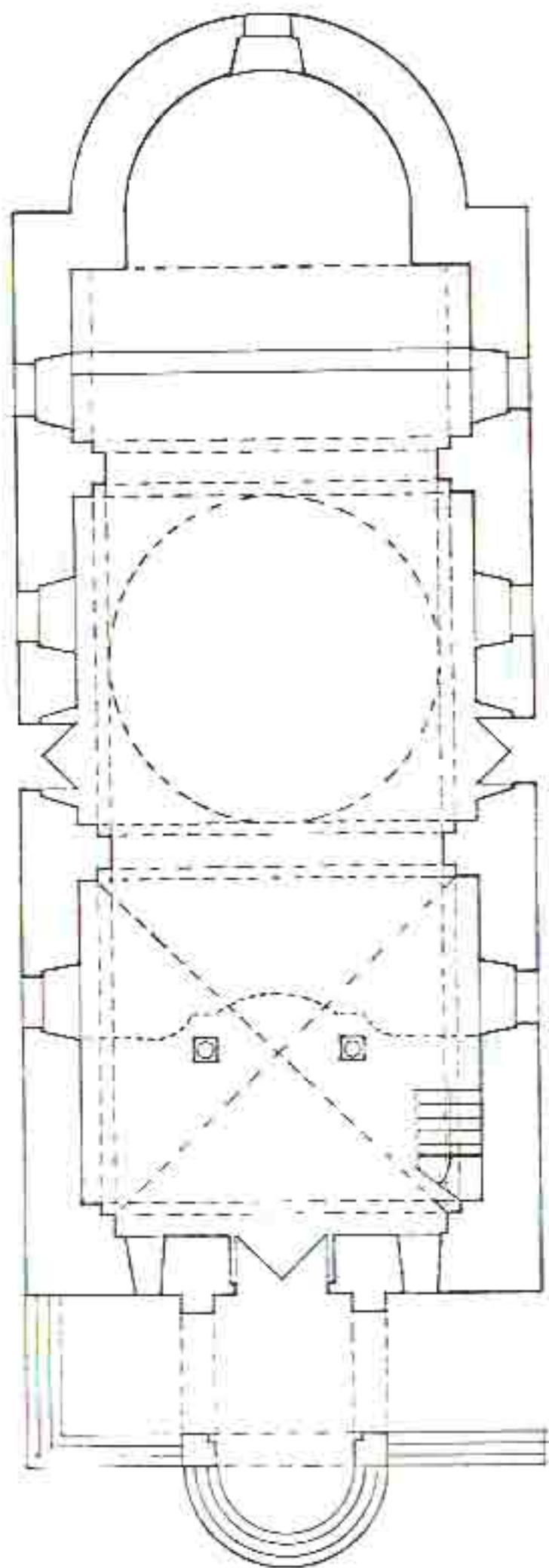
⁵⁸⁾ Isto.

⁵⁹⁾ Isto.

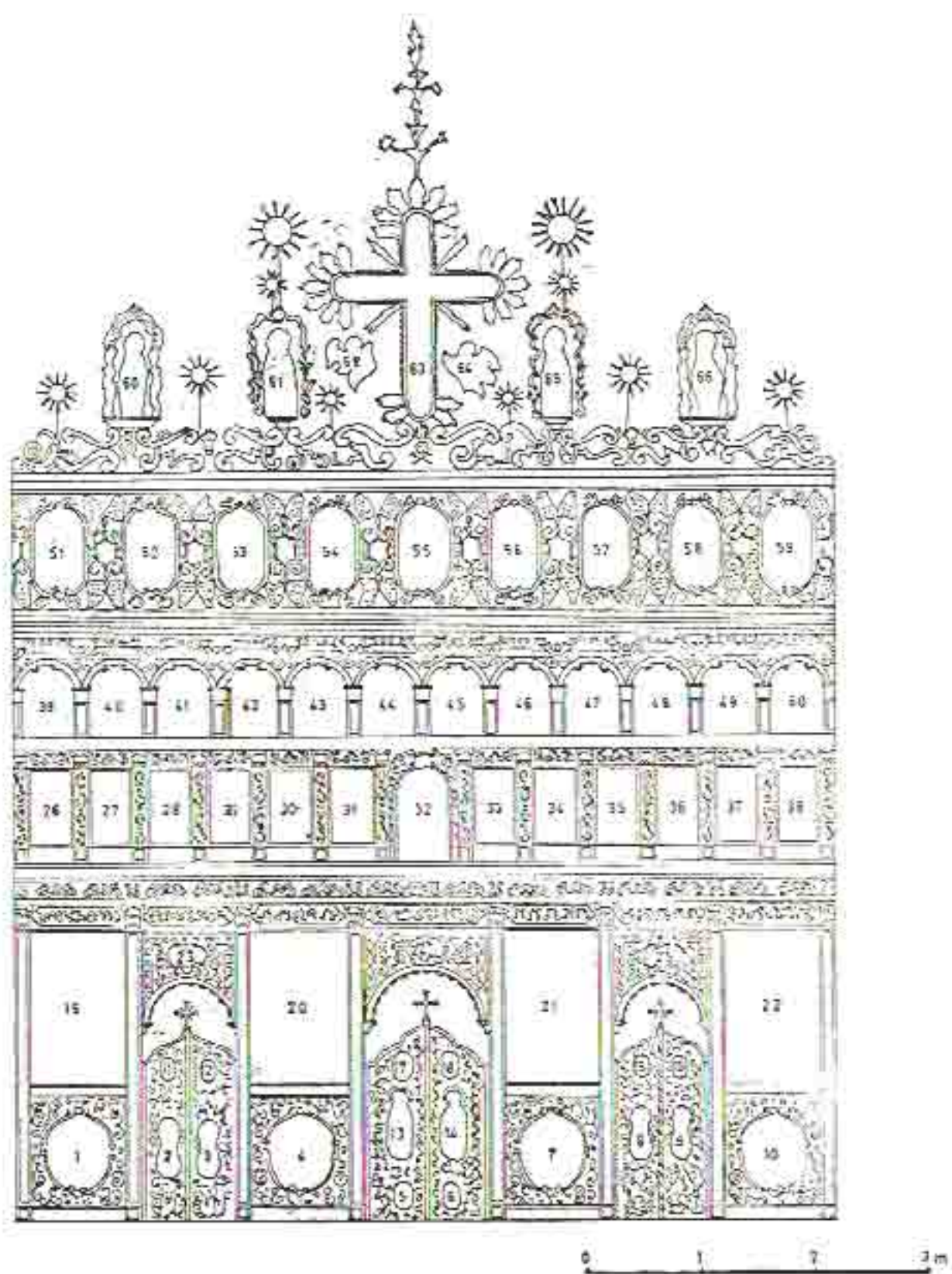
Vizantijom. Senčenje lica i kose je blago, bez naglih prelaza. Međutim, slikarsko delo Simeona Lazovića ne pokazuje samo vizantijski uticaj. On je radoznalo tražio uzore na sve strane počev od Venecije, direktnim ili posrednim putem preko Dubrovnika ili Boke, zatim preko zapadnoevropskih gravira, štampanih kasnorenesansnih biblija holandskog porekla.⁴⁰⁾ Uticaj grafike u delima Lazovića je dokaz da su oni u znatno većoj meri nego njihovi slikarski savremenici u srpskim umetničkim perifernim oblastima evropeizirali svoje slikarsko delo, naravno u određenim granicama, jer su bili sputani zahtevima poručioaca, koji su zahtevali trajanje stare tradicije, suzbijajući na taj način pobedu mletačko-austrougarskog političkog unijaćenja. Na taj način Lazovići se kao i njihovi slikarski savremenici Rafajlovići-Dimitrijevići služe starim oružjem prošlosti — monaškom, beskompromisnom ikonografijom i starinskim likovnim tretmanom, ali stilski se nesumnjivo približuju barokiziranim zoografima koji rade sredinom 18. veka na području Karlovačke mitropolije, sa često tako vidljivim ruskim uticajem, kao i gradskim mletačko-kritskim majstorima koji rade za potrebe pravoslavnog istoka. Ovim uticajima treba dodati i uticaj srpske grafike 18. veka, pa da se u svojoj složenosti obuhvate koreni njihovog opreznog, a tako provincijskog eklektizma.⁴¹⁾ Ipak, Lazovići su kao što smo videli, znali da svom delu ostave izvestan pečat umetničkog opravdanja.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ D. Medaković, *Putevi srpskog baroka*, Beograd 1971, 287.

Crtež br. 1
Osnova velike crkve
manastira Savine

Crtež br. 2. Sema ikonostasa velike crkve manastira Saviye.

RASPORED IKONA PO ZONAMA IKONOSTASA
VELIKE CRKVE MANASTIRA SAVINE

I ZONA

1. Susret Marije i Jelisavete
2. Sv. Ana
3. Arhanđel Gavriilo
4. Hristos se javlja mironosicama
5. Jevanđelist Luka
6. Jevanđelist Jovan
7. Neverstvo Tomino
8. Arhanđel Gavriilo
9. Zarija
10. Molitva u Getsimanskom vrtu
11. Prorok Solomon
12. Prorok David
13. Blagovesti (Bogorodica)
14. Blagovesti (arh. Gavriilo)
15. Prorok Jeremija
16. Prorok Samuillo
17. Jevanđelist Matej
18. Jevanđelist Marko (?)

II ZONA

19. Jovan Preteča
20. Bogorodica sa Hristom
21. Hristos
22. Uspenje Bogorodice
23. Hristos poučava u hramu (?)
24. Nudremano oko
25. Javljanje Hrista Petru

III ZONA

26. Apostol Toma
27. Apostol Jakov
28. Apostol Simon
29. Apostol Luka
30. Apostol Matej
31. Apostol Petar
32. Sveta Trojica
33. Apostol Pavle
34. Apostol Jovan
35. Apostol Marko
36. Apostol Andrej
37. Apostol Vartolomej
38. Apostol Filip

IV ZONA

- 39. Obrezivanje Hrista
- 40. Rođenje Hristovo
- 41. Krštenje Hristovo
- 42. Sretenje Hristovo
- 43. Blagovesti
- 44. Ulazak u Jerusolim
- 45. Silazak u ad
- 46. Vaznesenje
- 47. Preobraženje Hristovo
- 48. Uspenje Bogorodičino
- 49. Rođenje Bogorodičino
- 50. Pokrov Bogorodičin

V ZONA

- 51. Prorok
- 52. Prorok
- 53. Prorok
- 54. Prorok
- 55. Prorok
- 56. Prorok
- 57. Prorok
- 58. Prorok
- 59. Prorok

VI ZONA

- 60. Marija Magdalena
- 61. Bogorodica
- 62. Anđeo
- 63. Raspeće
- 64. Anđeo
- 65. Jovan Bogoslov
- 66. Longin (?)

Résumé

LE MONASTERE SAVINA — LA GRANDE EGLISE ARCHITECTURE ET ICONOSTASE

Dužanka SJERKOVIC-MOSKOV

Le complexe moyenâgeux du Monastère Savina se trouve à l'entrée des Bouches de Kotor, à 2 kms. à l'est de Herceg-Novi, dans une forêt luxuriante méditerranéenne.

Le complexe du monastère se compose de trois églises et des bâtiments-logement du monastère. Deux églises, la petite et la grande, consacrées à l'Assomption de la Sainte Vierge, font avec les bâtiments-logement un ensemble intégral, quant à la troisième église paroissiale, elle se trouve sur la colline au-dessus du complexe et est consacré à St. Sava Serbe.

D'après l'inscription trouvée sur un cachet à cinq angles appelé «petohljebnica» qu'on mettait sur le pain béni et qui se trouve à présent dans le trésor du monastère, nous apprenons que le monastère existait bien avant l'émigration des moines du monastère Tyrdoška qui a été détruit pendant la guerre entre les Vénitiens et les Turcs, en 1687, lorsque les moines ont dû fuir à Savina.

La grande église du monastère Savina, consacrée à l'Assomption de la Sainte Vierge (image 1) est un exemple unique de la synthèse du style roman et byzantin avec un mélange d'architecture sacrée du style baroque du type orthodoxe. La décision pour la construction de la grande église a été prise le 15 janvier 1775 à la réunion des moines du monastère. De cette date importante des dalles ont été conservées avec des inscriptions de 1777. Elles se trouvent encore sous la rosace du clocher sur les parties nord et sud.

D'après le type, l'église est une construction mono-vaisseau avec sa koupole octogonale sur des pendatifs et son abside en demi-cercle formant un grand autel. Ses dimensions sont imposantes: longueur 23.5 m., largeur 8.5 m. et hauteur 10.5 m. environ.

La famille très connue Foretić de Korčula a été son constructeur. Comme la grande église seule donne une impression monumentale, l'iconostase de l'église représente une oeuvre monumentale. Il a été exécuté dans la seconde moitié du XVIIIème siècle. Ses dimensions sont grandes: largeur 7.2 m., hauteur 10.5 m.

Il est composé de six zones. Il est aussi très bien conservé et il laisse l'impression d'une ensemble constructif très solide. Quoiqu'il ait l'apparence d'un iconostase somptueux, avec ses nombreux et riches éléments en or et en couleurs, il a été travaillé avec sentiment pour la mesure, de façon qu'il ne laisse pas une impression étrange. La sculpture sur bois couvre toute la surface et toutes les parties autour des icônes, en commençant par les plaques du parapet et, suivant les icônes, jusqu'au haut de la croix monumentale.

Les auteurs de la sculpture sur bois sont inconnus, mais les peintres de ces icônes sont le père Siméon et le fils Aleksije Lazović de Bijelo Polje.

La peinture de l'iconostase commencée en 1795 a été terminée en 1797. Toutes les icônes de l'iconostase sont leurs oeuvres, sauf celles du trône qui ont été rapportées de Russie comme don à l'église.

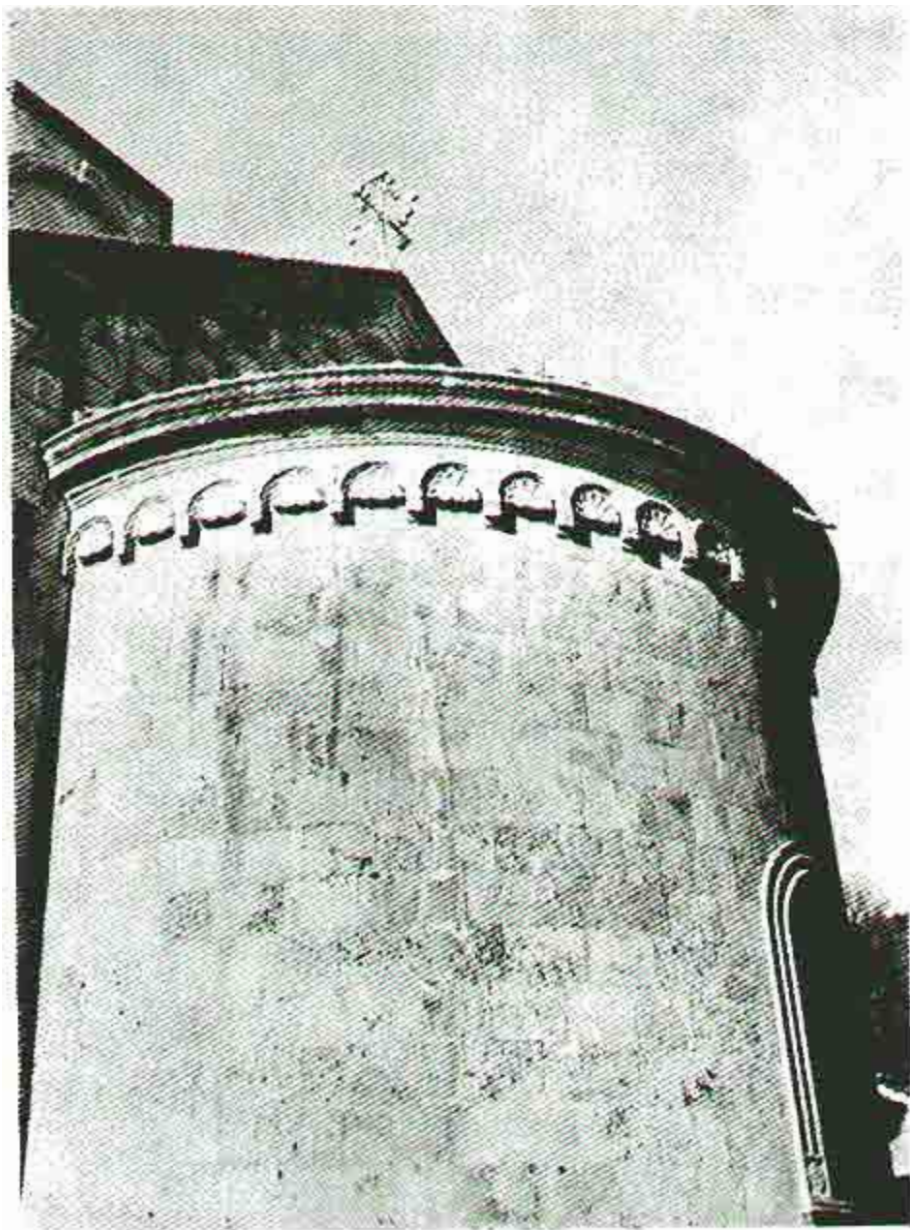
Considérant les oeuvres de peinture des habiles artisans Lazović de l'iconostase de la grande église du monastère Savina, la conclusion s'impose qu'ils savaient laisser à leurs oeuvres un certain cachet de justification artistique.

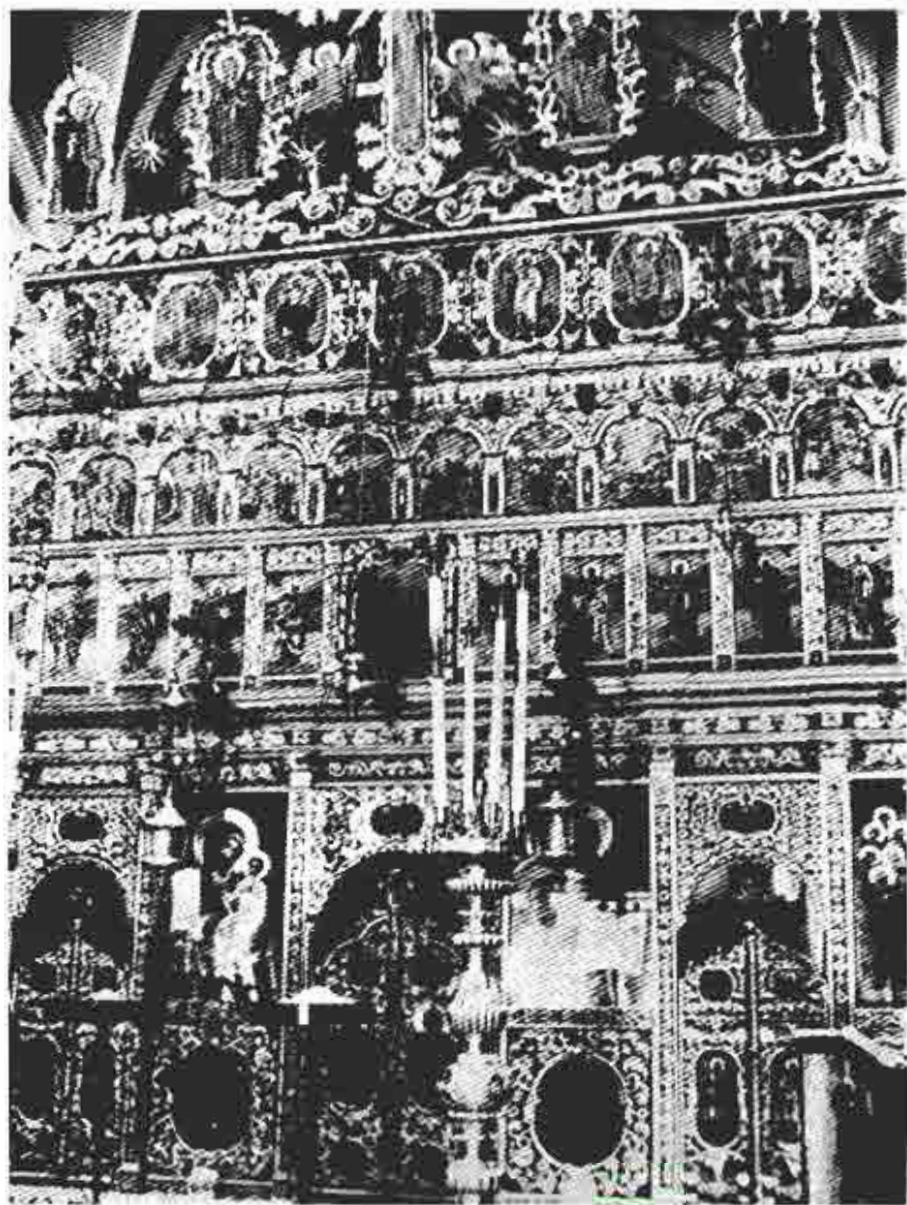
Sl. 1. Manastir Savina, velika crkva Uspenja Bogorodice

Sl. 2. Sjeverna fasada, velike crkve Uspenja Bogorodice

Sl. 3. Apsida velike crkve Uspenja Bogorodice

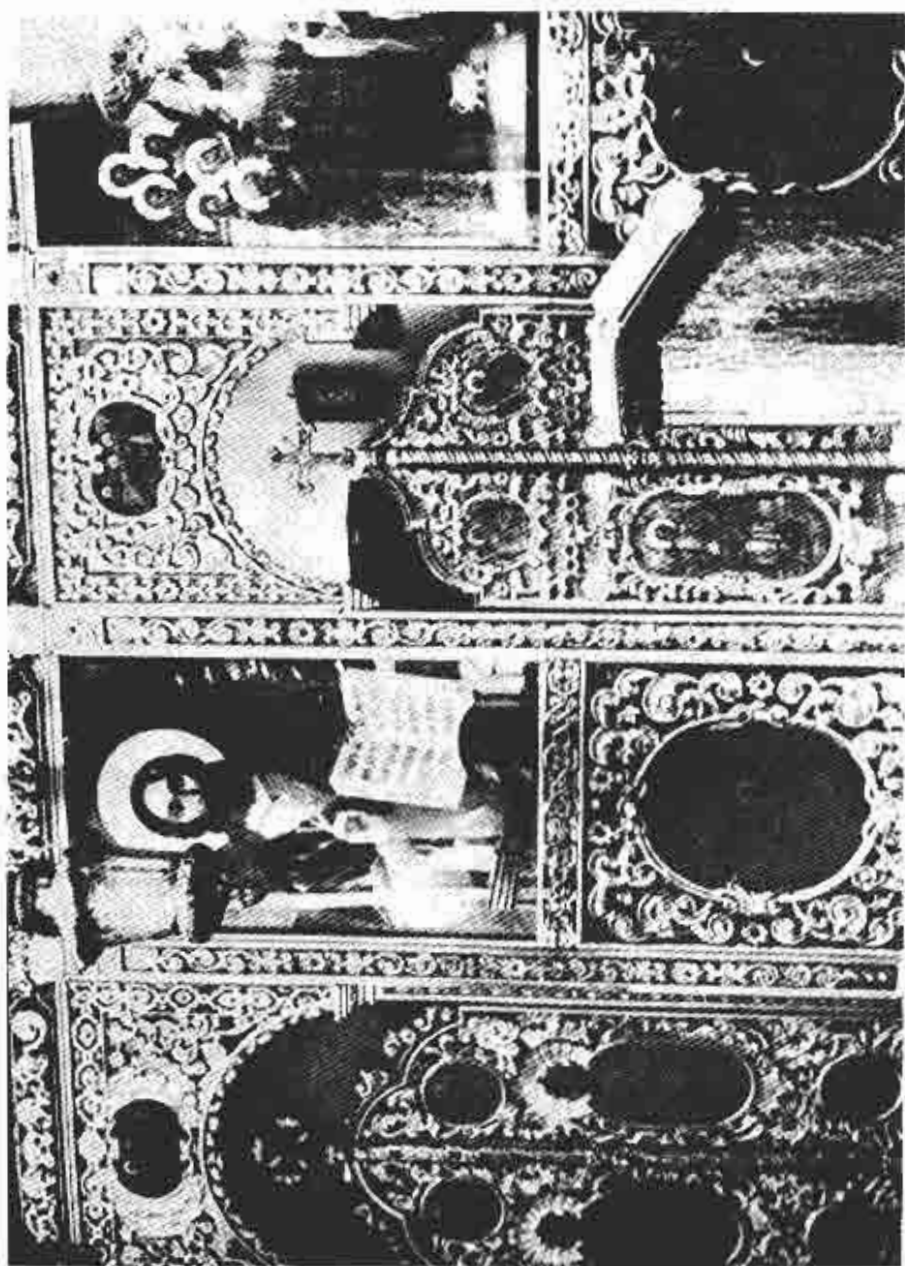
Sl. 4. Ikonostas velike crkve Uspenja Bogorodice, druga polovina 18. v.

Sl. 5. Prestona ikona sv. Jovan Pretoča

Sl. 6. Prestona ikona, Bogorodica

Sl. 7. Druga zona ikonostasa, ikone Hristos | Uspenije Bogorodice

FUNKCIONALNO-URBANI RAZVOJ I TURISTIČKE MOGUĆNOSTI RISNA

Boka kotorska spada nesumnjivo u najljepše i najinteresantnije predjele Evrope, zahvaljujući živopisnosti i mozaičnosti primorskih pejzaža i kulturno-istorijskim spomenicima. Geografski položaj i fizičko-geografski kompleks Bokokotorskog zaliva, prevashodno konfiguracija reljefa i razuđenost obalnog pojasa, usloveli su pojavu naselja na njegovim obalama, koja pripadaju kategoriji najstarijih naselja na čitavom Jadranskom moru i šire, Mediteranu.

Najstariji stanovnici Boke kotorske su bili Iliri, a pouzdano se zna da je najstarije i najglavnije naselje bilo Risan (R h i z o n), po kome se čitav Zaliv zvao Risanski zaliv (latinski: *Sinnus Rhisonicus*; grčki: *Rizonikos Kolpos*).

Risan je važan arheološki lokalitet i veoma zanimljivo naselje za geografska, etnološka i druga naučna istraživanja.

Geografski položaj. — Risan ima povoljan saobraćajno-topografski i strategijski položaj. Leži na 42°37' s. g. š. i 18°42' i. g. d. računajući po Griniču, u unutrašnjoj udolini Boke kotorske i to u njenom najsjevernijem dijelu. Smješten je u vrhu istoimenog zaliva, na mjestu gdje se stiču kopnene i pomorske komunikacije. Preko omanje luke povezan je sa ostalim primorskim mjestima pomorskim transportom i modernom kopnom saobraćajnicom — Jadranskom magistralom. Sa zaleđem, na sjeveru, Risan je takođe spojen značajnom prirodnom komunikacijom, jednim od glavnih komunikacionih pravaca između Boke kotorske i unutrašnjosti kontinentalnog bloka, koji vodi udolinom Ledenice — Dvrsno i povezuje ga preko Nikšića sa sjevernim krajevima Crne Gore, Dakle, Risan se nalazi na Jadranskoj autostradi longitudinalnog pravca i na završnoj tački pomenutog transverzalnog puta, koji vodi iz unutrašnjosti na more. Zbog takvog položaja tu se u stvari obavljao pretovar materijalnih dobara sa različitih prirodnih i privrednih područja. Topografski položaj Risna je naročito u prošlosti bio povoljan. Lokalizovan je na flišnim padinama krivošijskih grebena

koji se okomito izdižu iznad mora. Tako je sa tri strane uokviren krečnjačkim grebenima koji su predstavljali prirodne tvrđave. U starom a i u srednjem vijeku je bio opkoljen debelim odbrambenim zidovima. U blizini grada, na okolnim visovima, podignuta su utvrđenja *Grkavac* i *Ledenice*. Otvoren je jedino prema Zalivu, ali i sa te strane je bio zaštićen. Veoma uzani tjesnac Verige (340 m) predstavljao je prirodnu kapiju, koju su Bokelji zatvarali gvozdenim lancima i na taj način onemogućavali gusare i druge neprijatelje da s mora prodru noću svojim brodovima u unutrašnjost, dok bi danju sa okolnih krečnjačkih antiklinala stražarili i pružali otpor u slučaju napada.

Saobraćajna funkcija mjesta je bila značajna za vrijeme Rimljana, a posebno je došla do izražaja u vrijeme srednjevjekovnog karavanskog saobraćaja. Iz Risna je polazio u unutrašnjost jedan krak *Via di Zenta* (Zetskog puta),¹⁾ koji je predstavljao nesumnjivo najvažniji transverzalni put današnje Crne Gore. Ovim, kao i starim rimskim putovima, Rišnjani su obavljali veoma živ trgovački saobraćaj.

Sve do izgradnje željezničke pruge Nikšić — Trebinje (1938) Risan je predstavljao značajno središte trgovine stokom i stočnim proizvodima zapadne Crne Gore. Međutim, poslije izgradnje ove željezničke linije Risan stagnira, jer njegova trgovačko-prometna funkcija slabi, da bi u najnovije vrijeme novoizgrađeni Jadranski put omogućio naselju razvitak turizma i samim tim usmjerio ga novim tokovima.

U cjelini, saobraćajno-geografski i topografski položaj Risna imao je prioritetan značaj za njegov postanak i urbano-funkcionalni razvitak, naročito u antičkom i srednjevjekovnom razdoblju, a od važnog je uticaja i na dalji perspektivni razvoj.

I

POSTANAK I RAZVOJ

Risan ima vrlo zanimljivu prošlost. Datira još iz antičkog doba i spada među najstarija naselja na obali Jadrana. Njegov postanak i funkcionalni razvoj predodređeni su prirodnim uslovima i društveno-istorijskim prilikama. S tim u vezi mogu se izdvojiti nekolike faze u njegovoj razvojnoj liniji, koje karakterišu velike razlike i skokovi: napredak i stagnacije ili opadanje.

¹⁾ Ovaj krak je vodio od Kotora preko Risna, zatim se poeo preko visokog krečnjačkog odsjeka na Krivošije i produžavao za Grahovo (u Grahovu se spajao sa putem koji dolazi iz Dubrovnika — preko Trebinja) i Nikšić. Prelazeći doline Pive i Tare izbijao je na Pljevlja, a odatle je vodio na Užice, Valjevo i Beograd.

Antičko razdoblje. — U antičko doba od svih gradova u Boki kotorskoj Risan je imao najveći značaj. Osnovalo ga je Ilirsko pleme Rhizoniti, po kome je naselje dobilo ime Rhizon. Iako se ne može sasvim pouzdano utvrditi vrijeme njegovog osnivanja, postoji niz indicija o veličini i značaju ovog antičkog grada. Risan je bio, zajedno sa Skadrom, najvažniji ilirski grad,²⁾ a neko vrijeme i rezidencija ilirskih kraljeva.

Prvi pomen o Risnu, kao gradskom naselju u pisanim izvorima potiče iz IV v. stare ere. Tada ga anonimni grčki geograf, u nauci poznat pod imenom Pseudo-Ksila ks, u svom djelu *Periplu*, opisujući obale istočnog Jadrana pominje pod imenom Rhizon u vezi sa Rhizonskom rijekom (Bokokotorskim zalivom — D. M.). Identifikovanje Bokokotorskog zaliva sa Rhizonskom rijekom srijeće se takođe i kod Polibija i drugih antičkih pisaca. Očigledno se radi o zabludi koja je nastala, vjerovatno, zbog specifičnog morfološkog izgleda ovog zaliva.

Grčki historičar Polibije (oko 204. do 121. g. st. e.) daje dragocjena zapažanja o Risnu toga vremena. On ističe da grad Rhizon ima povoljan položaj i da leži na samoj Rhizonskoj rijeci, na strmom brežuljku do Kotorskog zaliva »Rhizinium ad arduum collem ad sinum Catharensis insidens«. Dalje saopštava da je to uistini ne velik grad ali sa dobrim utvrđenjima (»Oppidum haud magnum quidem, sed optimis municionibus validum...«), te da je kao takav prvi te vrste u starom Iliriku (»civitas per antiqua Illyrici primigenia«).

Risan je postao prijestonica ilirske države poslije smrti ilirskog kralja Agrona, i pada Skadra, kada se njegova žena Teuta sklonila u Risan i tu osnovala svoju rezidenciju. Nakon poraza iz 229. god. st. e. kraljica Teuta je zatražila od Rimljana mir. Kao pobjednici Rimljani su diktirali uslove mira. Time su kasniji ilirski kraljevi dovedeni u situaciju da u svojoj politici laviraju između samostalnosti i pokornosti Rimu. Za vrijeme posljednjeg samostalnog ilirskog kralja Gencija, Risan je imao neku vrstu autonomije, čak i poslije definitivne propasti ilirske države — 168. g. st. e. Te godine ilirska vojska je potučena kod (Skadra) Scodre, poslije čega su moćni Rimljani postavili svoju posadu u Rhizonu, Olciniumu (Ulcinj) i drugima, a ovaj dio Ilirika podijelili u tri oblasti, od kojih je jedna obuhvatala područje od Boke do Bojane s plemenima Rhizonita, Agravenita i Olcinata.³⁾

²⁾ Iliri su imali svoju samostalnu državu na obalama Jadranskog mora. Bavili su se, uglavnom, gusarenjem i stočarstvom. Zbog gusarskih pohoda na rimske i grčke brodove dolazilo je do ratnih sukoba u kojima su Iliri pretrpjeli poraz.

³⁾ T. Livius: *Ab urbe condita*, XLV knjiga, 26.

O Risnu kao ilirskom naselju više se mogu davati hipotetički zaključci. Svakako je kao rezidencija ilirskih vladara morao predstavljati znatnije naselje i značajno strategijsko uporište, na šta ukazuju i ostaci «kiklopskih» zidina. Bio je vrlo značajno ekonomsko središte, što zaključujemo na osnovu obilja pronađenog novca raznih tipova. Tu je radila i najstarija kovnica novca u našoj zemlji, koja je za vrijeme kralja Balajosa kovala emisiju novca izvanredne ljepote.⁴⁾ Ova kovnica je prestala da radi kasnije, za vrijeme Rimljana.

Poznato je da je za vrijeme Balajosa došlo do pobune ilirskog plemena Ardiójaca (u makarskom primorju) 135. g. st. e. Iz tog razloga Rim šalje vojsku da ih raseli u unutrašnjost. Ovaj događaj spominjemo stoga što je tada oživio zadnji tračak samostalnosti među ilirskim stanovništvom u Boki. Izvori dalje čute o ovom kraju, koga je izgleda minoišla sudbina drugih djelova naše obale, uvučeni u vrtlog ostalih ilirskih ratova, pacifikatorskih pohoda rimskih legija i međusobnih obračuna rimskih vlastodržaca.⁵⁾ Romanizacija ovog kraja, započeta već ranije, uhvatila je duboki korijen u to vrijeme. Rimljani počinju graditi ceste, osnivati naselja po svom urbanističkom principu. Učvršćuju se rimski kultovi i religija, a latinski jezik sve više potiskuje domorodački ilirski. Pa ipak ilirski autohtoni elementi još uvijek jak i vitalan, odupirao se romanizaciji, što se vidi i po tome da ilirska imena susrijecemo na spomenicima i nekoliko vijekova kasnije.

Središte grada, opkoljenog debelim zidovima, bilo je na mjestu koje se zove *Carina*, zapadno od današnjeg Risna, na desnoj obali rječice Špilje, između krečnjačkih brda, gdje se je nalazilo utvrđenje *Gradina*, i morske obale. Danas se temelji tog starog grada sa uskim ulicama nalaze oko 3 m ispod morskog nivoa, što je posljedica uticaja endogenih sila. Boka kotorska je poznata kao seizmička oblast, pa je prilikom nekog katastrofalnog trusa stari Risna uništen, s tim što je priobalni dio utonuo u more. Tome je doprinijela i transgresija, mada pojava transgresije, po našem mišljenju, ima samo sekundarni značaj, iako joj izvjesni autori daju primat u objašnjavanju uzroka potopljenih ostataka starog Risna. Da je katastrofalni zemljotres imao glavni uticaj na tonjenje starog naselja nijemi je svjedok i danas zjapeča dislokacija koja presijeca primorski greben pored same Gradine i spušta se prema Carinama.

Valja očekivati da će buduća sistematska arheološka istraživanja dati nove i potpunije dokaze o fizionomiji i veličini ilirskog Risna.

⁴⁾ Novci imaju na aversu glavu kralja Balajasa, a s reverse strane je lik boginje Artemide. (Vidi opširnije: J. A. Evans: *Antiquarian researches in Illyricum*, tom I, Westminster 1883.)

⁵⁾ J. J. Martinović: Lokalliteti podmorske arheologije na Crnogorskom primorju i u Boki Kotorskoj, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotovu*, XI, 1963, 59.

Za prvu fazu razvitka Risa vezani su i prvi grčko-ilirski kontakti, s kojima se ne može pouzdanije govoriti i bliže odrediti vrijeme, opseg i karakter tih odnosa. Neke pretpostavke da je Risa bio čak i grčki emporion, teško se mogu prihvatiti, pogotovu ako se ima u vidu karakter i položaj ovog mjesta koje je indicirano za ilirsko utvrđenje, dok je sama Boka kotorska pružala idealne uslove za ilirsko gusarenje.⁶⁾

Drugu značajnu fazu u razvitku antičkog Risa čini rimski period. Iz tog perioda o Risi postoje sigurniji podaci. Rimski historičar Tit Livije (59. g. st. e. — do 17. g. n. e.) naziva stanovnike Risa imenom *Rhizonitae*. On, takođe, ističe povoljan položaj grada (*«opportuna urba»*). Isto tako i mnogi drugi antički pisci ga pominju.⁷⁾

Za vrijeme Oktavijana Avgusta (63. g. st. e. do 14. g. n. e.) Rimljani su osnovali niz kolonija u Dalmaciji. Mnogi gradovi Jadranske obale su postali rimski; neki su primili njihove municipijalne uredbe, a neki su prozvani gradovima rimskih građana (npr. Risa, Budva i dr.). Plinije Mlađi (62 — 114. g. n. e.) u svojim *Pismina* pominje Risa kao utvrđeni grad rimskih građana (*«oppidum civium Romanorum»*). Nedovoljno je jasno, međutim, šta se u užem smislu ima podrazumijevati pod pojmom *«oppidum civium Romanorum»*, no izgleda najvjerojatnije da se tu radi o izvjesnim pravima koja bi predstavljala jednu vrstu prelazne faze ka punom formiranju klasičnih oblika urbanih naselja, municipija ili kolonija.⁸⁾ Takođe se ne može sa sigurnošću odrediti da li je Risa bio municipij ili kolonija.

U početku rimske uprave Risa se isticao kao glavno mjesto Bokokotorskog zaliva, pa samim tim i kao značajno pristanište i saobraćajno-trgovačko središte. Iz starih itinerarijuma saznajemo da je bio povezan dobrim komunikacijama. Rimljani su pored Jadranske obale izgradili važan longitudinalni put — *Via adriatica*, koji je prolazio kroz Risa. I sa zaleđem je Risa bio povezan solidnim putevima. Uz puteve su Rimljani podizali stanice za konačišta, pa se i Risa pominje kao jedna od poznatijih stanica (*stationes*) na Pejtingerovoj tabli (*Tabula Peutingeriana*), gdje se pominje pod imenom *Resinium* koji je 20 milja udaljen od *Epidaurusa*.

Razumije se usljed saobraćajne povezanosti Risa u to vrijeme jača i trgovačko-prometnu funkciju. Održavao je trgovačke

⁶⁾ Dr M. Garašanin: Crna Gora u osvjet pisane istorije, *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 100.

⁷⁾ Grčki geograf Strabon (63. g. st. — 19. g. n. e.), Risa je locirao u Risanskom zalivu, dok mu je poznati aleksandrijski geograf Ptolomej (II v.) odredio matematički položaj na svojim kartama.

⁸⁾ Dr M. Garašanin: Crna Gora u doba rimskog carstva, *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 210.

veze sa mnogim gradovima u primorju i unutrašnjosti. Rimljani su takođe poklanjali pažnju naselju i kao strategijskoj bazi. Radi zaštite bio je opkoljen debelim odbrambenim zidinama i kulama, koje su sami nazivali »moenia Aecia«.

Iako o unutrašnjoj fizionomiji rimskog Risna nema dovoljno podataka, može se zaključiti, na osnovu nalaza materijalne kulture (natpisi, mozaička dekoracija, pokretni arheološki materijal — keramika i dr.), da je bio ugledno i cijenjeno naselje. Teritorijalno se širio ka moru na desnoj obali rijeke Spilje. Imao je forum i monumentalne građevine, o čemu svjedoči i nekoliko natpisa (takav je jedan natpis uzidan na ulazu kapije zgrade Bolnice). Konačno, iako su dosadašnja arheološka istraživanja vršena krajem XIX) i početkom XX vijeka⁹⁾ nedovoljna za detaljno proučavanje ovog grada, može se prilično uspješno rekonstruisati naročito topografija Risna, kao antičkog naselja.

U stvari Risan se sastojao iz dva dijela: *utvrđenja (akropole)* na Gradini, koja je bila opkoljena jakim dvostrukim zidom, svojevrremeno značajne odbrambene pozicije, i *podgrađa* u predjelu Carina do rječice Spilje. Podgrađe je takođe bilo opkoljeno jakim odbrambenim zidovima čiji su tragovi i danas dosta jasno izraženi. Osim toga, iz antičkog doba u Risnu datiraju značajni ostaci arhitekture, skulpture, i naročito mozaici, zatim novac, грнčarija — keramički proizvodi i drugo, koji svjedoče o visokom stepenu kulture risanskih stanovnika i upućuju na siguran zaključak da je to bio bogat i napredan grad.

Rimljani su vladali Risnom do propasti Zapadnog rimskog carstva (476. godine). Tu je, zapravo, i kraj antičkog perioda u Risnu. U cjelini uzeto, zahvaljujući pomenutim strategijskim saobraćajno-trgovačkim funkcijama Risan je u rimskoj epohi doživljavao svoj puni ekonomski prosperitet i kulturni procvat.

Risan od antičkog do najnovijeg doba. — Dolaskom Slovena na Jadransko more, u VII vijeku, Risan dobija čisto slovenski karakter, kada je iliroromansko stanovništvo vjerovatno napustilo grad. U to vrijeme Risan je bio napredan grad, ali je u IX vijeku stradao od varvarske invazije. Razorili su ga Saracenski gusari 865. godine. Takođe nalazimo podatke da su ga u X vijeku opustošili Makedonci (986. godine).

⁹⁾ H. Riehly i A. Evans su u prošlom vijeku vršili istraživanja u Risnu. Prilikom ovih i docnijih istraživanja nadeno je dosta arhitektonskih i dekorativnih fragmenata sa rimskih hramova i drugih javnih objekata: nadgrobnih spomenika, sarkofaga i žrtvenika, priličan broj statueta u bronzi i torzo nekog rimskog imperatora... (Vidi: *Enciklopedija likovnih umjetnika*, III, Zagreb MCMLXIV).

¹⁰⁾ Dušan Vuksan je 1930. godine otkrio rimski mozaik sa početka II vijeka n. e. (Vidi: D. Vuksan: Risanski mozaik, *Almanah — Sematičam Zetske banovine*, Sarajevo 1931).

Risan kao gradsko naselje u srednjem vijeku, iako nije imao onu važnost kao u antičkom periodu, bio je značajno mjesto pa je zbog toga često mijenjao i svoje gospodare. U X vijeku je u sklopu kneževine Travunije (Trebinjske oblasti). Konstantin VII Porfirogenit (905 — 959) ubraja Risan u naseljene gradove pomenute kneževine. Od kraja XII vijeka postaje sastavni dio nemanjičke države. Pod Nemanjićima njegovo se ekonomsko stanje nije osjetnije popravilo. Naprotiv, dolazi do njegovog privrednog i saobraćajnog stagniranja pa i opadanja. Kotor mu konkuriše jer su ga Nemanjići sistematski favorizovali kao najvažniju svoju luku, preko koje je išla skoro sva eksportna i importna trgovina srpske srednjovjekovne države, te uživao niz privilegija na dvoru Nemanjića (pravo kovanja vlastitog novca, držanje carina i drugo). Poslije raspada Dušanove carevine Risan je pripadao zetskim, bosanskim i hercegovačkim vladarima.

Godine 1377, nakon pobune trebinjske vlastele zetski feudalac Đurađ Balšić, gospodar Trebinja, bio je prisiljen da Risan zajedno sa čitavom kneževinom ustupi bosanskom banu Tvrtku I. Pod vlašću bosanskih vladara ostao je do 1451. godine, kada ga je kralj Stevan Tomašević predao Dubrovčanima. Međutim, Dubrovčani ga nijesu prihvatili, pa je ostao u posjedu Stevana i, kasnije, njegovog sina Vlatka.

Od 1482. godine pa sve do ujedinjenja Jugoslavije Risan se nalazio pod raznim okupacijama. Zapravo, neposredno nakon pada Hercegovine, Risan su 1482. zauzeli Turci i ostao je pod njihovom vlašću (uz manji prekid 1648) do konca 1687. godine. Tada dolazi pod vlast Mletaka koji ga drže do svoje propasti 1797. godine. Od 1797. do 1805. godine (do požunskog mira) Risan se nalazio pod Austrijom; od 1806. do 1807. godine drže ga Rusi; od 1807. do 1814. godine Francuzi, a od tada do 1918. godine ponovo Austrijanci, kada Risan ulazi u sastav novostvorene narodne države — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Kako je izgledao Risan u periodu ovih raznih okupacija, tu i tamo nalazi se ponešto podataka. Tako, na primjer, najbolje svjedočanstvo o njegovom izgledu i fizionomiji sredinom XVII vijeka ostavio je poznati turski putopisac Evlija Čelebija, koji je 1664. zabilježio da je u »gornjem«¹⁾ Risnu bilo oko 150 kuća i 200 ljudi posade, dok je u »donjem gradu«¹⁾ pri moru bilo oko 2.000 žitelja. Ovaj autor je, uz to, kao važnu stvar potencirao da se tu nekada nalazila i tvornica baruta je, jer se po obližnjim brdima nalazilo bijelog sumpora.¹⁾ Razumije se, podatak o nalazištima sumpornih sirovina u okolini Risna mora se prihvatiti sa rezervom.

Jedan iscrpan opis ukazuje da je Risan 40-tih godina prošlog stoljeća imao oko 320 kuća sazidanih od kamena, »prilično visokih

¹⁾ P. Sager: Komentar i dopuna opisu Herceg-Novoga i Boka po Evliji Čelebiji 1664. godine, *Boka*, 4, Herceg-Novi 1972, 223.

i razdaljenih.¹⁷⁾ Kuće pored mora bile su jače koncentrisane, kako kaže Vrčević »na blizu sakupljene« i činile su jednu »milovidnu varošicu«. Tada je u gradu bilo i nekoliko »kula i džamija turskih«, u stvari, ostataka turske vladavine. Risan je u to vrijeme (1843) imao 272 porodice od kojih samo tri »rinskog zakona« (katoličke), sa 1.332 stanovnika (675 muških i 657 ženskih). Svi su bili »zdravi kao strž«.¹⁸⁾

U borbi jugoslovenskih naroda za nacionalnu slobodu i nezavisnost Risan je više puta igrao značajnu ulogu. U bokeljskim ustancima 1869/70 i 1881/82. godine ovaj grad je bio jedno od središta otpora protiv austro-ugarske okupacije, a u vrijeme nevinske bune 1875. godine bio je sklonište ustaničkih porodica. I u jednom i u drugom slučaju služio je kao spona ustaničkih krajeva sa morem. Tako su se Rišnjani, zapravo, oduvijek isticali i participirali u borbi za narodna prava. Dali su više znamenitih ljudi, istaknutih pomorskih kapetana i nacionalnih junaka.¹⁹⁾

I u posljednjem ratu Risan je dao svoj puni doprinos i dosta žrtava. Golem je udio od 23 pala boraca i 57 žrtava fašističkog terora što ga je dao ovaj grad. Naročito u oktobru i novembru 1944. godine, oko Risna su se vodile žestoke borbe između jedinica narodno-oslobodilačke vojske i njemačkog okupatora, kojom prilikom je i naselje prilično stradalo. (Tada su poginula i 13 boraca II dalmatinske udarne proleterske brigade.)

Tip naselja. — Risan je varoš mediteranskog tipa sa kamenim kućama poređanim amfiteatralno pokraj same obale i uz krečnjačku padinu. Iako nijesu jasno izdiferencirani mogu se izdvojiti dva dijela grada: *gradski* i *seoski*. Gradski je na obali i oko puta koji vodi u visoko kraško zaleđe, dok je seoski periferno raspoređen po pogodnim površinama padine a kuće opkoljavaju vrtovi i bašte. U gradu postoje dvije glavne ulice: jedna se pruža pored obale, gdje je luka sa vještačkim mulom, a druga se penje prema SI, oko pomenutog puta koji vodi ka Ledenicama. Na mjestu gdje se ove dvije ulice ukrštaju nalazi se središte grada i tu su koncentrisane trgovine, zanatske radnje i kulturno-prosvjetne i zdravstve-

¹⁷⁾ Vuk Vrčević (sa potpisom Mladi Srbini): *Писань, Србско-далматинскому матинею за 1843*, 29 — 36.

¹⁸⁾ Vuk Vrčević: *Risan, Razni članci*, Dubrovnik 1891, 63.

¹⁹⁾ Navešćemo jedanaestoricu zoografa iz porodice Dimitrijevića — Rajlovića, grofa Marka Ivelića — ruskog generala, kapetana Marka Đurkovića, moreplovca iz XIX vijeka, Nikolu Đurkovića — muzičara iz XIX vijeka, Vuka Popovića, Vuka Vrčevića — književnika i folkloristu, Nikolu Đurkovića — narodnog heroja i organizatora narodnog ustanka u Boklj i dr.

ne institucije (bioskop, biblioteka¹⁵) i čitaonica, dom kulture, narodni univerzitet, osnovna osmorazredna škola, zdravstvena stanica i bolnica).

Uz obalu je omanji, ali lijepo uređeni park, ispred koga se nalazi šetalište.

Stanovništvo. — Kao što je već istaknuto, prema pisanim izvorima i nalazima materijalne kulture, u literaturi je davno prihvaćeno mišljenje da su Iliri najstarije, autohtono risansko stanovništvo. Takođe je poznato da su Grci kolonizirali jadransku obalu tokom IV vijeka st. ere. I grad Risan je nesumnjivo »privukao u svoju sredinu priličan broj Grka, dijelom i orijentalaca.«¹⁶) Baveći se trgovinom i brodarstvom još »u IV v. pr. n. e. jelinski doseljenici došli su u Risan.¹⁷) Vjerovatno su ti prvi doseljenici u početku imali samo trgovačke kontakte, a tek kasnije su imigrirali. Na osnovu arheoloških nalaza (keramike, nakita i dr.) i raznih natpisa može se pretpostaviti relativno jak grčko-helenistički uticaj u Rhižonu, i zaključiti da je od ukupnog broja stanovnika na grčki element dolazio prilično veliki procenat. S. Nakićenović ističe da je 53. g. st. ere Risan imao 50.000 stanovnika sa 11 hiljada dimnjaka.¹⁸) Međutim, iako je Risan bio značajan grad i prijestonica ilirske države, ipak se, po našem mišljenju, ovaj podatak ne može a priori prihvatiti kao autentičan, utoliko manje što nije poznato njegovo porijeklo. U drugim izvorima¹⁹) nalazimo podatak da je naselje početkom n. e. brojilo oko 10.000 žitelja.

Za vrijeme rimske dominacije logično je pretpostaviti da je pored rimske vlasti i vojnika naseljavan i trgovački živalj, koji je održavao veze sa Rimom i drugim mjestima Imperije. Tako je Risan infiltriran stranim italiskim elementom, o čemu govore i izvjesna gentilna imena, koja se pojavljuju u gradu i njegovoj okolini. Preovlađujuće domorodačko ilirsko stanovništvo pod uticajem romanizacije, uprkos svojoj vitalnosti, vremenom je asimilovano, a vjerovatno, dijelom oslabljeno i osiromašeno, povuklo se samo ili je deportovano u unutrašnjost.

U VII vijeku Risan naseljava slovenski živalj, ispred koga se iliro-romansko stanovništvo povuklo u manje pristupačnu unutrašnjost.

¹⁵) Godine 1835. osnovana je »Biblioteka opštstva Risanskog«. To je prva poznata društvena biblioteka u Crnoj Gori. (Dr. Niko S. Martinović: Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945. godine, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje 1965, 15.)

¹⁶) Dr. M. Garašanin: n. d., 16.

¹⁷) Dr. B. Z. Milojević: *Dinarsko primorje i ostrva*, Posebna izdanja SAN, knj. XCVI, Beograd 1933. godine.

¹⁸) S. Nakićenović: *Boka — antropogeografska studija, Naselja srpskih zemalja*, knj. IX, u Beogradu 1913, 520.

¹⁹) N. Luković: *Boka Kotarska*, »Narodna knjiga«, Cetinje 1951, 90.

Kao što se vidi u Risnu je tokom starog i ranog srednjeg vijeka dolazilo do velikih etničkih promjena — doseljavanja i raseljavanja stanovništva što su prouzrokovale česte društveno-istorijske perturbacije.

I kasnije, naročito kroz XV, XVI i XVII vijek dolazi do etničkih promjena u sastavu stanovništva. Za vrijeme Turaka, koji su dugo gospodarili Risnom doseljavan je turski elemenat, koji je u XVII vijeku činio većinu stanovništva. Otuda i saopštenje Vuka Karadžića da je Risan bio »pravi turski« grad »gotovo do svršetka XVII vijeka«. ²⁰⁾ Ni Turci nijesu bili bolje sreće od iliro-romanskog stanovništva. Nakon konačnog oslobođenja Risna od Turaka grad su napustile turske porodice, a postepeno se naseljava stanovništvo iz zaleđa. Proces naseljavanja iz zaleđa sukcesivno je tekao, poslije emigriranja turskog življa, što se vidi i iz podatka da je 1720. godine u Risnu bilo svega 18 porodica. ²¹⁾ U drugoj polovini XVIII vijeka naseljavanje je bilo znatno dinamičnije. Agrarno stanovništvo kraških krajeva zaleđa (Krivošija i dr.) zbog oskudnih uslova za egzistenciju migriralo je u primorje tokom XVIII i XIX vijeka, jer im je ono obezbjeđivalo sigurnije i raznovrsnije životne izvore: sredozemna zemljoradnja i pomorska zanimanja — brodarstvo, pomorska trgovina i ribarstvo. Stoga gro današnjeg stanovništva vodi porijeklo iz Hercegovine i stare Crne Gore. Podatak koji je objavio Vuk (1835) da »u Risnu nema samo do jedna kuća zakona rimskoga«, kao i podaci objavljeni tri godine kasnije u cetinjskoj »Grlici« (1838. godine) da Risan ima 1129 pravoslavnih i 9 rimokatoličkih žitelja, ukazuju da je naselje u pogledu etničke i konfesionalne strukture bilo, uglavnom, homogeno. Prema antropogeografskom proučavanju S. Nakićenovića, početkom ovog stoljeća, porodice porijeklom iz Hercegovine činile su oko 55%, a iz Crne Gore oko 40%.

Demografski razvoj naselja preko brojčanih pokazatelja može se pratiti od početka XIX vijeka. Karakteristično je da broj stanovnika stagnira, čak i opada, što se vidi iz sljedećeg pregleda:

God.	Broj stanovnika	God.	Broj stanovnika
1802.	1786	1931.	1620
1835.	1300	1948.	969
1838.	1138	1953.	1038
1881.	1038	1961.	1227
1912.	1243	1971.	1462

²⁰⁾ Vuk Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotorska*, »Novo pokoljenje«, Beograd 1953, 39.

²¹⁾ S. Nakićenović: n. d., 520.

Analizom navedenih podataka se zapaža tendencija opadanja broja stanovnika tokom prošlog vijeka i ritmičko osciliranje od 1931. do 1961. godine.

Prema rezultatima statističkog popisa iz 1948. godine nacionalna struktura stanovništva je izgledala ovako: Srba 753, Crnogoraca 570, Hrvata 312, pripadnika nacionalnih manjina 21 (10 Rusa) i 7 neopredijeljenih.

Poslije drugog svjetskog rata došlo je do znatnih promjena kod stanovništva ovog mjesta. Jedan broj porodica je odselio u druga mjesta, pretežno u Beograd, gdje ih danas, prema nekim procjenama, ima oko 400. Znatno je, međutim, jača urbanistička struja, poglavito od Katunjana. Posljednjih decenija se doselilo više porodica iz planinskog zaleđa i to pretežno iz Cuca. Gubljenjem trgovačko-prometne funkcije, Risan kao privredno nerazvijeno mjesto, nije u stanju da obezbijedi čitavom stanovništvu životne izvore. Prema posljednjem popisu iz 1971. godine od 1.462 stanovnika ukupno privredno aktivnih lica bilo je 519, od čega je u kulturi i socijalnoj, poglavito zdravstvenoj djelatnosti, bilo 192; trgovini i ugostiteljstvu 128; u industriji 81; u saobraćaju 56; zanatstvu 13 i svega 7 lica u poljoprivredi.

U pogledu polne i starosne strukture risanskog stanovništva ne postoje neke osobitosti. Od ukupnog broja stanovnika na muškarce otpada 648 lica dok su 714 ženskog pola. Starosna piramida ima uglavnom izgled poput ostalih mjesta, sa karakterističnom depresijom u dobnim grupama od 45 do 65 godina što je posljedica gubitaka u ratu i ratnih prilika. Starosnu strukturu najbolje ilustruje sljedeći tabelarni pregled:

0—4	5—9	10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54
95	100	117	108	125	103	112	104	92	64	52
			55—59	60—64	65—69	70—74	75 i više			
			80	65	80	60	97			

Kada se govori o današnjem risanskom stanovništvu onda treba pomenuti i dosta karakterističnu dnevnu migraciju. Pošto privredno aktivno stanovništvo nije u prilici da u lokalnoj privredi i vanprivrednim djelatnostima nađe zaposlenje, orjentisano je na susjedna mjesta. U stvari druga mjesta u Boki Kotorskoj su u mogućnosti da apsorbuju višak radne snage Risna. Stoga se obavlja dnevna migracija radne snage iz Risna u okolna industrijska naselja, i to: u tekstilnoj fabrici u Perastu je u radnom odnosu oko 40 radnika, u Tivtu kod brodogradilišnog remontnog zavoda 20 radnika, u Lepetanima 10 i u Brodogradilištu u Bijeloj isto

toliko i oko dvadesetak učenika u privredi. Dnevni migranti prevoze se autobusima do Perasta i Bijele, a brodom do Lepetana i Tivta, i obratno.²¹⁾

Privredne funkcije naselja. — Značaj i uspon Risna kao gradskog naselja u prošlosti je bio uslovljen njegovim saobraćajno-strategijskim položajem. Poznato je da su se sa društveno-istorijskim promjenama mijenjale uloge i funkcije pojedinih naselja. U stvari mogla su se razviti u značajnije i veće naseobinske aglomeracije ona primorska mjesta koja su imala gravitaciono područje sa razvijenijim proizvodnim snagama, i dobru saobraćajnu povezanost. Sa Risnom to nije bio slučaj. Prije svega, u privrednom pogledu slabo razvijeno kraško zaleđe nije nikada ni u prošlosti moglo doprinijeti intenzivnijem ekonomskom prosperitetu Risna, pa ni danas. Stoga je stanovništvo od davnina bilo orijentisano na more, da tamo traži izvore svog materijalnog blagostanja. Kao što je istaknuto, Risan je bio značajno pristanište i saobraćajno-trgovačko središte Bokokotorskog zaliva još u starom vijeku. I u srednjem vijeku Risan je bio živ trgovačko-zanatski grad. Risnjani su se isticali kao okretni trgovci i dobri zanatlije. U XVI i XVII vijeku Risan je imao razvijeno zanatstvo. Iz tog vremena poznata je risanska umjetnička zanatska škola.²²⁾ Ta škola je davala čuvene majstore koji su izrađivali ukrasno oružje i živopisnu narodnu nošnju.

O zanimanju risanskog stanovništva sredinom prošlog stoljeća dosta nas detaljno obavještava Vuk Vrčević. Stanovništvo se samo djelimično bavilo ratarstvom i voćarstvom. Od cerealija gajili su kukuruz i pšenicu, ali u tolikoj količini da »po ovima ni dva meseca ne bi mogli živeti.«²³⁾ Glavne voćarske kulture bile su im smokve i osobito maslina, koja im je donosila nešto značajnije prihode. Upraznjavano je i vinogradarstvo. Od vinove loze su dobijali oko »200 barila vina, ali je previše tanko i slabo.«²⁴⁾ Uz to, bavili su se i stočarstvom. Iako su, međutim, imali dosta stoke, to im nije bilo od presudnog značaja za egzistenciju. To nije bio slučaj ni sa zanatima, na koje je »svaki kao na pakao mrzeo i zato su im svaku radnju tuđi majstori činili.«²⁵⁾ Dominirajuće zanimanje stanovništva bila je trgovina. Godine 1843. u gradu je bilo 50 dućana i jedna kafana.²⁶⁾ Trgovina kao privredna aktivnost je bila jako razvijena stoga što je naselje posredovalo u trgovinskim odnosima

²¹⁾ Upor. Dušan Martinović: Risan. — *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 1969, sv. XLIX, br. 1, 78 — 79.

²²⁾ U riznici Cetinjskog manastira na srebrno-pozlaćenoj mitri crnogorskog vladike Visariona Bajice stoji napis iz kojeg se vidi da ju je izradio Andre Filotijević iz Risna (1682).

²³⁾ Vuk Vrčević: n. d., 67.

²⁴⁾ Isto, 64.

²⁵⁾ Isto.

²⁶⁾ Isto.

između Crne Gore i Hercegovine, s jedne strane i Dalmacije, Trsta i Venecije, s druge strane. Bio je čuven risanski pazar jer se na njemu prodavala razna roba, blagodareći prije svega tome što su Rišnjani po tradiciji bili vješti i okretni trgovci. Za njih Vrčević kaže da je svaki »rođen za trgovinu«. Uprkos relativno slabim komunikacijama održavali su žive trgovačke veze sa Crnom Gorom i Hercegovinom.

U stvari, još od XVIII, a pogotovu u XIX vijeku Risan je bio značajno spoljno tržište crnogorske trgovine. Grahovljani i Banjani nijesu imali bliže tržište koje bi mogli koristiti, pa su stoga silazili na risanski pazar, unovčavali svoje proizvode i kupovali ono što im je bilo potrebno. Uživali su povjerenje kod risanskih trgovaca. »... Banjani i Grahovljani risanski su ortaci i kod njih imaju Rišnjani u dug oko 30 hiljada talijera«²⁸⁾ Rišnjani su otkupljivali njihovu robu, poglavito stoku i stočne proizvode (suvo meso, loj, maslo, sir, kožu, vunu, itd.) i eksportovali je po Dalmaciji, zatim za Italiju (Trst, Venecija), Maltu i druga mjesta. Isto tako, ribu koja je bila jedan od osnovnih izvoznih artikala Crne Gore, crnogorski trgovci su preko posrednika u Risnu slali u Austriju, Trst i Italiju.²⁹⁾ U pomorskoj trgovini i pomorskom saobraćaju sa spoljnim svijetom mnogo im je koristila vlastita trgovačka flotila. Imali su više brodova duge plovidbe. Sredinom prošlog vijeka imali su, u stvari, pet velikih brodova.

Dakle, u XIX vijeku i početkom XX vijeka stanovništvo risanskog zaleđa poglavito je prodavalo stoku i stočne proizvode, a što je posljedica njihovog razvijenijeg stočarstva nego zemljoradnje, dok je kupovalo pretežno žito i so u tadašnjim austrijskim skladištima u Risnu. I kasnije, za vrijeme predratne Jugoslavije, Risan je bio značajno regionalno trgovačko-zanatsko središte. Tridesetih godina u njemu je bilo 30 trgovaca i oko 40 zanatlija. Stoka i stočni proizvodi i dalje ostaju glavni predmet trgovine. A sem toga, trgovalo se drvetom i čumuruom a od ratarskih proizvoda krompirom i kupusom. Ove proizvode su otkupljivali trgovci a dopremali su ih seljaci iz Krivošija i Cuca. Stoku su izvozili živu ili su je klali, sušili meso i kože i tako izvozili.³⁰⁾ No, Risan nije obavljao samo trgovinu sa selima koja mu gravitiraju, već se preko njega vršio tranzit kukuruza za Nikšić (10 do 100 vagona godišnje). Risan je bio živo mjesto. Zahvaljujući tome je i ugostiteljsku funkciju imao

²⁸⁾ *Vukova prepiska*, knjiga VII, Beograd, 1913, 333.

²⁹⁾ Dr Mirčeta Đurović: *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje 1958, 32.

³⁰⁾ »Iz Risna se izvozi crnogorska stoka, bikovi 3.000 kom. na Maltu, ovaca i koza 15.000 kom. ... kože jareće i jagnjeće 10—15.000 kom., ovčije i kozije kože 10.000 kom. i govede i teleće kože 2—3.000 kom.« Isto tako, tranzit kože iz Nikšića išao je preko Risna i to »godišnje do 10.000 komada.« (*Slobodna misao*, Nikšić, 2. jula 1931.)

mного razvijeniju nego danas. Godine 1931. imao je 8 gostionica i 4 kafane. Pored privatne inicijative, tih godina se osjeća i određena društvena djelatnost na unapređenju turizma, što se ogleda u prvom redu u formiranju turističkog društva. Zapravo, 1935. godine osnovano je u Risnu Društvo za unapređenje turizma. Iz godine u godinu Risan i Crkvice su, kao ljetovališno-rekreacioni centri, sve više dobijali u značaju i bili posjećivani od raznih grupa domaćih gostiju i pored toga što je u mjestu postojao jedan ugostiteljski objekat za smještaj (gostionica »Zeta«), sa svega desetak ležaja. U »domaćoj radinosti« bilo je, međutim, oko 30 privatnih soba, dok je za potrebe omladinskog turizma korišćeno oko 20 poljskih kreveta. Takvi su bili turističko-ugostiteljski i ostali receptivni kapaciteti u Risnu uoči rata.

U međuratnom periodu u Risnu je radilo jedno industrijsko preduzeće. Radi se o strugari sa šest strugova, u kojoj je upošljenje nalazilo oko 840 radnika. Njena proizvodnja u 1931. godini iznosila je 29.000 kubnih metara.³¹⁾

I u najnovijem periodu nastale su određene promjene u privrednim funkcijama naselja. Poslije oslobođenja znatno je oslabila trgovačko-prometna funkcija Risna.³²⁾ U mjestu postoji svega sedam trgovinskih prodavnica (3 prehrambene, 2 tekstilne, 1 samoposluga i 1 knjižara), dok se u okolnim selima takođe preko trgovačke mreže, tj. prodavnica snabdijeva stanovništvo. U takvim uslovima je oslabio risanski pazar, koji se istina i dalje održava jedanput sedmično (nedjeljom). I zanatstvo je vrlo slabo razvijeno, samo u nekim uslužnim granama može da zadovolji najnužnije lokalne potrebe. Postoje svega 7 — 8 zanatlija (2 mesara, 1 frizer, 1 obuçar, 1 slastičar, 1 kovač i 1 limar). Mjesno stanovništvo je prinuđeno da zadovoljava svoje potrebe u uslužnom zanatstvu u susjednim gradovima, pretežno u Kotoru.

Od industrijskih objekata Risan ima samo jedno preduzeće, koje se bavi otkupom, preradom i eksportom ljekovitog bilja. Riječ je zapravo o pogonu preduzeća »Eksport-bilje« iz Herceg-Novog, osnovanom 1948. godine. Ovo preduzeće priprema i prerađuje oko 120 vrsta ljekovitog bilja koje nabavlja iz raznih krajeva naše zemlje. (Najmasovniji artikali su list lincure, lovora, kadulje itd.) Cjelokupnu proizvodnju izvozi, kao sirovinu ili polufabrikat, isključivo na inostrano tržište.

Risan ima poseban značaj po zdravstvenoj funkciji. U njemu se nalazi moderna bolnica za koštana oboljenja, koja raspolaže sa 300 kreveta i nesumnjivo je jedna od bolje opremljenih u zemlji. Snabdijevana je modernim medicinskim instalacijama i opremom. Predstavlja stjecište koštanih pacijenata, ne samo iz Crne Gore,

³¹⁾ »Slobodnu misao«, Nikšić, 2. jula 1931.

³²⁾ Dušan J. Martinović: Značenje grada Risna u prošlosti i danas. — *Geografski horizont*, XI/1970, br. 1—2, Zagreb, 46—48.

nego i iz drugih krajeva naše domovine, jer su im obezbijedeni potrebni uslovi za liječenje — fizičku i psihičku terapiju.³³⁾

U najnovije vrijeme Risan se razvija u turističkom pogledu, iako još uvijek kao tranzitno turističko mjesto. Ima nešto malo stacionarno-boravišnog turizma. U 1974. godini u mjestu je boravilo svega oko 500 domaćih turista i oko 100 stranih koji su učinili 150 noćenja (uglavnom u kampu). U ovoj godini turistički promet domaćih turista iznosio je oko 1500 posjetilaca. U cjelini, ovako mali turistički promet je posljedica nerazvijenog hotelijerstva i ugostiteljstva. Risan nema nijedan hotelski objekat. Donedavno je postojao omanji hotel sa 46 kreveta, koji je pretvoren u stambenu zgradu. Za smještaj turista služi domaća radinost i jedno serijalno odmaralište. Izdaje se u turističkoj sezoni oko 120 kreveta u privatnim sobama, koliko ima i u Odmaralištu Ferijalnog saveza Niš. Uz to, Osnovna škola izdaje svoje prostorije učenicima iz Novog Sada. Postoji i auto-kamp koji pretežno koriste strani gosti i to na kratko vrijeme. Od ostalih ugostiteljsko-receptivnih objekata postoje: 1 ekspres-restoran čiji kapacitet iznosi cca 80 mjesta, 2 kafišane u društvenom sektoru (jedna u sklopu samoposluge) i isto toliko privatnih. Međutim, sve to nije dovoljno da bi turizam i u ovom mjestu postao unosna privredna djelatnost. Prije svega, da bi se u Risnu podizali ugostiteljski i drugi receptivni objekti (hoteli, moteli i drugi prateći objekti), kao neophodan činilac razvitka turističke privrede, nužno je riješiti problem vodosnabdjevanja.³⁴⁾

U cjelini, Risan u privrednom pogledu danas spada u red drugostepenih, prilično nerazvijenih mjesta bokokotorske subregije. Budući da postoje izvjesne potencijalne mogućnosti da se i ovo mjesto intenzivnije uključi u turističku ekspanziju koja je zahvatila Crnogorsko primorje posljednjih decenija, i Boku kotorsku kao njegov integralni i ponajljepši dio, ukazaćemo na neke pravce razvoja u tom pravcu.

II

TURISTICKE MOGUĆNOSTI

Prirodne pogodnosti za razvoj turizma. — Veličanstvene prirodne ljepote i kulturno-istorijski spomenici Bokokotorskog zaliva odvajkada su privlačili pažnju i impresionirali domaće i strane

³³⁾ Za izgradnju impozantne zgrade Bolnice, kao i za izgradnju Doma kulture, svoj imetak je zavještao risanski dobrotvor VASO L. ČUKOVIĆ, koji je igrao zapaženu ulogu u emigraciji američkog Divljeg zapada, u borba-
ma između doseljenika i domorodaca.

³⁴⁾ Još za vrijeme Turaka izgrađen je vodovod. Vjerovatno su ga gradili i Rimljani u Risnu. God. 1791. mještani S. Čatović je izgradio manji vodovod a potom opština 1898. Svi ovi vodovodi, koristili su vodu iz jezera pećine Špilje, koja je ljeti poluslana i samim tim slabo upotrebljiva. Tada se stanovništvo najvećim dijelom snabdijeva pijaćom vodom iz bunara.

posjetioce. Risan, iako zasada u turističkom pogledu ima drugorazredni značaj, posjeduje dovoljno uslova za aktiviranje i preraštanje u turističko mjesto. Više prirodnih i antropogenih faktora u Risnu i njegovom okružavajućem području čine ga privlačnim mjestom za turističke posjete.

Mediterranska klima predstavlja jedan od glavnih prirodnih atraktivnih činilaca za njegov perspektivni turistički razvitak. Relativno visoke temperature vazduha, veliki broj vedrih dana i dugo trajanje insolacije, mala oblačnost i mali broj kišnih dana u toku ljeta čine ga pogodnim mjestom za razvitak turizma. Uticaj većine meteoroloških elemenata koji vladaju na području Risna u odnosu na čovječiji organizam vrlo su povoljni.³⁵⁾ Medicinski stručnjaci su, proučavajući uticaj klimatskih činilaca na pojedine bolesti, došli do zaključka da je, na primjer, Risan pogodniji za astmatičare od makojeg mjesta na Južnom Jadranu.

Risanski zaliv i pored toga što plažni prostor njegovog priobalnog dijela nema one kvalitete koje imaju žala srednjeg i južnog dijela Crnogorskog primorja, pruža povoljne uslove za kupanje i sunčanje i uopšte za odmor i rekreaciju. O pogodnostima Risanskog zaliva i njegovog priobalnog područja za turističku eksploataciju najbolje, sami po sebi, govore njegove osnovne geofizičke karakteristike. Naime, morfolometrijske odlike Risanskog zaliva i fizičko-hemijska svojstva morske vode³⁶⁾ u njemu, pružaju relativno dobre uslove za razne vidove turističkog prometa: rekreaciono-kupališni, klimatsko-lječilišni, tranzitni, izletnički i vikend-turizam. To bi ujedno bili potencijalni i realno mogući oblici turističkog prometa na području Risna.

U stvari, površina akvatorije Risanskog zaliva iznosi oko 8 km² ili 9,2% ukupne površine Bokokotorskog zaliva. Dužina Risanskog zaliva iznosi u pravoj liniji 4.550 m, prosječna širina 1750 m (maksimalna 3.075 m), dok dužina njegove obalske linije iznosi 12,6 km. Srednja dubina mu iznosi 26 m (najveća dubina 36 m). Horizontalna razuđenost (po Morajevskom) mu je 2,76 što je, među ostalim, omogućilo i izgradnju luke.

Kada je riječ o termičkim svojstvima vode Risanskog zaliva, vrlo je značajno da se temperatura površinskog sloja duže od pet mjeseci kreće iznad 18°C — koliko realno uzevši može da traje i kupališni period turističke sezone. Upravo, srednja mjesečna temperatura tokom sezone kupanja kreće se ovako: maj — 21,2°C, jun — 24,5°C, jul — 22,8°C, avgust — 24,3°C i septembar — 18,6°C.

³⁵⁾ Vidjeti o klimatskim pokazateljima Perasta, koji mogu da posluže približno i za Risan, u našem članku: Perast i njegove turističke mogućnosti. — *Boka*, 2, Herceg-Novi 1970, 257 — 269.

³⁶⁾ Vidi D. Zloković: Hidrografske prilike okoline Risna u Boki Kotorskoj, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, Beograd 1939. god. VI, sv. V.

Površinska maksimalna temperatura javlja se u junu (24,5°C), a najniža temperatura morske vode u februaru (10,8°C).³⁷⁾

Salinitet oscilira od 19,34‰ u maju, 32,13‰ u junu, 34,96‰ u julu, 34,08‰ u avgustu do 11‰ u septembru.³⁸⁾ I ostale osobine morske vode su, uglavnom, povoljne. Konkretno: providnost i boja (kao estetski atributi) i kretanje morske vode (talasanje, plima i osjeka i morske struje) su samo relativno povoljni, odnosno nijesu tako izraziti da bi relevantnije mogli uticati na kupališni turizam.

Od prirodnih rijetkosti treba pomenuti pećinu Spilu u kojoj se nalazi kraško pećinsko jezero i na kilometar udaljenosti od nje periodični izvor Sopot koji za vrijeme kiše, u zimskoj polovini godine, izbija snažnim vrelom nabujalih podzemnih voda iz oblasti Krivošija. Vrelo silovito izbija i voda mu se stropoštava sa prilično velike visine u more u vidu vodopada tako da veličanstveno izgleda. Prava je šteta što takav prizor ne traje preko čitave godine. I neposredno kraško zaleđe Risanskog zaliva svojim vertikalnim reljefom u mnogome doprinosi privlačnosti sveukupnog pejzaža. Neobični ambijent krečnjačkih antiklinala, koje se strmo spuštaju u Zaliv i samo sporadično obraslih živopisnom mediteranskom vegetacijom, ostavljaju romantičnu sliku i izazivaju emotivna doživljavanja.

Napokon, u pogledu bioloških prilika Risanski zaliv se odlikuje ako ne u kvantitativnom pogledu, ono vrlo kvalitetnom faunom. Dok u Jadranskom moru riblju populaciju čine 365 vrsta (oko 120 ukusnih za jelo),³⁹⁾ dotle u Bokokotorskom, to jest Risanskom zalivu živi svega 61 vrsta riba i jestivih avertebrata sa ukupno 51.557 individua.⁴⁰⁾ Ekonomski su najvažnije pelaške ribe, sardele, skuše, šnjur, trupac, palamida, tunjevi, jednom riječju ribe »od jata«⁴¹⁾ koje su istodobno interesantne i za sportskoribolovni turizam u koju svrhu bi valjalo obezbijediti odgovarajuću opremu i specijalna plovila za ribarenje.

Antropogeni motivi i objekti. — Risan je kao drevno urbano naselje višestruko zanimljiv. Iz njegove duge i burne prošlosti ima prilično očuvanih autentičnih tragova materijalnog i duhovnog života — antropogenih motiva i objekata, za koje turisti pokazuju posebni afinitet.

Od antropogenih motiva i objekata prvorazredni turistički kuriozitet predstavlja restaurirani rimski mozaik sa početka II vijeka naše ere. Ovaj mozaik neosporno spada među najljepše u Jugosla-

³⁷⁾ Dr V. Lepetić: Neke geofizičke i bioekološke karakteristike Bokokotorskog zaliva, *Boka*, 2, Herceg-Noví 1970, 191—212.

³⁸⁾ Isto, 197—198.

³⁹⁾ T. Šoljan: *Ribe Jadrana*, knj. I, Split.

⁴⁰⁾ Dr V. Lepetić: cit. djelo, 200.

⁴¹⁾ J. Stjepčević i V. Žunjić: Bokokotorski zaliv — fiziografske osobine. — Godišnjak Geografskog društva SR Crne Gore, Cetinje 1964, 88.

viji. Krasio je po četiri odaje jedne raskošne rimske vile. Mozaik prve odaje (6 x 5,70) sastoji se od središnje i osam pobočnih figura. Druga odaja (5 x 4,40) ima osnovnu figuru krug u dva ukrštena kvadrata sa širokom bordurom; treća soba je u sitnim kvadratima sa uzanom bordurom. Boje su raznovrsne i vrlo prijatne. Mozaik četvrtie odaje (5 x 4,40) najljepši je i najdragocjeniji. Po bijeloj osnovi su elegantne linije kvadratića i polukrugova koje predstavljaju cvijetnu stabljiku. Upotrijebljene su sve osnovne boje sa nijansama, a bordura je naročito lijepa. U sredini je krug u kojem je izrađena predstava Hipnosa, mitološkog boga sna. Ovo umjetničko djelo je utoliko dragocjenije što predstavlja, po svoj prilici, jedino sačuvani lik ovog boga u mozaiku. Mozaik je dobro zaštićen, a objašnjenja pruža stručno lice.

Osim ovoga, važni nalazi iz antičkog vremena: kiklopske zidine, ukrašeni stubovi i portali, skulpture, keramika, novac i drugi ostaci iliroromanske materijalne i duhovne kulture, koje smo prethodno pominjali, imaju ne samo određenu naučnu, već i turističku vrijednost. Sve bi to bili interesantni turistički motivi i objekti ukoliko bi se učinili dostupnim posjetiocima. Iako to sve nije moguće okupiti jer su mnogi primjerci, vjerovatno, otuđeni, nestali i trag im se izgubio, trebalo bi uložiti napore u tom pogledu. Ako bi se ponešto od toga pronašlo, uz postojeće i poznato, još ponešto arheološki istražilo, a potom kao vrijedan muzeološki materijal i eksponati u odgovarajućoj instituciji koncentrisalo i nakon stručne obrade prezentiralo turističkoj klijenteli — Risan bi postao još privlačniji. Konačno, opravdano bi bilo preispitati mogućnost da i Risan dobije određenu muzejsku ustanovu!

Od ostalih spomenika kulture spomenućemo crkvu sv. Petra i Pavla s kraja XVIII stoljeća (prvobitna crkva je bila podignuta 1601). Spoljašnjost crkve je prilično jednostavna, dok joj je enterijer arhitektonski prilično zanimljiv. Na fasadi ima lijepu rozetu. Ima nešto pokretnih spomenika (umjetničku plaštanicu iz XVIII vijeka — dar ruskog dvora i jedno jevanđelje doneseno iz Moskve 1754. godine).

Starina je i crkva sv. arhandela Mihaïla iz 1767. godine.

Nedaleko od Risna, na putu za Perast, nalazi se pravoslavni manastir Banja. Prema legendi podigao ga je srpski vladar Stevan Nemanja.⁴⁵⁾ God. 1654. spalili su ga Turci kada su uzalud pokušali da osvoje Perast. Današnja crkva datira iz 1720. godine. Skromnog je izgleda, sa malim zvonikom »na preslicu«. Ispred crkve postoji odvojeno veći zvonik, koji svakako predstavlja ostatke starijeg sakralnog zdanja. U Manastiru ima izvjestan broj interesantnih ikona domicilnih slikara i jedan epitrahilj i narukvice u svilenom, zlatnom i bisernom vezu iz 1606. godine. Epitrahilj nosi napis rumunskog župana Stroje Bezeskuoa i žene mu Jevrosime.

⁴⁵⁾ A. Jovičević: Manastir Banja, *Zetski glasnik*, VI/1934, br. 88, 3.

I etnosocijalna grupa kulturnih turističkih motiva u Risnu je atraktivna. Pošto je u mnogim mjestima, pa i ovdje, narodna nošnja i rukotvorine — kao privlačno bogatstvo folklora, u fazi odumiranja, trebalo bi preduzeti potrebne mjere da se spriječi takva dalja tendencija. Rišnjani su poznati po svom folklornom bogatstvu. Pored mnogih običaja i pjesama, sačuvali su i do današnjeg dana, iako, na žalost, u malom broju egzemplara, svoju živopisnu nošnju sa bogatom ornamentikom, za koju Vuk St. Karadžić kategorično ističe da bi »bila najpriličnija za narodno gospodsko odijelo sviju Srba...«⁴⁾ On posebnu pažnju obraća na muško odijelo i vrlo ga reljefno opisuje. Isto tako i ženska nošnja je vrlo interesantna; najljepši dio bogate ženske nošnje jeste iglom rađeni jagluk od tamnosive tkanine, preko koga se nosi duga haljina.

Pored muzcološke vrijednosti, karakteristični djelovi i primjerci rišnjanske nošnje mogli bi poslužiti kao motivi za izradu kvalitetnih suvenira originalnog sadržaja i izgleda. Uz to, i sačuvani primjerci nekada poznate risanske škole umjetničkih zanata takođe bi mogli poslužiti u iste svrhe. Turističke asocijacije, budući ugostiteljski objekti i trgovina treba da iniciraju proizvodnju, nabavku i prodaju takvih suvenira. To su samo neke ideje koje bi se mogle koristiti i realizovati u turističkoj ponudi, s ciljem obraćanja i primamljivanja pažnje turista koji budu posjećivali ovaj grad i, razumije se, dobljanja određenih finansijskih efekata od turizma.

Najzad treba pomenuti da u Risnu postoji i nekoliko kuća vezanih za imena znamenitih ličnosti ovog mjesta, kao što su zoografi iz porodice Dimitrijević-Rafajlović, Vuk Popović, Vuk Vrčević — zaslužni saradnici srpskog reformatora Vuka Stefanovića Karadžića i Nikole Đurkovića. Radi se, uglavnom, o rodnim ili porodičnim kućama koje bi, iako nemaju nekih stilskih i arhitektonskih vrijednosti, pobuđivale izvjestan interes pogotovu ako bi se pretvorile u memorijalne muzeje.

⁴⁾ Risansku nošnju Vuk opisuje ovako: »oni nose bijele gaće i preko njih košulju do koljena (mnogi sad preko ovoga i bokeljske gaće), po košulji đeceru s tokama, po njoj tijesnu zelenu dolamu do sniže koljena s velikijem srebrnijem pucima niz prsi, preko dolame crven ili šaren pojas, a po dolami opet đeceru crvenu (ili od kakve druge boje) sa srebrnijem a i pozlaćenijem tokama i pucama; na nogama su bijele čarape, preko njih dolje crvene čevlje, a gore crvene dokoljenice sa srebrnijem i pozlaćenijem pločama i kovčama; na glavi sad mnogi nose bokeljske kape, i gdje koji fesove (s plavetnom svilenom sa zlatnom kitom), a gdje koji još i šal oko fesa zamotaju; ali kažu da je za vremena mletačke vlade, kako u Risnu tako i dolje svuda oko zaliva (kod Srba zakona grčkoga), stajača kapa bila od samura ili od kune kalpak. K cijelome risanskom odijelu idu još za pojas dvije male puške i veliki nož (ili mjesto njega o bedrici sablja), sve u srebro okovato i pozlaćeno, i u ruku isto tako okovan džeferdar u bosanskom ili arnautskom kundaku. (Vuk Stef. Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotarska*, »Novo pokoljenje«, Beograd 1953, 44 — 45.

I spomenici i spomen-obilježja iz NOB-a i narodne revolucije pobuđuju interesovanje turista. Na ulazu u risanski park podignut je 1964. godine spomenik piramidalnog oblika, posvećen borcima i žrtvama fašističkog terora ovog kraja. U istom parku se takođe nalaze dvije spomen-biste narodnih heroja Nikole Đurkovića i Sava Ilića. Ovi spomenici i druga spomen-obilježja (spomen-ploča na Domu kulture, spomen-ploča na rodnoj kući Nikole Đurkovića, spomen-bista Veljka Drobniakovića u holu osnovne škole koja nosi njegovo ime) isto tako skreću na sebe pažnju turista, osobito domaćih.

Turistička atraktivnost prirodnih i društvenih faktora Risna i njegove neposredne i bliže okoline, kao i relativno dobra saobraćajna povezanost, predstavljaju dosta solidnu osnovicu turističke ponude, pa samim tim i značajan činilac perspektivnog razvitka Risna.

Razlog što se Risan sporo uključuje u »turistički bum« na Crnogorskom primorju koji je uslijedio zadnjih decenija i što ova kompleksna društveno-ekonomska djelatnost u njemu još uvijek vrši beznačajnu ekonomsku funkciju, leži u nerazvijenosti turističko-ugostiteljskih i drugih receptivnih kapaciteta neophodnih za opsluživanje posjetilaca. Zato bi podizanjem hotela i unapređenjem ugostiteljstva Risan postao privlačno mjesto, ne samo tranzitnog već i rekreaciono-stacionarnog turizma. Moguće je organizovati sportskoribolovni turizam. Od sportova pored ribolova, plivanja, veslanja i jedrenja dolaze u obzir i lov na divljač (jarebice, golubove, zečeve, itd.) kojih ima na okolnim padinama.

Za izletnički turizam mogućnosti su veoma povoljne, jer Risan leži na saobraćajnici Dubrovnik — Kotor — Budva, odnosno Kotor — Cetinje, a sa zaleđem je povezan na relaciji Risan — Grahovo — Nikšić. Od Herceg-Novog je udaljen 27 km, a od Kotora 17 km magistralnog puta. Na kraju, Risan je najbliža polazna stanica autobusnog saobraćaja iz Bokokotorskog zaliva za Nikšić (76 km) i sjeverni turistički reon Crne Gore (Žabljak i dr.).

Posebnu turističku vrijednost kao izletišta moglo bi imati planinsko mjesto Crkvice (1097 m) u Krivošijama, udaljeno svega 17 km. Odatle paca divan pogled na panoramu Bokokotorskog zaliva. (Crkvice su poznate kao najkišovitije mjesto u Evropi sa 5.155 mm padavina godišnje.) Gusta bukova šuma i umjerena planinska klima, koja se miješa sa primorskom, predstavljaju atraktivne faktore koji omogućavaju da se Krivošije, kao zaleđe i uža gravitaciona sfera Risna, razvije u turističkom pogledu kao njegova komplementarna oblast i budući centar klimatsko-lječilišnog i sport-

skog turizma. Podizanjem vidikovaca i drugih potrebnih objekata za planinsko-alpinistički i sportski turizam, modernizacijom puta Risan — Nikšić i drugim mjerama unapređenja, uveliko bi se povećao turistički promet. Razvio bi se vikend-turizam na relaciji Nikšić — Risan i obratno.

Naposljetku, kada se govori o Krivošijama i izletničkom turizmu treba ukazati na još jednu mogućnost. Na ograncima Orjena (1895 m) u predjelu Krivošija nalazi se memorijalno mjesto Zubački ubli. Ovo mjesto se upravo nalazi na tromedi SR Crne Gore, SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske gdje su se u avgustu 1941. godine sastali komunisti i rodoljubi dubrovačkog, trebinjskog i nikšićkog kraja i dogovorili se da pvedu zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih kvislinga.

Radi očuvanja uspomene na ovaj značajan događaj, počev od 1963. godine svake prve nedjelje u avgustu održava se na ovom mjestu Zbor bratstva i jedinstva, sa velikim narodnim slavljem kojom prilikom narodne nošnje i igre pružaju osobito lijep prizor.⁴⁾ To je, besumnje zgodna prilika za izlet i turista koji borave na području Risna.

Napokon na udaljenosti od 3 km od Risna nalazi se drevni grad Perast, poznat svojom osobenom arhitekturom i građevinama iz XVII i XVIII stoljeća, od kojih neke spadaju među najznačajnije renesansne i barokne spomenike na našoj obali. Postoji izvanredna potencijalna mogućnost da se Perast adaptira i pretvori u ekskluzivno turističko naselje, u grad-hotel poput Sv. Stefana. Takav poduhvat bi nesumnjivo bio od ekonomskog interesa za čitavu bokotorsku subregiju a posebno za naselja Risan, Perast i njihovo neposredno okruženje. Tako bi čitavo ovo područje postala jedna integralna turistička cjelina.

Kroz Risan tranzistiraće i dalje značajan procenat bujice motorizovanih domaćih i stranih turista koji se kreću Jadranskom magistralom u pravcu i preko Crnogorskog primorja. Neophodno je ovim »savremenim nomadima« skrenuti pažnju na turističke atrakcije Risna putem adekvatnih informativno-propagandnih grafičkih sredstava. Na pogodnim mjestima treba postaviti kvalitetne, estetski oblikovane panoe sa odgovarajućim obavještenjima na našem i stranim jezicima i slikama turističkih motiva i objekata ovog mjesta. U propagandi treba koristiti pored prospekata, vodiču i drugih grafičko-propagandnih materijala i štampu, radio, televiziju i film, što će pozitivno uticati na povećanje turističkog prometa.

Ukratko, Risan ima potrebne uslove da postane turistički privlačno mjesto a time i veći uspjeh i koristi od turističke privrede. Da bi se čitav kompleks mogućnosti o kojima je bilo riječi, ekonom-

⁴⁾ Crnom Gorom, Binoza — GZH, Zagreb 1969, 25.

ski valorizovao putem turizma, neophodno je riješiti pitanje snabdijevanja vodom, podići potreban broj boravišno-odmarališnih kapaciteta, osposobiti potreban kadar i obezbijediti odgovarajući rekreacioni sadržaj. Jedino na taj način postojeće predispozicije za razvitak i turističku afirmaciju Risna dobiće i svoj ekonomsko-finansijski ekvivalent. Tada Risan može sigurno računati barem na klijentelu osrednjih platežnih mogućnosti. Tu je, upravo, i perspektiva savremenog Risna.

Résumé

DEVELOPPEMENT ARCHITECTURO-URBAIN ET POSSIBILITES TOURISTIQUES DE RISAN

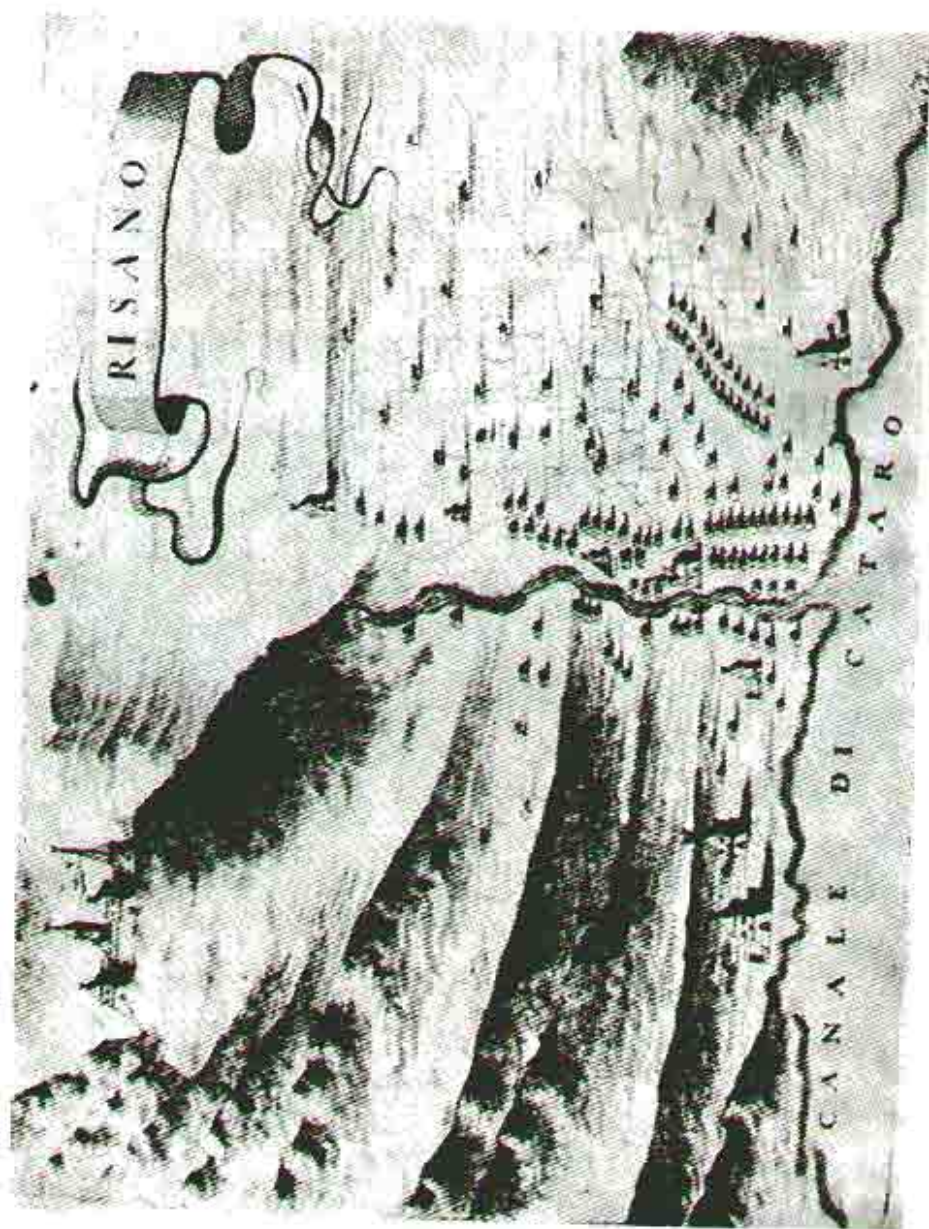
Dr Dušan MARTINOVIC

Risan est situé à l'extrême nord du golf de Boka Kotorska. Sa situation géographique et topographique relativement favorable au point de vue des communications a exercé une certaine influence sur sa formation et son développement fonctionnel. La ville date de l'antiquité et appartient aux établissements humains les plus anciens sur la côte adriatique. Elle fut fondée par la tribu illyrienne des Rhizontes, d'après lesquels elle fut nommée Rhizon. La première mention de la ville date du IVe siècle avant notre ère et elle se trouve dans l'oeuvre du Pseudo-Xylaxe. Pendant un certain temps, après la chute de Skadar (Scutari), Risan était la capitale des Illyriens (Teuta, Gentius, Balajos). A la période illyrienne se rattache aussi le premier atelier de monnaie à Risan (en même temps le plus ancien de notre pays).

De l'année 168 à l'année 476 il se trouvait sous la domination romaine, avec le statut de municipes ou de colonies. Dans la période antique la ville a atteint une grande prospérité économique et culturelle dont les témoignages sont d'importants restes de l'architecture, de la sculpture et les mosaïques. Les recherches archéologiques ont été faites par H. Richly, A. Evans, D. Vuksan et autres. On a trouvé une assez grande quantité de fragments architectoniques et décoratifs provenant de diverses constructions illyriennes (murailles cyclopéennes, colonnes ornées et portails), statues en bronze, torse d'un empereur romain, objets de parure, céramique, pièces de monnaies, etc. Particulièrement importante est la mosaïque datant du commencement du deuxième siècle (dieu Hypnos étendu).

Au VIIe siècle Risan assumait un caractère purement slave. Au IXe siècle il subit une incursion des barbares. Plus tard, il changeait souvent de maître, ce qui avait pour conséquence la stagnation et la débilitation économique de l'habitat. Tout de même, au Moyen Age il représentait un centre important de commerce et de métiers. Surtout aux XVIIIe et XIXe siècles, il était un marché important pour le commerce extérieur monténégrin.

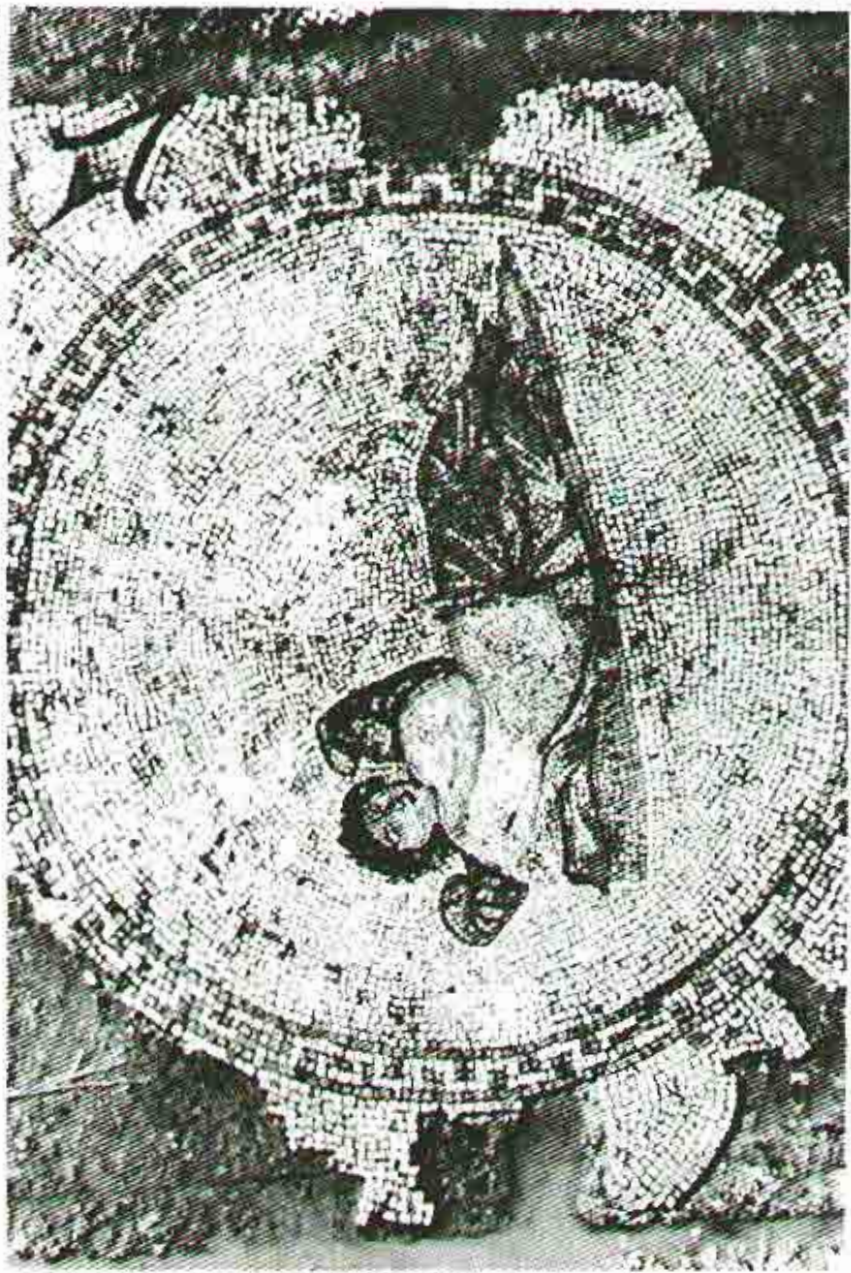
Aujourd'hui Risan est une localité assez peu développée au point de vue des forces de production. Il a une importante fonction régionale sanitaire (Hôpital pour les maladies des os) et il possède les conditions nécessaires pour devenir une localité attrayante au point de vue touristique. Quoiqu'il n'ait, pour le moment, qu'une importance de second ordre au point de vue touristique — tourisme de transit — il a toutes les conditions — naturelles et anthropogènes — pour se faire une renommée dans le monde du tourisme. L'attrait touristique des motifs et objets naturels et anthropogènes de Risan et de ses environs immédiats, ainsi que les liens de communication par la grande route adriatique présentent une base solide de l'offre touristique. Pour mettre en valeur le potentiel touristique de Risan, il est indispensable d'y organiser d'avance l'industrie hôtelière et de préparer d'autres capacités pour le séjour et le repos. C'est alors que Risan, muni de contenu correspondant récréatif, obtiendra une affirmation touristique adéquate: il deviendra un centre non seulement du tourisme de transit et du tourisme excursionniste, mais aussi du tourisme récréatif.

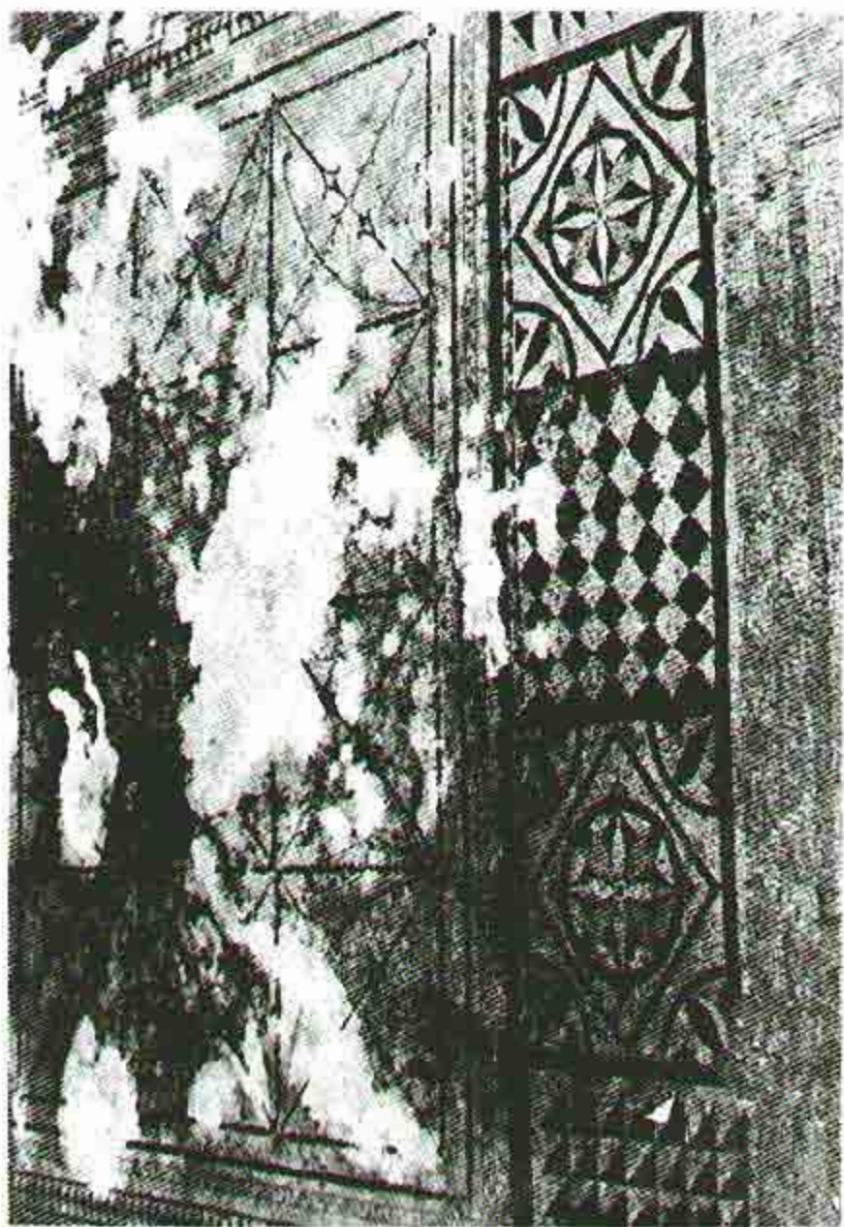
Sl. 1. Risan XII v. — Atlas Coronellia

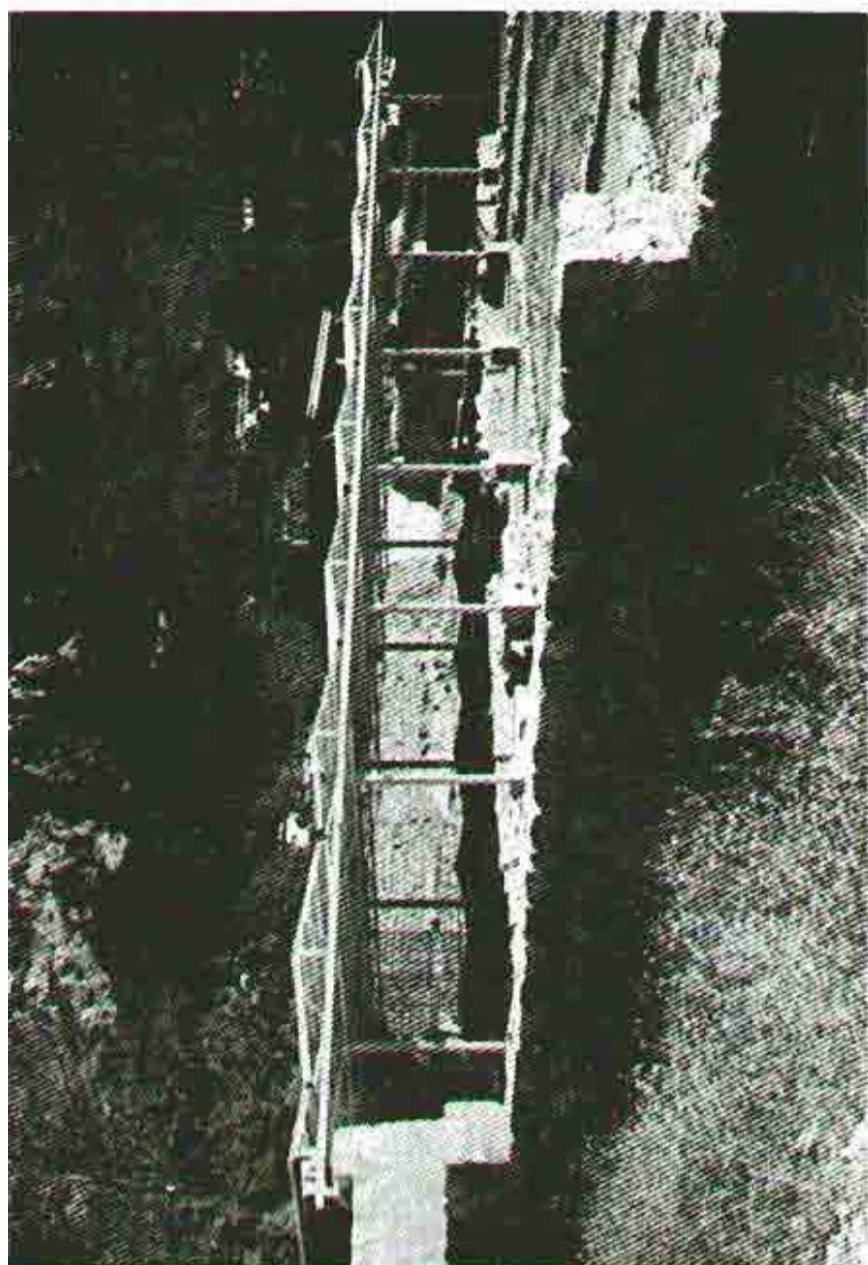
Sl. 2. PriobaIni dio Risna sa šetalištem

Sl. 3. Rimski mozaik sa Prestavom boga Hipnosa

Sl. 4. Risanski mozaik (detalji)

Sl. 5. Risanski mozaik

RISNJANIN
(Slika koju je Vuk doneo ti svom «Kovčežicu»)

Марија ЦРНИЋ

ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У ХЕРЦЕГ-НОВОМЕ

Рад и опстанак средњих школа у Херцег-Новоме увијек је био тежак и кратак.

Двадесет година било је потребно да се 1858. г. отвори Српска морепловска закладна школа у Србини, а и последице отварања њен опстанак често је долазио у питање.

Укидањем те школе 1914. г. херцеговска општина дуго година остаје без средње школе.

1925. године отвара се Државна учитељска школа у Херцег-Новоме. Период дјеловања ове школе од отварања до 1941. г. био је веома буран и тежак. Над њом је стално лебјела одлука о укидању. Безброј телеграма, аката, усмених молби, упућивано је, сваке године на све стране да би се отворио поједини разред и да би школа опстала.

На основу архиве херцеговске општине и школских извјештаја покушаћемо пратити мукотрпан рад ове школе.

Кроз учионице ове школе у току овог периода прошло је око 700 бака, највећим дијелом из херцеговске општине, но било их је из читаве Босне, па и из других крајева.

Први траг о овој школи је акт (вијест) који доставља општинској управи Просвјетно одјељење Зетске бановине: „Извјештавате се да је Госп. Министар Просвјете дана 15. VII 1925. под бројем 39253 донио одлуку да се наредне 1925/26. школске године укине I разред Учитељске школе у Даниловграду, а током даље три године да се у тој школи затворе II, III, IV разред. Намјесто Учитељске школе у Даниловграду формира се Мушка учитељска школа у наредној школској 1925/26. у Херцеговине.

Ставља вам се у дужност (предсједнику општине — прим. М. Ц.) да се одмах постарате за потребне просторије и намјештај за ову школу како би рад несметано могао отпочети првог септембра.

Извјестите одмах шта сте учинили.“¹⁾

Са великим одушевљењем примљена је ова вијест и одмах се приступило проналажењу просторија и набавци намјештаја. Пред општинску управу постављен је тежак задатак, да за непуну два мјесеца обезбиједи просторије и намјештај за новоотворену школу.

Пратећи разној школства на овом терену, знамо, да је проблем школског простора увијек био присутан и да се то питање поставља до наших дана. Ако то имамо у виду можемо општинској управи олати признање да је за тако кратко вријеме обезбиједила услове за рад школе. Истина, у одређеном року, тј. до 1. септембра школа није отпочела са радом, што се није могло ни очекивати. Но 9. септембра општинска Управа обавјештава Просвјетно одјелство Зетске бановине, да је „локал за школу спреман, а намјештај ће бити скорих дана.“²⁾

Да би се обезбиједио довољан број бака и да не би због тога дошло у питање отварање школе, Општинска управа обраћа се 11. августа општинским управама у Боки Которској и општинским управама данашње будванске општине, обавјештавајући их о отварању првог разреда Учитељске школе у Херцег-Новоме. У обавијести моле да свака општина обавијести своје општинаре, како би извршили упис своје дјеце овдје а не у другим мјестима. Истовремено јављају да ће се упис извршити 1, 2, и 3. септембра.³⁾

Овако важан догађај, отварање Учитељске школе, требало је на неки начин свечано обиљежити. Управа школе 12. септембра обратила се општинској управи да би заједнички прецизирали датум и начин почетка рада школе која је „значајна добит не само за ово место већ и за читаву Боку Которску.“⁴⁾

Крајем октобра грађанству је преко огласа дато на знање о дану и начину отварања школе. Објава гласи: „У недељу 25. окт. м. извршити ће се свечано отварање Учитељске школе у овој вароши. Сматрајући наш завод као нашу културну тековину позивамо грађане да тога дана изразе своје радости кићењем домова, присуством на свечаном водоосвећењу у школи и похађању концерта који ће се одржати у соколској сали.“

Вјерујемо да ће грађани хтјети присуствовати обједу који ће се у част гостију приредити у хотелу „Америка“. Пријаву за објед прима г. Мандић, наставник гимназије. — Општинска управа“⁵⁾

¹⁾ Херцегновски архив — Фонд херцегновске општине — даље ХО. ХО, 1925. г. — 1829.

²⁾ ХО — 1925. г. — 2044.

³⁾ ХО — 1925. г. — 1893.

⁴⁾ ХО — 1925. г. — 2192.

⁵⁾ ХО — 1925. г. — 2539.

Тако је отпочела са радом школа која је са толико радости дочекана, школа која ће се сваке године борити за опстанак, школа која је одиграла велики просвјетно-културни значај у овоме крају школујући учитељски кадар који је носио не само најосновнијег образовања, већ и здравственог и културног просвјетивања, и то најширег слоја народа.

Прве школске године отворен је само први разред и у школске клупе сјело је 19 дјевојчица и 20 дјечака, будућих учитеља.

Када су најважније потребе школе ријешене и започела настава, мислило се на стварање бољих услова рада и отварања сних разреда. Но већ љета 1926. г. стиже вијест о укидању школе.⁶⁾

Одмах се подузима све могуће да се школа не укине. 13. августа народни посланик Мирко Комненовић упућује телеграм министру просвјете подсећајући га на обећање да се школа неће укидати. Истовремено му јавља да се код краља и Николе Пашића спрема делегација „испред читавог огорченог народа, протестујући против овог атентата ничим заслуженим за Боку Которску.“⁷⁾

Овога пута анулирана је одлука о укидању школе и општинска управа је у могућности да 25. августа обавијести све општине Бокe и општине Бар, Сутоморе и Петровац и све кнежевине херцеговачке општине да Учитељска школа остаје. Према тој одлуци упис се извршио „4, 5. и 6. септембра ове године, а љекарски преглед 7. истог мјесеца. У први разред примиће се 40 ученика-ца. Уз молбу прописно таксирану треба приложити крштени лист, свједочанство о свршеном 4. разреду гимназије или грађанске школе и пријаву својеручно написану и од родитеља или старатеља потписану са таксираном марком од 5 динара. У први разред неће се примати млађи од 14 и старији од 18 година. Писмена љекарска увјерења неће се примати.

За упис у II разред ученици подносе свједочанство о свршеном првом разреду и својеручно потпуњену пријаву.

Из канцеларије Управе мјеновите учитељске школе 24. VIII 1926. г.⁸⁾

Тако је започела друга школска година.

Изгледа да је овој школи било суђено да ни једну школску годину не отпочне без перипетија.

Читав октобар и новембар мјесец 1927. г. протекло је у живој акцији да се школа не укине. Усмене, писмене молбе, теле-

⁶⁾ ХО — 1926. г. — 2350.

⁷⁾ ХО — 1926. г. — 2286.

⁸⁾ ХО — 1926. г. — 2423.

грами, директни контакти са свима који су могли помоћи обављала је ових дана општинска управа и посланик Комненовић Мирко.

27. октобра у Херцег-Нови стиже вијест да се школа укида. Иако вијест није званично потврђена, одмах се подузима све могуће да се ова евентуална одлука спријечи. Садржина ових молби је: „Чујемо да је у погибљи Учитељска школа која представља велику благодет за овај сиромашни срез у Црној Гори“ ... „Ако одговара истини молимо спријечите у државном интересу евентуално укидање Учитељске школе у Херцеговине у којој уче Бокељи и Црногорци.“⁹⁾

За пар дана стиже нова вијест — не укида се школа већ за сала само први разред. Сада настаје борба за опстанак првог разреда, јер настава се одржава већ скоро два мјесеца. Гдје сада са дјецом која су отпочела похаћати први разред Учитељске школе у Херцег-Новине?

Напори и покушаји „да бар за ову годину остане први разред, јер Баши су сада у немогућности другаче наставити школовање“ се настављају.

Телеграм који из Београда, 2. IX упућује Комненовић Мирко даје наде да ће се питање повољно ријешити.¹⁰⁾ Већ сутрадан стиже лоша вијест јер Министар просвјете не одустаје од одлуке Министарства просвјете С. Н. бр. 36102 од 31. X о укидању првог разреда Учитељске школе у Херцеговине. Што је још горе, ова одлука говори о укидању, постепено, школе уопште.

Посланик Комненовић из Београда тражи, односно предлаже да се одржи митинг и да општина преузме издржавање првог разреда за ову школску годину, како би Баши који су већ започели похаћати школу могли завршити бар први разред, јер се ове школске године радило о укидању само првог разреда. Одговор општине је позитиван: „Општина ће са грађанством сносити трошкове за ову школску годину, само порадите на праву јавности.“¹¹⁾

Дани пролазе. Баши, родитељи, управа школе, општинска управа, сви су у неизвјесности. В. Д. управитеља школе Коњевић Душан тражи од општинске управе коначан резултат. „Ја у понедељник морам саопштити дјети било црно или бело.“¹²⁾ Десет дана након овог писма управитељ је могао саопштити дјети — црно — односно да напусте школске клупе послије два мјесеца похаћанја наставе, да оду својим кућама.

⁹⁾ ХО — 1927. г. — 3316.

¹⁰⁾ ХО — 1927. г. — 3366.

¹¹⁾ ХО — 1927. г.

¹²⁾ ХО — 1927.

Узалуд су били сви напори, узалудан предлог да трошкове сноси грађанство и општина, није се могло испословати ни право јавности. (Да су дјеча завршила први разред о трошку општине не би им било признато свједочанство о завршеном првом разреду.)

Министарство просвјете дало је овакав одговор о укидању првог разреда: „На основу члана 141 финансијског закона за 1927/28. буџетску годину број Учитељских школа сведен је на 33 тиме што је укинута 7 завода, махом отворених после рата.

Да би се поново отворила нека од затворених школа морала би се укинути нека друга, што је за сада немогуће. Када закон престане да важи Министарство ће поново узети у обзир вашу представку да се не затвара Учитељска школа.“¹³⁾

Тако су ученици првог разреда уписани у јесен 1927. г, после два мјесеца похађања школе, остали код својих кућа, а многи су тек кроз двије године сјели поново у Бачке клупе првог разреда.

Указом краља број СН 30752 од 24. VIII 1929. г. поново је отворен први разред у којем је примљено 42 ученика-це.¹⁴⁾

Од те школске године до школске 1933/34. школа је имала свој нормалан рад. Ове године (1933/34) поново долази до укидања, односно не отварања првог разреда. Идуће школске године, 1935/36. отворен је поново први разред да би наредне школске године школа поново радила без првог разреда.¹⁵⁾

Августа 1936. г. телеграмом Министарство просвјете поново забрањује упис у први разред. Општинска управа Херцеговог телеграмима, писменим и усменим позивима позива бокешке општине да учествују у делегацији која би у Београду интервенисала да школа остане. Министру председнику и Министру просвјете упућени су слиједићи телеграми дана 31. VIII: „До јучер је било уписано 24 ученика у први разред наше Учитељске школе. Овај број би се попео на око 40. Изиснадном брзојавном наредбом да се затвори I разред доведени су у претешки положај родитељи и дјеча ради знатних трошкова и ради губитка једне године јер није на вријеме упис у друге школе.

Пошто једна од најважнијих општина на приморју остаје само са нижом гимназијом, то становници, чиновници, велики број официра и подофицира, сухоzemних и моринских, остају без икакве могућности школовања дјече, а ово важи и за читаву сироту Бокву.

¹³⁾ ХО — 1926. г. — 3353.

¹⁴⁾ Извјештај из школске 1929/30. г.

¹⁵⁾ Извјештај школе за шк. 1935/36. г.

Молимо да се рјешење повуче, јер и тако школа ради са два разреда, а ако се ипак хоће укидати оцла вска се то бар уради на крају будуће школске године.

Убјеђени смо да ћете ви госп. Предсједнице који добро познајете Боку и њену сјајну националну прошлост спасити Херцеговине и читавој Боки ову важну културну тековину."¹⁶⁾

Почетком децембра делегација Бочеља одлази у Београд да би први разред ипак отпочео са радом. Удружење Бочеља у Београду веома живо се заузело за ову ствар, те и председник удружења, поред јавног билежника, Дробњаковић др Милоша, учествује у раду делегације.¹⁷⁾

Но ни акције и интервенције ове делегације нијесу уродиле плодом. Први разред школске 1936/37. г. није отворен и те године школа ради са II и IV разредом.¹⁸⁾

Још у току трајања ове школске године, априла 1937. г., председник општине одлази у Београд да би се наредне године отворио први разред и да не би дошло до укидања школе, како се очекивало. Но одређен одговор није добио. Крајем јуна још је све у неизвјесности. До пред, такорећи, сами упис, 18. августа, ни родитељи ни општинска управа ни баци не знају на чему су.¹⁹⁾

За пар дана све је јасно — школа се потпуно укида.

Идуће школске године 1938/39. Државна реална гимназија и Државна мјесовита учитељска школа рале заједно, односно те године изводи се настава само у првом разреду Учитељске школе. Директор Гимназије и наставно особље истовремено врше дужност директора Учитељске школе и предавача те школе. Исте године излажу и заједнички школски извјештај. Те године по одобрењу Министарства просвјете одобрен је упис 25 ученика и 15 ученица. Но, пријавио се мањи број, тј. 18 ученика и 15 ученица док је пријемни испит положио 15 ученика и 13 ученица.²⁰⁾

Школску годину 1939/40. Учитељска школа започиње као самостална, односно не ради заједно са Гимназијом, те се ова школска година може сматрати њеним поновним отварањем.²¹⁾

И ово поновно рођење школе кратког је вијека, јер већ при крају идуће школске године започиње други свјетски рат.

У току петнаест година постојања школе, односно од октобра 1925. до прољећа 1941. г., ни једне школске године школа није радила са свим разредима, није имала четири, односно пет разреда.

¹⁶⁾ ХО — 1936. г. — 14245.

¹⁷⁾ ХО — 1936. г. — 8123.

¹⁸⁾ Извјештај школе 1936/37. шк. г.

¹⁹⁾ ХО као 16.

²⁰⁾ Извјештај школске 1938/39. г.

²¹⁾ Извјештај школе 1939/40. шк. г.

Тако је први разред радио 6 школских година, други осам, трећи четири и четврти и пети по пет школских година.

Број бака у разреду кретао се од 25 до 40. Први разред је имао, скоро увијек, највећи број бака што је и разумљиво. Због сталне несигурности да ли ће школа идуће школске године радити или не, није ни могао бити већи прилив бака без обзира на ограничење уписа. Интересантно је издвојити школску 1932/33. годину, када се у првом разреду уписало свега десет ученика, па су једног ученика довели са Цетиња да би био довољан број ученика, те да би се отворио први разред и тако наставио континуитет школе. Ово истовремено илуструје како се родитељи нијесу одлучивали за упис у ову школу, јер нијесу били сигурни да ли ће им дијете завршити и први разред, а за идућу школску годину или сигурно петогодишње школовање нико им није могао гарантовати.

У периоду (1925 — 1941. г.) од 26 одјељења, 12 одјељења има до 20 ученика, 9 одјељења од 20 — 30 ученика, а 5 одјељења од 30 — 40 ученика.

Пратећи успјех ученика, за исти период, констатујемо да од 615 бака, са одличним успјехом завршило је разред 44, врло добрим 274, добрим 126, док је на поправци испит упућен 141 ђак а 30 их је понанјало разред.²²⁾

Број ученика по полу је скоро изједначен. У периоду 1929 — 1941. г. школу је похађало 318 ученика и 297 ученица.²³⁾

У селам рокова одржано је полагање учитељског дипломског испита. Први дипломски испити обављени су 1929. г. септембра мјесеца, а затим јуна и септембра 1931. г. и јуна мјесеца: 1934, 1935, 1936. и 1937. године. Испит је положило 79 ученика и стекла звање учитеља.²⁴⁾

Дјеца државних чиновника чинила су највећи број бака. Ово је сасвим природно обзиром да је велики број војних лица живјело на овом терену (а они су, када је статистика вођена, спадали у категорију државних службеника). Друга по бројности су дјеца земљорадника, а затим слиједе дјеца трговаца, па осталих занимања.²⁵⁾

Потребно је рећи неколико ријечи о руководству и настанком особљу. Приликом отварања школе директор је Рафанловић Петар, слиједеће школске године на његово мјесто долази Мачура Стево, којег замјењује Коњевић Душан. Школске 1929/30. директор школе је Нетовић др Лав, који јуна 1932. одлази у пензију, те двије године врши дужност директора Кареш Фрањо.

²²⁾ Извјештаји школе за 1929 — 1940. г.

²³⁾ Као 22.

²⁴⁾ Као 22 и 23.

²⁵⁾ Као 22 — 24.

Почетком 1935. г. постављен је за директора Рајнвајн Михаило који остаје на дужности до укидања школе 1937. г. Школске 1938/39. дужност директора врши директор Државне реалне гимназије, Поповић Душан, у чијем саставу ради и ова школа. Крајем 1939. г. постављен је за в. л. директора Ранковић Аксентије, но истовремено у аналима школе води се као директор Бранковић Драгољуб. Најјероватније је да је Бранковић Драгољуб постављен на ову дужност, но да исту није преузео јер је био на дужности инспектора огледних основних школа при министарству просвете.²⁶⁾

Број наставника у току једне школске године кретао се од десет до четрнаест, укључујући и директора школе, јер је и он одржавао часове. Од овога броја, око половине наставника били су хонорарни, или су часове допуњавали у овој школи а били редовни предавачи у гимназији или обратно. Од 1925. до 1941. године у овој школи радило је седамнаест редовних и тридесет и два хонорарна наставника.²⁷⁾

Редовни предавачи су: Бијафин Мира, Васовић Милансав, Јурдани Станко, Јанићијевић Даринка, Јањанин Богумила, Каренц Франьо, Костић Предрог, Краљ Стефан, Каменаровић Милена, Неговић др Лав, Павичић Лав, Пертот др Иво, Рајнвајн Михаило, Ранковић Аксентије, Тошић Сара, Бурић Гојко, Цакић Босиљка, Васиљевић Зора, Анхимовски Павле, Миловић Драго, Краснов Никола и Шимек Н.²⁸⁾

Хонорарно или допуну часова вршили су у овој школи: Аврамовић Јован, Ајчевић Вуко, Богосављевић др Властимир, Братош Луција, Буратовић Анђел, Вујовић дон Јозо, Буришић Јован, Јановић дон Лука, Јовић Даница, Јурас Марин, Клајн Милака, Кихмајер Драгица, Крстић Иринеј, Куцуло Анка, Лазаров Иван, Мелнџ Риза, Милошевић Богобој, Микулић Александар, Милошевић Станислава, Мрак Драга, Муслимбеговић Ахмед, Николић Митар, Окрајнов Божица, Поповић Душан, Потпарич Јован, Сагер Петар, Чапљин Никола, Шрам Драгица, Бурић Ленка, Цврниговић Лука и Симић.²⁹⁾

Најдуже је као редовни предавач у овој школи радио професор Каренц Франьо и то осам година, затим Пертот др Иво седам година, Јањанин Богумила четири године. Пет наставника радило је три, односно двије, а четири наставника радило је једну школску годину.

²⁶⁾ Извјештаји школе 1929 — 1940. године и изјава бака те школе Злоковић Максима.

²⁷⁾ Исто.

²⁸⁾ Исто.

²⁹⁾ Исто.

Поред нередовног рада, школска управа је ипак водила сталну бригу о набавци школских учила. Тако школа има збирке за географију, хемију, физику, природопис, музичку, математичку, збирку за ручни рад и цртање.

На примјер, збирка за физику броји 60 разних учила, за извођење музичке наставе школа посједује хармонцијум и пијанино, за женски ручни рад шивачу машину, а за мушки ручни рад поред осталог и седам статива за повезивање књига, итд.

Школска библиотека броји од 1000 до 1400 књига и часописа. Поред ове библиотеке, професорска библиотека броји око 500 књига. Посебно се води библиотека Тома Поповића која броји око 800 примјерака, а коју је исти поклонио школи.³⁰⁾ Ако имамо у виду да је највише леведесет ученика похађало у току године ову школу, онда можемо тврдити да је број књига веома задовољавајући, јер долази просјечно 22 књиге по ученику.

До 1936. године просјечно је сваки ђак из школске библиотеке у току године прочитао три до пет књига, док се каснијих година тај број пење до 14 књига по ђаку. Овдје би опет могли тврдити да је мало коришћена ђачка библиотека.

Ваншколски рад се најактивније одвијао кроз литерарну дружину „Вук Караџић“, која је с мање или више успјеха радила кроз читаво вријеме рада школе. Дружина је водила бригу о библиотеци, одржавала литерарне састанке на којима су ученици читали своје литерарне творевине или критичке приказе појединих књижевних дјела. Неких година дружина је имала више секција: литерарно-педагошку, радну, трезвњачку, спортску, дилетантску, стрљачку, фото и аеро секцију.

Баш ове школе у току једне школске године приређивали су и до три приредбе. На Савин дан је редовно одржавана приредба, као и у мају мјесецу у корист Подмлатка Црвеног крста и крајем године. Чланови позоришне секције спремали су не само хорске, музичке и рецитаторске тачке, већ и позоришне комаде. Тако су играли позоришне комаде: „Покондирена тиква“, „Избирачицу“, „Биди“. Школске 1935/36. школу похађа свега 25 ученика који поред двије одржане академије врло успјешно изводе позоришну комаду „Ар“. Са овим комадом излазе не само на својој школској приредби, већ исти лају за ђаке основних школа, затим два пута за грађанство и у Војно машинској школи у Кумбору.³¹⁾

Академије и приредбе су често одржаване у заједници са ђацима ниже гимназије и основне школе.

Чист приход са приредби ишао је у корист сиромашних ђака за екскурзије, исхрану и друге помоћи.

³⁰⁾ Исто.

³¹⁾ Школски извјештај за 1935/36. годину.

Школа је имала неколико фондова: за екскурзије, музички, подмлатка Црвеног крста, подмлатка Јадранске страже, школски, за исхрану сиромашних бака итд.

Приходи и утрошена средства свакога фонда детаљно су приказивани у школским извјештајима, који су се штампали на крају школске године. Тако је сваки родитељ, грађанин, ђак, био информисан о трошењу средстава из тих фондова.

Највише прихода ишло је у екскурзиони фонд. Једнодневне екскурзије извођене су неколико пута у току школске године у ближу околину. Овим излетима руководили су наставници биологије, историје, географије, зависно од сврхе излета. Тако су се ученици упознавали са природним одликама краја, историјским споменицима, са радом учитеља на селу и животом сељака.³²⁾

Током године обављали су и по једну екскурзију до Цавгата, Котора или Дубровника.

Прву већу екскурзију школа је организовала по Југославији од 8 — 18. октобра 1936. г. Поред материјалне помоћи Министарства просвјете сваки ученик је уплатио по 200 динара. За ученике који нијесу били у могућности да плате пружили су помоћ херцеговачки и зеленички трговци и још неки грађани. Том приликом ученици су посјетили савјесна мјеста: Сарајево, Краљево, Пећ, Дечане, Скопље, Београд, Загреб и Сплит.

Маја мјесца 1937. г. скоро сви ученици учествовали су у научној екскурзији по Грчкој. Том приликом посјетили су и Тирану и још нека мјеста у Албанији. На Крфу и Солуну извели су пригодан програм, одајући пошту њалим у првом свјетском рату. Један Енглец, путник на броду, којим су путовали Ђаци, одушевљен њиховим понашањем и одржаним програмом при расстанку им је поклатио 1000 динара.³³⁾

Ђаци из ривијере превозили су се до Херцег-Новога војним бродом. Увођењем у саобраћај бродова Зетске пловидбе то право су изгубили, сем дјете војних лица. Како је брод Зетске пловидбе стигао у Херцег-Нови у 9,30 то су сада Ђаци, не само Учитељске школе, већ и Гимназије били присиљени да пјешаче до Херцег-Новога. Општинска управа 9. III и 10. XI 1939. године обраћа се с молбом Министарству просвјете, Министарству саобраћаја и Министарству војске и морнарице да би издејствовала промјену возног реда бродова Зетске пловидбе, а до тада да се омогући Ђацима досадашњи превоз, војним бродовима.³⁴⁾

При школи је радила и Вјешбаоница, односно забавиште и четвороразредна основна школа. Поред забавишта, основна

32) Школски извјештаји 1929 — 1940. г.

33) Исто.

34) ХО — 1939. г. — 2401, 11874.

школа служи ђацима Учитељске школе за извођење практичне наставе. Вјежбаоница, односно основна школа, броји од 130 до 150 ђака. У Вјежбаоници са управником и учитељем православне вјере ради шест до седам учитеља. (Прва јавна мушка основна школа отворена је у Херцег-Новоме 1834. г., а женска 1848. г. Одлуком Министарства просвјете 1926. г. те двије школе су спојене. Почетком 1927. г. основана је мјешовита основна школа са забавиштем и ставља се под управу и надзор Учитељске школе, и од тада се води под називом Вјежбаоница Учитељске школе.)⁵⁵⁾

Учитељска школа је отпочела са радом 1925. г. у згради данашњег депаланса хотела „Боке“.

Послије пар година, односно 1928. г. морала се тражити друга зграда за смјештај школе, јер се реновирањем сусједног хотела „Боке“ школа морала иселити. Истовремено Министарство просвјете донијело је одлуку да школа и хотел не могу бити у истом дворишту. Да се ђаци и гости не би сусретали на путу кроз парк хотела, Министарство просвјете тражи од општинске управе, дана 21. III 1928. г. да не дозволи отварање хотела, које је било предвиђено за почетак маја. Општинска управа такву одлуку није ни покушала донијети с обзиром на велики значај отварања хотела. Како се тих година сагледао значај развоја туризма за овај крај, то је отварање овога хотела значило велики корак напријед у том правцу, па општинска управа нити жели, нити може, тражити одгађање отварања хотела. Привремено рјешење је нађено с тим, што је општинска управа обећала оградити оградом хотелски парк и тако спријечити мијешање хотелских гостију и ђака, што се сматрало веома испожељно по ђаке.⁵⁶⁾

По свему судећи школа је у овој згради остала још двије године а затим се преселила у зграду у којој остаје до почетка другог свјетског рата (у близини Општинског суда).⁵⁷⁾ Ова зграда 1932. г. постаје власништво школе, на тај начин што је те године ликвидирана Српска кредитна задруга и од њених уштеда купљена зграда и дата у власништво Учитељској школи.

Питање просторија за ову школу, као и за гимназију често пута је на дневном реду општинског вијећа. Постојало је више предлога, комбинација да се ово питање ријеша. Маја мјесеца 1930. г. Управни одбор Закладе Буровић — Бошковић — Лакетић донио је одлуку да се продају све некретнине Закладе и да се тим средствима и онима која се налазе уложена код херцеговске банке за градњу школске зграде, сагради зграда за Гимназију и Учитељску школу. Општинско вијеће је ријешило да се

⁵⁵⁾ Извјештај школе за 1929/30. шк. г.

⁵⁶⁾ ХО — 1928. г. — 998, 2206, 2539.

⁵⁷⁾ Податке даје: Поповић Душан и Микић Татјана.

овај приједлог још испита, јер је предвиђено било да некретнице Закладе купи општина.³⁸⁾

Дебатујући о усвајању општинског буџета за 1931. г. донешена је одлука да општина полигне зајам којим би се ријешило питање градње најнеопходнијих објеката у општини (класонице, зграде за школу).

Исте године општинска управа донијела је одлуку да се откупи земљиште Стевана Станишића на Топлој, за 300.000 динара, с тим што би се 50% платило одмах по преносу тј. укињижењу земљишта на општину, а остатак кроз шест мјесеци, уз камату од 6%.³⁹⁾

Годину дана касније, општински вијећници су обавјештени да је код херцеговске банке полигнут зајам од 315.000 динара за исплату горе наведеног земљишта, које захвата површину од 7.444 м².⁴⁰⁾

Законом о учитељским школама, могла се школа укинути уколико је била смјештена у приватним зградама и зградама неподесним за рад. Зато се земљиште у Топлој, одмах по откупу, ставља бесплатно на располагање Министарству просвјете, односно краљевској банској управи на Цетињу, да би се на истом изградилa зграда за Учитељску школу. Било је и предлога да се ово земљиште уступи војсци за зграду Инжињеријског одјелења (на мјесту гдје се данас налази пијана, односно продавница „Мјешовитог“), а да се на Топлој изгради Команда Боке Которске, како би ова остала у Херцег-Новоме, јер је било говора о њеном сљењу из Херцег-Новога.

У то вријеме херцеговска општина полиже зајам од 3.000.000 динара на 25 година, те овим средствима враћа зајам херцеговској банци од 315.000 динара, који је узет за куповину земљишта на Топлој.⁴¹⁾

Но са изградњом школске зграде није ишло онако како су се надали општински вијећници предајући земљиште банској управи. Како банска управа нема довољно средстава за изградњу школске зграде то до 1938. г. није израђен ни пројекат. Зато се општинска управа обраћа 12. октобра 1938. г. Министарству просвјете, молћи да одобри што већу помоћ из кредита најављених за јавне радове и на тај начин омогући банској управи на Цетињу да може за идну годину у свом буџету предвидјети и суму за изградњу школске зграде за Учитељску школу у Херцег-Новоме.⁴²⁾

³⁸⁾ Записник Општинског вијећа од 15. VI 1930.

³⁹⁾ Записник општинског вијећа од 9. VI 1931. г.

⁴⁰⁾ Записник општинског вијећа, 7. VI 1932. г.

⁴¹⁾ Записник општинског вијећа, 24. I 1933. г.

⁴²⁾ ХО — 1938 г. — 10167.

15. марта 1939. г. општинска управа упућује поновну молбу по овом питању Министарству просвјете са истим предлогом као и 12. октобра 1938. г.⁴⁵⁾

Школску годину 1939/40. Учитељска школа започиње као самостална установа, поновним њеним отварањем. Славши те године петнаестогодишњицу отварања, изгледало је да су приведени крају сви поступци и све предралбе за изградњу нове зграде намијењене овој школи, те да ће тако коначно школа моћи несметано радити у повољним условима, послије толико година трзавица, које су се вјероватно одразиле, не само на бројност ученика већ и на квалитет рада.

Но питање зграде није ријешено, како нам је изгледало да ће бити. Вјероватно би још дуго година наплазили на преспике и молбе за изградњу школске зграде, да није други свјетски рат прекинуо настојања и упорност општинске управе да се у овом граду изгради школска зграда.

Последњи акт, молбу, истовјетан као 12. X 1938. г. и 15. III 1939. Општина упућује 24. XII 1940. г. бану зетске бановине, тражећи да би се коначно бановским буџетом за 1941/42. г. предвидјела средства за градњу зграде за Учитељску школу — „како би се овој установи створили потребни услови за рад и њену културну мисију.“⁴⁶⁾

Општинска управа у неколико случајева, пружала је сталну мјесечну или једнократну помоћ сиромашним баџима. Поред новчане помоћи, пружена је и помоћ сиромашним баџима бесплатном исхраном у баџкој мензи која се налазила у улици Марка Војновића (у данашњим просторијама Галерије „Јосип-Бепо Бенковић“).

Доласком Италијана и окупацијом Босне, школа је престала са радом.

По ослобођењу земље школа је поново отворена, али не дуго затим поново укинута, а баџи су наставили школовање у Никшићу.

Када размотримо рад ове школе, њено нередовно дјеловање, сваке године вођење борбе за њен опстанак, стално осипање и мијењање наставног особља, врло лоши услови због неусловних просторија, без обзира што школа има пуно подршку општинске управе и грађанства, можемо рећи да је рад био тежак, но исто тако можемо констатовати да све те потешкоће нијесу оставиле видног трага на постигнуте резултате. Пуно разумијевање и значај школе за овај крај и потребу њеног битисања показивало је и грађанство. Сјетимо се 1927. г.

⁴⁵⁾ ХО — 1939. г. — 2622.

⁴⁶⁾ ХО — 1938. г. — 10167; 1939. г. — 2622; 1940. г. — 13178.

када је требало да остане први разред, кад је грађанство заједно са општинском управом одмах прихватило сношење трошкова само да се не би укинуо први разред. Сјетимо се помоћни херцеговских и зеленичких трговаца приликом организовања екскурзије.

Кад прелиставамо податке који су до нас дошли о Државној мјешовитој учитељској школи (како је једно вријеме носила назив) скоро да не повјерујемо да се могло уопште радити под околностима како је радила ова школа, али исто тако не можемо се отети утиску колико је овај крај и народ желио да се ова школа одржи.

Одлуке Министарства просвјете биле су неопозиве, али исто тако и молбе народа овога краја биле су још устрајније, непоколебљиве. Када је требало доказати оправданост постојања школе баш ту у Боки удружују се све општине Боке, народ, Бокелци који живе у Београду преко Удружења Бокела, траже се сви могући и земајући путеви и начини а циљ је само један, да школа опстане и ради. Купује се земљиште за градњу нове зграде, да не би дошло до укидања школе, подижу кредити, и тако се постиже да школа настави са радом. Упорност је побједила, изгледа циљ је постигнут, већ се падзире и нова зграда, но долазак рата уништава све наде.

Поред свих невоља: укидања, отварања, појединог разреда или читаве школе, поред пресељења, довођења бака из других крајева да би био потребан број за отварање одјелења, петиција, писама, телеграма, безусловних просторија, школа ради и у њој се у току њеног рада школује преко 600 ученика. Истина, свега око 10% дипломира у овој школи, што је и нормално, јер због сталног укидања појединих разреда па и читаве школе, свега четири генерације су имале нормално школовање. Многи овдје заночињу школовање, а затим морају по завршеном првом или другом разреду одлазити у друге школе. Ко је био у материјалним могућностима, настојао је да овдје дијете и не упише у школу, јер ниједан није знао како ће бити до краја школске године, а не до краја школовања. Сјетимо се 1927. г. када су прваци послје два мјесеца наставе морали напустити школу и тек послје двије године поново се уписали.

С обзиром на број становника општине, на број средњошколаца тада уопште, на економске могућности школовања било са територије ове општине или из ближњих или даљњих крајева, ова школа је имала задовољавајући број бака.

Овдје треба напоменути још једном, успјех тих ученика. По расположивим подацима можемо тврдити да је око 50% бака показало врло добар успјех, а да је свега 4% понављало разред. Треба се сјетити и њихове веома разноврсне и активне ваншколске активности.

Наставном особљу ове школе треба одати пуно признање, јер је без обзира на све изложено, обављао рад пожртвовано и с пуно љубави.

УКУПАН БРОЈ БАКА НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ
И ПОСТИГНУТИ УСПЕХ (1929 — 1941)

Школска година	Број бака	одличних	врло-добри	добри	на пол-рапни	понављају
1929/1930.	69	1	26	11	22	9
1930/1931.	86	5	36	23	19	3
1931/1932.	75	8	36	14	16	1
1932/1933.	81	6	44	9	20	2
1933/1934.	86	7	52	8	19	—
1934/1935.	54	3	17	18	11	5
1935/1936.	44	2	22	7	10	3
1936/1937.	25	1	11	8	5	—
1937/1938.	—	—	—	—	—	—
1938/1939.	30	3	6	6	10	5
1939/1940.	65	8	24	22	9	2
Свсга:	615	44	274	126	141	30

ПРЕГЛЕД БРОЈА БАКА ПО РАЗРЕДИМА
(1929 — 1941)

Школска година	I раз.	II раз.	III раз.	IV раз.	V раз.
1929/1930.	16, 22			20, 11	
1930/1931.	17, 16	9, 18			15, 11
1931/1932.	8, 14	13, 14	9, 17		
1932/1933.	6, 4	6, 10	12, 14	9, 20	
1933/1934.		6, 5	8, 9	13, 14	11, 20
1934/1935.			7, 5	5, 8	14, 15
1935/1936.	8, 12			8, 5	2, 9
1936/1937.		6, 6			8, 5
1937/1938.					
1938/1939.	18, 12				
1939/1940.	26, 11	17, 11			

Напомена: први број дјечаци, други дјевојчице.

ПРЕГЛЕД РАДА ПОЈЕДИНИХ РАЗРЕДА ОД 1929. ДО 1941.

Школска година	разред				
1929/1930.	I			IV	
1930/1931.	I	II			V
1931/1932.	I	II	III		
1932/1933.	I	II	III	IV	
1933/1934.		II	III	IV	V
1934/1935.			III	IV	V
1935/1936.	I			IV	V
1936/1937.		II			V
1937/1938.					
1938/1939.	I				
1939/1940.	I	II			

Résumé

50 ANS DE LA FONDATION DE L'ÉCOLE DE INSTITUTEURS À HERCEG-NOVI

Marija CRNIC

En 1925, depuis la fondation de l'École Gouvernementale Mixte pour les instituteurs à Herceg-Novî, jusqu'à son abolition en 1941, chaque année il était question de supprimer certaine classe ou l'école entière. De cette façon, il n'est pas étonnant que l'école ne fonctionne pas en 1937/38.

Par la persistance des autorités municipales, des habitants de la ville et des autres mairies de Boka, l'école a été quand même maintenue jusqu'à la seconde guerre mondiale. Il est vrai que chaque année l'école ne fonctionnait pas complètement, c'est-à-dire toutes les classes n'étaient pas ouvertes.

Parmi toutes les difficultés à travers lesquelles elle passait: question d'existence, cadre insuffisant, salles impossibles, l'école obtenait de bons résultats.

Dans les classes de cette école sont passés plus que 600 élèves dont 30 seulement on renouvlé la classe et 274 ont terminé la classe avec un très bon succès.

Les examens du brevet ont été maintenus en sept termes et 79 élèves ont obtenu le titre d'instituteur.

Les cabinets de l'école étaient bien équipés. La bibliothèque scolaire comptait de 1000 à 1400 livres et celle des professeurs 500 environ. Quant à la bibliothèque du professeur Tomo Popović — qui l'a léguée à l'école — elle comptait 800 exemplaires.

En dehors de l'école, les activités étaient très développées. Il faut citer particulièrement l'activité de l'association littéraire «Vuk Karadžić».

La section théâtrale marquait des résultats notables. Il faut surtout distinguer l'année scolaire 1935/36 quand l'école fréquentaient rien que 25 élèves qui, malgré deux académies, donnaient avec succès la pièce de théâtre «DR» et ceci, non seulement à l'école même, mais deux fois encore pour les habitants de la ville et pour les militaires, ainsi que pour les élèves des autres écoles.

Dans cette période courte mais difficile, l'école a joué un rôle important pour créer un cadre d'instituteurs. Ce cadre entier était porteur non seulement de l'instruction dans les villages et dans les moindres lieux, mais aussi porteur de l'hygiène et de la culture.

Magyar ZOLTAN, dipl. ing. arhitekt.

HOTEL »PLAŽA« — ZELENICA OD 1902. DO 1960. GODINE

Izvinjavam se čitaocu zbog pisanja u prvom licu i familijarne terminologije. Pisati o prvom hotelu turističkog karaktera u Boki Kotorskoj i prvog takvog hotela na Srednjem i Južnom Jadranu uopšte nemoguće mi je na drugi način, jer je isti neodvojivo vezan za moju porodicu, a jednostavna rodbinska terminologija uštediće mi mnoge suvišne riječi.

Materijal koji ovdje želim objaviti — vjerujem u korist opšte bokeške hronike — bazira se isključivo na ličnim sjećanjima živih članova porodice i na dokumentima iz porodične arhive.

Odvelo bi me suviše daleko odmjerenje uloge ovog hotela u okviru turističke privrede Boke — neka to bude prepušteno jednoj budućoj monografiji o razvoju turizma ovog kraja. Ako bi se neko prihvatio tog posla stoji mu naša, velikim dijelom još nepročitana i nesređena porodična i hotelska arhiva na raspolaganju.

Značaj Zelenike u razvoju turizma Boke neka bude ovom prilikom ilustrovan samo jednom uzgrednom napomenom pok. Nina Anteljevića, bivšeg službenika poreskog ureda Opštine Herceg-Novi, mom bratu Čabi: da je do 1941. godine zelenički hotel plaćao više poreza nego svi hoteli u Herceg-Novom zajedno.

BIVSA DRUSTVENA SREDINA I OSNIVANJE PANSIONA U ZELENICI

Za razumijevanje uspješnosti jednog pionirskog turističkog preduzeća u vremenu kada za Boku kao potencijalni turistički kraj još niko nije znao i kada su još decenijama kasnije slična preduzeća završavala bankrotom, bitan je pogled u prošlost. Naime, osnivač pansiona u Zelenici je bio moj djed, penzionisani oficir elitne mađarske husarske konjice, doktor pravnih nauka i bivši službenik (koncipijent) mađarskog kraljevskog Ministarstva odbrane. Poticao je iz porodice koja je svoje imanje stekla početkom 70-tih godina

prošlog vijeka u vremenu austro-ugarskog sporazuma o političkoj autonomiji Mađarske u okviru Monarhije i pustolovnih privrednih događaja u Evropi. Iedan opšti privredni bum izbacio je tada na površinu nove kvalitete, a za njom slijedeća nagla privredna kriza i inflacija, isto tako i propast mnogih bogatstava. U tom previranju Budimpešta je od zaboravljenog provincijskog gnijezda izbila u red svjetskih metropola.

U takvoj okolini porodica je imala vrlo uglednih prijatelja i poznanstava koji su kasnije imali uticaja na osnivanje i razvoj budućeg pansiona i hotela u Zelenici.

Djed je od 1. maja 1890. godine bio u aktivnoj vojnoj službi¹⁾ i bio premješten u pokrajinu Erdelj, gdje je dobio neku boljku u grlu, tako da je kasnije već samo šapćući mogao govoriti, pa se povukao na bolovanje u Budimpeštu. Djed je po savjetu ljekara, u pratnji cijele porodice na ljeto 1895. godine došao u Dubrovnik (Gruž), gdje mu se boljka brzo zaliječila. Budući da je napuštanje južne primorske klime moralo značiti i povratak djedove bolesti, porodica je odlučila da se stalno naseli u ovom kraju.

Nakon čestih izleta po Dalmaciji i Italiji u svrhu istraživanja šire okoline, izbor je pao na Boku i to na tada jedva naseljenu morskou obalu, u ječnom gaju između dva brijega zarasloj gustom duhovom šumom, punoj ljepote i mira, koja je pripadala udaljenom selu Sasovići.

Porodica se 1896. godine preselila u Meljine i zakupila stan u kući Ožegovića kod Lalovine. Iz Meljina su počele transakcije sa vlasnicima oko kupovine zemljišta sa one strane Lalovine, u predjelu tada zvanom Umac. Neobično je da je kupovina zemljišta, po ugovoru iz 1897. godine, vršena na ime moje babe,²⁾ dok se djed tek kasnije i postepeno javlja kao suvlasnik. Razloge za ovo možemo samo nagađati. Sledstveno tome i građevinske dozvole glase na babino ime.

Dozvola za gradnju prvog elementa budućeg hotela, koji je tada još zamišljen kao porodična vila, izdata je 10. II 1898. godine na mjestu ranije porušenih zgrada katastarski označenih kao br. 54, 55 i 65 KO Sasovići.

Treba reći da je djed odnekud bio vičan arhitektonskom projektovanju te je predložke za stručnu izradu planova za kuće i hotel,

¹⁾ Djelimično sačuvan dokument: A magyar királyi honvédelmi minisztériöl 2423/1890. éln. szám RK. 27/1890.

²⁾ Ivo Giunio C. K. Bilježnik, Kotor: Contratto di Compravendita, Spedizione Ro: No: 2390 zaključen u novembru 1897.

— CK. Kotorški Sud u Ercegovom: 10. sept. 1898, l'intavolazione diritto da proprietà a favore di Ida Magyar moglie di Antonio di Castelnuovo.

— Bilo je i kasnijih zemljišnih transakcija.

sam projektovao i iscertavao, a budući da nije imao ovlaštenja za ovakav rad uz njegov potpis, nacrti su ovjeravani od strane ovlaštenih preduzimača. Jedan sličan nacrt je i danas sačuvan.

Dana 4. maja 1898. godine sačinio je ugovor sa četiri zidara iz Igala kako slijedi: »Gosp. Anton Magyar predaje zidanje svoje kuće na Umcu (Sasovići) više pomenutim zidarima da po planu, koga im on bude označio izvedu, a to da iskopaju temelj, ozidaju zidove, popločaju i okartaju, uz slijedeću ugovorenu cijenu:« — Slijedi bliža specifikacija radova sa pojedinačnim cijenama uz obavezom: »da će izvesti gore pogođenu radnju po zanatu i od dobrog materijala do dana 31. augusta 1899.« Uslovi isplate su bili: »Kad bude radnja izvedena do prvog poda for. 500 (petstotina), a drugih 500 forinti kad radnja bude izvedena do drugog poda. Ostatak pak kad bude potpuno pogođena radnja izvršena.« Prijem cjelokupne nagrade potvrđen je na slijedeći način: »Soma generale fiorini 6028,01 sei mila e venti otto fiorini e un soldo abbiamo ricevuto oggi li 7/II 1899. Vaso Simov Ciurich, Velimir Stefov Rostovich.« Sinovi su pisali sa ortografskim greškama dok su očevi potpisali ugovor krstovima.

Pošto je porodica stekla vlastiti obdah učinjen je još jedan odlučan korak, obraćajući se »Uglednom Općinskom Upraviteljstvu za Slavno Općinsko Vijeće u Kotoru, Dr. Antun Magyar, umirovljeni husarski kapetan iz Budimpešte, a sada u Ercegovome — Moli — da se njemu, ženi i djeci udjeli obetanje zavičajnog prava u slučaju da mu se prizna pravo državljanstva austrijskog.« Bili su naime mađarski podanici. Opštinsko vijeće je na svojoj sjednici 11. februara 1900. godine »jednodušno« prihvatilo molbu, te pošto zaključku nije bilo prigovora, djed je aktom br. 176 od 1. marta iste godine obaviješten da je zaključak postao pravomoćan.

Obzirom da su porodični prijatelji odmah navalili iz Budimpešte kao gosti u novu vilu na jedinstvenom položaju, djedu je na um palo da otvori pansion i da počne naplaćivati za gostoprimstvo. Ta zamisao legalizovana je aktom C. K. Kotorskog Poglavarsstva br. 23.309 od 24. 11. 1902. na djedovo ime, kao »concessione per l'esercizio dell'industria di osteria (trattoria)«. Na osnovu kasnijeg razvoja ovaj datum se može smatrati kao osnivanje hotela.

Prvobitna vila, zahvaljujući brzom i racionalnoj potrebi gradnje i želji da se vidik na more u punoj mjeri iskoristi, imala je za ono vrijeme neobično moderan izgled, sa staklenom fasadom. Ovo se vidi na sačuvanoj fotografiji, zalijepljenoj u albumu koji prati cijeli razvoj hotela od osnivanja. U ovom albumu se i može najbolje pratiti razvoj daljnje izgradnje. Svakako po jednom već unaprijed zamišljenom planu, 1900-te godine se pojavljuje istočni toranj, koji je sa tri sobe služio za prihvatanje prvih gostiju. Djed je u jednom dahu nastavio sa gradnjom i ostalih stambenih vila kao depadansa pansiona od kojih su dvije i danas upotrebljive. Treća,

koja je kroz dva rata propala, postala je luksuzno zamišljeni porodični stan, čime je vila na obali potpuno oslobođena za prijem turista. Firma pansiona, inspirisana imenom obližnjeg mjesta Zelenike postalo je »Pansion am grünen Strande« (Pansion na zelenoj plaži).

U knjizi DALMACIJA,³⁾ Zelenika se već 1905. godine pominje kao mjesto za zimski boravak i morsko kupalište sa svojim pansionom, a 1906. godine u knjizi »Die Bocche di Cattaro und Umgebung«⁴⁾ Zelenika i »ukusno uređen Pension na zelenoj plaži sa svojim vilama« opisani su na tri stranice, pored ostalog i kao: »ein beliebter Sommer-, wie Winteraufenthalt für Erholungsbedürftig.« (Jedno omiljeno ljetno, — kao i zimsko boravište za oporavak.)

Za djedovog života gosti pansiona su ekskluzivno birani u sporazumu sa upravo prisutnim gostima, jer je kapacitet redovno bio pod pritiskom interesenata. Kuća je povremeno imala i prominentne goste: sećamo se pretedenta na srpski prestol, budućeg kralja Petra I. Pansion je bio i jedini adekvatni ugostiteljski objekt prema jugu od Crkvenice gdje je tada bio poznat još samo Hotel »Terapia«.

Za Zeleniku vrlo značajna je 1905. godina, koja se javlja u našem arhivu molbom C. K. željezničke uprave u Dubrovniku 9. maja za uknjižbu pri kotarskom sudu u Herceg-Novom, za zemljišne čestice koje je djed prodao u svrhu izgradnje pruge i krajnje željezničke stanice u Zelenici, najjužnije u Monarhiji, oslonjene na novo priistanište.

Sagledavši značaj buduće željezničke stanice djed je prethodno u audijenciji kod cara Franca Jozefa lično, postigao da se stanica mjesto na pogodnom terenu u Meljinama, dokle je prvobitno bila planirana, izgradi u blizini pansiona po cijenu probijanja tunela i odvaljivanja dijela brijega »Baterija« u more. Time je obezbijedio konačnu budućnost svog poduhvata u razvoju hotela.

U isto vrijeme djed se nosio mislju da proširi poslovanje osnivanjem lokalne plovidbe između Herceg-Novog i Kotora.

Sa svojim sirom Adorjanom u poslovima djed nije računao jer je kod njega zapazio talenat za umjetnost, pa ga je dao na umjetničku izobrazbu u Rim,⁵⁾ a zatim na usavršavanje u Firenzu. Umjesto njega pokušao je sebi odgojiti upravitelja i stručni kadar

³⁾ DALMACIJA Dr Havass Rezsö Budapest 1905. Divald Károly müntézetének kiadása.

⁴⁾ Die Bocche di Cattaro und Umgebung von A. Schmalix — München und Brixen 1906. Kommissionsverlag der Pressvereins — Buchhandlung in Brixen.

⁵⁾ Primaria Associazione Cattolica Artistica ed operaia di carità reciproca in Roma: Scuola serale per gli adulti: Takozvana »Scuola papale« u rangü akademije.

za vođenje poslova od ljudi iz Zelenike i okolice. Tako je za upravitelja školovao Jova Vukovića, Mila Perišića, Blagoja Mićunovića⁶⁾ i druge koje je slao u Budimpeštu, Marselj i druge gradove Evrope.

Jovu Vukoviću je naložio kupovinu jednog parobroda u Italiji, ali je on nabavio motorni brod »Vedettu« u brodogradilištu u La Specciji, koji je nesigurno funkcionisao, pa je djed ovaj brod ustupio septembra 1908. godine Jovu Vukoviću i Blagoju Mićunoviću, a zatim nabavio brod »Mariju«, koji je mogao nositi oko 100 putnika i redovno obavljao prugu između Herceg-Novog i Kotora.

Prva neuspjela kupovina broda, a zatim kupovina drugog, bacila je djeda u teško finansijsko stanje.⁷⁾ Dokumenti koji obavještavaju o neplaćenim dugovima množe se u to vrijeme. Izlaz je tražio u založbi imanja u Zelenici u januaru 1909.⁸⁾ godine u korist Zemljišno-vecersijskog zavoda Kraljevine Dalmacije, koji mu je u februaru realizovao zajam od 16.000 kruna.⁹⁾ Istovremeno je pisao svom advokatu u Budimpešti da mu nađe još 10.000 kruna, ali je dobio neodređeni odgovor.¹⁰⁾

HOTEL — PANSION OD 1908 — 1918. GODINE

Nakon iznenadne smrti moga djeda 16. juna 1909. godine, hotel je dat u zakup nekom Holandaninu De Braumu, a pošto se ovaj pokazao nesposoban za vođenje poslova zbog alkoholizma, isti je sudskim putem uklonjen i 1915. godine sklopljen je novi ugovor sa zakupcem — ljekarom Dr Nandorom Irmay za mesečnu zakupninu od 1.000 kruna.¹¹⁾

Glavni očuvani dokument o poslovanju hotela iz vremena od 14/IX 1909. do 11/XII 1915. godine je »Knjiga stranaca«, koju je ustrojilo Opštinsko upraviteljstvo iz Herceg-Novog.

U tom vremenskom periodu do prvog svjetskog rata, hotel je posjetilo oko 2.500 gostiju. Ako se oni razvrstaju radi geografske podijeljenosti po sadašnjoj političkoj podjeli Evrope, zapažamo veliki broj posjetilaca sa jugoslovenske teritorije i to naročito prolaznika koji su samo prenoćili putujući iz jednog obližnjeg mjesta u drugo. To je u prvom redu efekat završne željezničke stanice u

⁶⁾ »POLITIKA«, 20. januara 1974. godine.

— »NAROD«, Srpska štamparija Dubrovnik, 3. novembra 1920, str. 2.

⁷⁾ Očeva sjećanja i tužba Vukovića i Mićunovića radi neizručivanja broda »Vedetta« tada prekrštenog u »Zelenika«: C. K. Okružno sudište u Kotoru 26/XI 1909. C-g I 57/9.

⁸⁾ CK. Kotorski Sud u Hercegovom 25/L 1909. Opis nekretnina vlasnosti Dr. Antuna Magyar p. Julija u KO Sasovići.

⁹⁾ Hipoteka br. 2313 Zadar 8/2, 1909.

¹⁰⁾ Kasselik: pismo 29. juna 1909.

¹¹⁾ Prepis ugovora bez datuma i potpisa.

Zelenici. Pored toga, u naročito velikoj mjeri bilo je gostiju iz Austrije, Mađarske, Njemačke i Čehoslovačke, u manjem broju iz Italije, Rumunije i Amerike, a pojedinačno iz Engleske, Francuske, Švajcarske i Rusije. Socijalni sastav gostiju je bio na visokom nivou: 50% imao je akademske titule ili visoke službene činove, između ostalog univerzitetski profesori, narodni poslanici, ministri, ambasadori; 25% bili su oficiri, uključujući nekoliko generala; plemića je bilo 5%, nerijetko sa grofovskom titulom. Prominentni gost bio je bugarski kralj Boris, koji je naišao motornim čamcem, kao i kralj Nikola crnogorski. Jedna zabilješka u knjizi gostiju i noćenje nekog oficira iz Solije 21—22/V 1911. godine, možda je u vezi sa dolaskom kralja Borisa.

Pošto je otac Adorjan u tom vremenu bio u vojsci u Erdelju i odatle otpušten krajem 1911. godine kao bolestan i nesposoban za rad, u porodičnim spisima se često pojavljuje ime ovlašćenog porodičnog tutora Mirxa Komnenovića iz Herceg-Novog, koji je pružio nesebičnu pomoć porodici u sređivanju poslova i dugova preostalih poslije smrti djeda. Pa i poslije prvog svjetskog rata, već kao poslanik radikalne stranke još sa naklonošću je pratio očeve napore u samostalnom vođenju hotela.¹⁷⁾

U toku prvog svjetskog rata poslovanje hotela je praktično prestalo, jer je zgrada postala u pravom smislu vojni objekt. Tu je bio štab lovčenske ofanzive, što je bilo označeno nakon toga i na jednoj mesinganoj spomen-ploči, koju su postavili Austrijanci, a kasnije je srpska vojska skinula. Na ploči je bio slijedeći natpis: »Aus diesem Hause hat seine excellenz Feldmarscall-Leitnant Rollinger die Operationen gegen den Lovčen geleitet und sigreich durchgeführt.« (Iz ove je kuće njegova ekscelencija feldmaršal-lajtnat Rollinger vodio operacije protiv Lovčena i pobjedonosno ih dovršio.)

Hotel je imao iz tog vremena i svoju špijunsku aferu koja je otkrivena tek nakon demontaže telefonske linije iz kancelarije štaba Rollingera, na koju se potajno priključio jedan vojni službenik, porijeklom Italijan.

Inače, otac je od prvog dana rata bio mobiliziran i služio je na području Boke, dok se ostala porodica sklonila u Budimpeštu, a hotel je bio prepušten na milost i nemilost austrijske vojske.¹⁸⁾

HOTEL IZMEĐU DVA RATA

Porodica se odmah po završetku rata prikupila u Zelenici. Hotel je bio u derutnom stanju, inventar uništen ili razvučen. Slijedećim mutna vremena sa nastojanjem oca da se, kako je kasnije hotel

¹⁷⁾ Pismo Mirxa Komnenovića iz Narodne skupštine u Beogradu od 8/10. 1923. godine.

¹⁸⁾ Bokoški glasnik — Kotor 12. marta 1921. godine.

nazvan »Hotel Plaža Zelenika« ponovo stavi u pogon. Najbolji gosti toga vremena bili su albanski trgovci koji su pretovarali svoju robu u Zelenici na željeznicu i brodove. Zvuči skoro nevjerovatno da je odmah započeta i nadogradnja gornjeg sprata na veznim krilima između kula. Istočno krilo je završeno sa obimnim zidovima i krovnom pločom, bez unutrašnje izgradnje. Zapadno krilo dobilo je samo fasadni zid ka moru. Hotel je, sudeći po jednom inventaru,¹⁴⁾ početkom 1920. godine imao 36 ležajeva u 25 opremljenih soba. Spomenuta knjiga gostiju nastavljena je da se vodi 1. 12. 1920. godine, ali već nakon dvadeset dana dolazi do novog prekida. Za ovo kratko vrijeme usluženo je 50 gostiju, od kojih su dobra polovina bili Rusi-emigranti koji su upravo ludo trošili svoj spašeni imetak nadajući se skorom povratku u Rusiju.

Po tadašnjem zakonu protiv »neprijateljskih podanika« čitavo imanje uzeto je pod državni sekvistar¹⁵⁾ a hotel je pretvoren u bolnicu.¹⁶⁾ Porodica, lišena svega, pomišljala je na iseljenje u Mađarsku.¹⁷⁾ I tada se digao pravi narodni pokret da se ovo spriječi. Na jednom listu 56 najuglednijih građana Herceg-Novog i okolnih sela, uključiv Mirka Komnenovića i sa Jovom Šimrakom na čelu, svojim potpisom izjavljuju »želju da ova porodica kod nas zavazda ostane«, na drugom listu Marko Rašević knez i pop Jovo Avramović iz Sasovića, te paroh Savo Nakićenović i knez Ignjo Marić iz Kuta sa drugim potpisnicima kažu da je djed: »...unaprijedilo ovo mjesto sa svojim hotelom i vilama. — On je u Boki prvi stvorio tako moderni hotel da su okolica i sam grad Hercegnovi od toga imali korist...« I lokalna štampa se angažovala,¹⁸⁾ pa neka još jednom progovore pojedine rečenice tada potpisanih »Nekoliko seljana« iz Sasovića i Zelenike: »...svojim poduzećem dao je pok. Mađar prve početke života na Zelenici... udario temelje razvoja samog mjesta... zapošljavao samo domaće ljude i na vlastite troškove slao ih u bijeli svijet, da se usavrše... podigao mnoge ovdašnje porodice.« Akcija je urodila plodom, te je otac obaviješten da može sam upravljati zaplijenjenom imovinom. Sekvistar je tada ostao samo na papiru, a skinut je i zvanično 1927. godine.¹⁹⁾ Valjalo

¹⁴⁾ Prilikom predaje hotela nekom Ivančeviću. Ovaj zakup je bio samo kratka epizoda.

¹⁵⁾ Političko izloženstvo br. 4463, Ercegnovi 2. X 1920; Zapisnik sastavljen u uredu političke ekspoziture Ercegnovi 24. XII 1920.

¹⁶⁾ The American Red Cross — commission to Greece — Saloniki — Greece. (Američki crveni krst — misija za grčku — Solun — Grčka.)

¹⁷⁾ Rješenje Savjeta prestolnice Budimpešte br. 219. 502/1921-IV o prijemu u opštinu Budimpešte Magyar rod. Jaczko Ide i Magyar Adorjana, rođenih u Budimpešti.

¹⁸⁾ »NAROD«, Dubrovnik 3. 11. 1920, »BOKEŠKI GLASNIK«, Kotor 19. 2. 1921. i 12. 3. 1921.

¹⁹⁾ Kr. Sreske Ispostave, Ercegnovi. Br. 2301/16. juna 1927.

je srediti i državljanstvo: napuštanje mađarskog državljanstva²⁰⁾ uslijedilo je još 1922. godine, a prijem u jugoslavensko 1938. godine.²¹⁾

Knjiga gostiju nastavlja se ispod napomene: »Hotel — Pension bio je zauzet kao bolnica od Misije Američkog Crvenog Krsta. Novootvoren 26. III 1921«. Knjiga je do kraja popunjena 14. XI iste godine i obavještava o uslugama za preko 600 gostiju. Od inostranih gostiju se još u početku skoro isključivo navode trgovci iz Skadra. Možda sa ovim treba povezati pojavu još jednog prominentnog gosta u Hotelu: U parku se zaustavio jedan automobil sa albanskom gospođom koje je, govoreći dobro albanski, lično moj otac poslužio ručkom. Tek nakon odlaska gostiju, naletjeli su žandari od kojih je saznao da je razgovarao sa kraljem Ahmedom Zoguom. Prvi pravi turisti koji su se više nedjelja zadržavali bili su Srbijanci.

Tada nastaje izvjesna praznina u sačuvanoj dokumentaciji hotelskog pogona. O pripremama da se privuče širi krug gostiju, kazuje nam jedna svjedodžba Upravitelja političkog izloženstva u Herceg-Novom, K broj 51022 od 6. 2. 1922, da je »Pansion Zelenika na Zelenici hotel prvog razreda«. Sačuvane knjige službene prepiske hotela, obuhvataju vremenski period od 31. 3. 1924, do 12. 7. 1941. Tu se već prve godine vodi očevim rukopisom na srpskohrvatskom, češkom, mađarskom i njemačkom jeziku živa prepiska, kako sa domaćim adresama, tako i sa Čehoslovačkom, Austrijom, Mađarskom i Njemačkom. Za vremenski period od 1. 9. 1931. do 28. 11. 1948. sačuvana je Knjiga izdatih kreveta, kao izvanredan izvor statističkih podataka. Najzad knjiga gostiju, koja omogućava analizu kvaliteta posjete, sačuvana je za period od 17. 9. 1931. do 30. 12. 1946. godine. Nemoguće je ovaj materijal ovdje iscrpno obraditi, te se moramo ograničiti samo na utiske.

Sve viškove zarade otac je ulagao u poboljšanje ponude hotela. Sprat zapadnog krila završen je sa 5 novih soba, za koje je odobrena upotreba 30. 6. 1930. godine.²²⁾ Time je hotel spolja konačno uobličea, dočim je sprat istočnog krila iznutra i dalje ostao nedovršen. Uveden je djelimično vodovod u sobe i elektrifikacija. Enterijere je dekorisao i snabdjeo zidnim slikarijama otac svojeručno. Tu je bila i jedna velika slikovita izletnička mapa okoline. Park je stalno obogaćivan mediteranskim biljem, a sa plaže uklonjeno je kamenje i navezene su velike količine pijeska brodovima. Svojim znanjem devet evropskih jezika i širokim opštim obrazovanjem, otac je nalazio načine da lično animira svakog gosta. Ponekad se i svojim likovnim obrazovanjem služio portretirajući goste. Nije žalio truda ni za prijateljsku korespondenciju sa bivšim

²⁰⁾ Magyar kir. Belügyminisztérium 198.070/1922, II BM.

²¹⁾ Ministarstvo unutrašnjih poslova kr. Jugoslavije Sl. III br. 20857/39.

²²⁾ Opština Hercegnovska br. 2174/30.

gostima — te je stvarao izvanrednu atmosferu, vezujući za hotel pravi krug prijatelja, koji su dalje širili propagandu. Interes posluga za rad u hotelu održavao je davanjem provizije na svaki izdani krevet pored redovne zarade.

Bitan doprinos uspjehu bile su i sopstvene agencije hotela. Agenciju u Pragu vodio je rođeni Novljanin Dulfo Baldani već 1924. godine.²³⁾ Tome se kasnije pridružila i agencija u Budimpešti koju je vodio Illyés Sándor Laszló.²⁴⁾ Ovim je obezbijeđen direktan i reprezentativni kontakt sa gostima, a uštedene su pretjerane provizije profesionalnim i bezličnim agenturama. Glavna zasluga ovih agencija je bila ta, što su u čvornim tačkama najvećeg interesa za Zeleniku vrbovali i vansezonsku posjetu. Cijene su pri tome bile tako odmjerene da su gosti svoje troškove boravka u Zelenici manje-više kod kuće nadoknađivali uštedama u ogrijevu, te je i za vansezonsku posjetu sistematski izgrađivan krug gostiju naročito od starijih bračnih parova. Manje reprezentativnom usmenom propagandom sa dogovorenom provizijom, vodila je i jedna Beogradanka sve do rata.

Hotel je u trećoj deceniji imao 30 opremljenih gostinskih soba sa 49 — 53 kreveta. Pun mjesečni kapacitet iznosio je dakle okruglo 1.500 kreveta/noći. Grafikon izdanih kreveta/noći od 1926. do 1933. godine pokazuje priličnu ujednačenost, uprkos svjetskoj privrednoj krizi oko 1930. godine. Po prestanku krize dolazi do naglog skoka prometa hotela koji kulminira 1936. godine. Nakon toga zapaža se pad prometa na stari nivo sve do početka drugog svjetskog rata, usljed zavedenih mjera zabrane iznošenja deviza od sve četiri zemlje glavnih liferanata turista: Čehoslovačke, Mađarske, Njemačke i Austrije. Grafikon izdanih kreveta/noćenja u najboljoj godini, pokazuje odnos sezonske posjete: zimska i proljetna je dostigla 1/3 ukupnog kapaciteta hotela, špica u sezoni penje se na skoro 100% kapaciteta. Jesenji pad na minimum kapaciteta te godine bio je odraz nesigurne političke situacije u Evropi.

DRUGI SVJETSKI RAT I POSLERATNE GODINE

Izbijanjem drugog svjetskog rata vojske su stavile ponovo ruke na hotel. Komanda mjesta u Zelenici pod pov. br. 29 od 3. 3. 1941. godine naređuje ustupanje zgrade odmah »za radnički bataljon Boka Kotorske koji će od Vas zgradu primiti za potrebe smještaja i stanovanja ljudstva, stoke i stočnih vozila.« Zatim slijedi naredba Komesara od »Comune di Castelnuovo di Cattaro« broj 7044 od

²³⁾ Već na prvim stranicama sačuvane hotelske korespondencije ima dopisa za Baldanija, sa podacima za vezu unazad.

²⁴⁾ Sačuvana je specijalna reklamna koverta za pisma, sa slikom i firmom hotela na mađarskom jeziku. Koverta je pečaćena 31. 3. 1930. godine poštom Budimpešta.

20. 9. 1941. godine, da se u roku od 24 časa skine hotelska firma na hrvatskom jeziku, koju treba zamijeniti sa italijanskim natpisom. Ova druga naredba nije nikada izvršena. Dana 20. 2. 1942. godine knez sela Sasovići, Petar Pješivac, potvrđuje svojim potpisom »...da je skoro cijeli hotel zauzet od vojske, a to od Bataljona »Ivrea alpinaca.« Otac je podnosio proteste zbog rekvizicije i oduzimanja sredstava za život porodice. Bio je pozvan na objašnjavanja, odbijac svaku saradnju i na druge načine se zamjerao okupatoru. Stoga je novembra 1942. godine konačno strpan u zatvor u Herceg-Novom i aprila 1943. godine interniran u Italiju. Hotel je time postao slobodan plijen okupatoru i služio neko vrijeme i kao ljetovalište fašističke organizacije GIL, odnosno kvartir za oficire i vojne službenike. Zakupnina i promet nekoliko preostalih soba bili su dovoljni porodici za ne umrijeti od gladi. Slično je bilo i sa njemačkom okupacijom. Po hotelu je bilo samo bezobzirne vojske, dok ih pritisak oslobođilačke vojske nije prisilio na koncentraciju u susjednu zgradu gdje je bila komanda mjesta. Hotel je sada opustio, a mitraljeska vatra sa naoružanih ribarica pljuštala je povremeno po fasadi i prozorima. Prilikom evakuacije Zelenike, Njemci su susjednu zgradu digli u vazduh. Strahovita eksplozija opustošila je u hotelu i ono što još nije bilo razvaljeno od vojske i paljbe.

Po oslobođenju je postao prvi zadatak, skoro neupotrebljivog hotela, da svojim preostalim inventarom koliko-toliko opremi bolnicu u Meljinama, koju su Njemci prilikom povlačenja potpuno ispraznili. O ovome svjedoči niz reversa Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Kutli — Zelenika iz novembra i decembra 1944. godine o predatom inventaru. Ranjeni borci, koji su još uvijek pristizali sa bojišta, oporavljali su se u krevetima u kojima su se nekada odmarala evropska gospoda.

Po završetku rata, prvi gosti hotela bili su — Njemci. To su bili zarobljenici šoferi koji su razvozili pomoć pakete organizacije UNRRA iz zeleničkih magacina. Otac, koji se vratio iz Italije krajem 1945. godine odmah je regulisao ugovorom boravak ovih »gostiju« u hotelu.²⁵⁾ Po ovom, danas zaista egzotičnom ugovoru, Adorjan Magyar je iznajmio 5 soba i obavezao se za kuhanje hrane. Za ovo ima primiti 5.000 dinara mjesečno i hranu za porodicu.

Slijedi legalizacija hotela, dozvolom za obavljanje hotelske radnje 28. 7. 1946. godine.²⁶⁾ Knjiga izdatih kreveta i Knjiga gostiju nastavljena je da se vodi. Saznajemo da je u hotelu bilo tada 10 soba za izdavanje, koje je otac upornim radom prethodno osposobio. Ovaj broj povećan je do novembra 1948. godine na 15 soba, tj.

²⁵⁾ Državno automobilsko saobraćajno preduzeće FNRJ, XVIII Auto brigada, Split. Ugovor je sačinjen 28. I 1946. godine u Zelenici, pod brojem 22/46.

²⁶⁾ Sreski narodni odbor — Privredni otdjel, HNovi, br. 12237/46.

dostignuta je polovina predratnog kapaciteta. Gostiju nije falilo: toga mjeseca je bilo izdato 317 kreveta, pretežno gostima prolaznicima koji su hvatali još nesigurne saobraćajne veze u Zelenici. To je otprilike odgovaralo predratnoj vansezonskoj posjeti.

U aprilu 1948. godine izvršena je nacionalizacija hotela²⁷⁾ i pristupilo se njegovom generalnom renoviranju o državnim trošku. Planove je u maju 1948. godine izradio ing. Mihajlo Simić iz Herceg-Novog. Bitne promjene su bile uklanjanje dotrajale drvene verande-restorana i izrada nove, sa betonskom konstrukcijom. U istočnom krilu je sada izgrađeno još 5 soba, kojima su se dodale još 2 sobe nakon iseljenja porodice. Ukupan kapacitet hotela narastao je tako na 37 soba.

Ovako osposobljen hotel primao je uglavnom radnike i službenike iz zemlje, koji su koristili godišnje odmore uz sindikalne dotacije.

Ukidanje sindikalne dotacije i prelaz na komercijalnu turističku privredu, bila je smrtna osuda starom hotelu sa zastarjelom opremom. Narodni odbor opštine Herceg- Novi oslobodio je objekt, čiju modernizaciju je smatrao nerentabilnom jer u to vrijeme inostrani turizam je bio još neznan, prodavši ga Opštinskom narodnom odboru Centar — Sarajevo za dječije odmaralište 1960. godine.

Tako je «Hotel Plaža Zelenika» nakon 58 godina kontinuiranog rada prestao da postoji. Ni starog uskotračnog voza, koji je pola vijeka donosio goste, više nema. Putnički vapor se isto tako više ne javlja svojim otegnutim «siščem» pred zeleničkim mulom. Prošla vremena!

Velika crvena zgrada sa tri tornja stoji i sada pred plažom punom djece, kao etiketa Zelenike. Prestareo otac izabran je za počasnog člana Turističkog društva u Zelenici, a uz to da bi održao tradiciju, vodi skromno uređeni autokamp pored svoje stare vile...

²⁷⁾ Ukaz Prezidijuma Narodne Skupštine NRCG br. 808 od 28. 4. 1948. god. i br. 819 od 30. IV 1948. rješenjem Vlade NRCG.

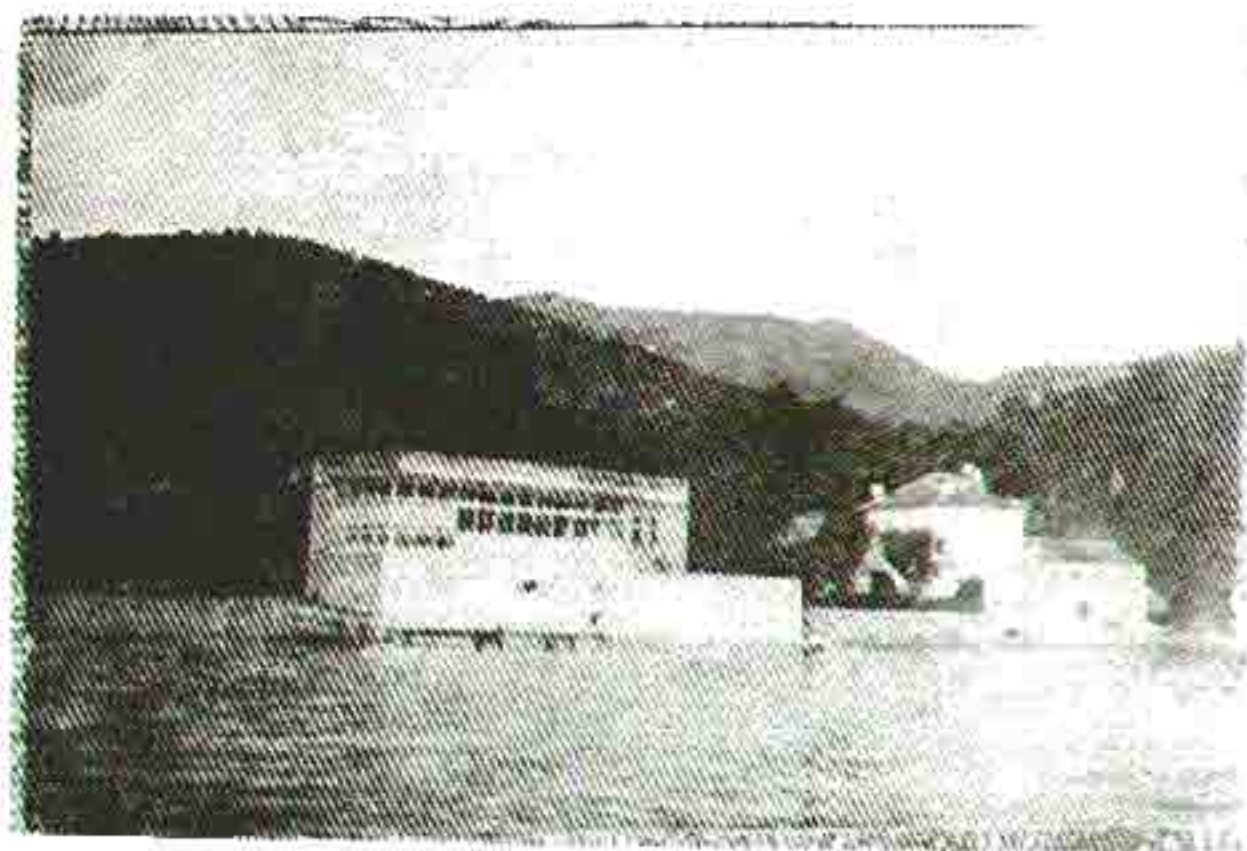
Zusammenfassung

HOTEL »STRAND« — ZELENKA

Zoltan Magyar, Dipl. Ing. Architekt.

Das erste Hotel in Mittel — und Süddalmatien (damals Österreich) wurde im Jahre 1902 von Husarenrittmeister in Ruhestand Dr. Anton Magyar aus Budapest, gegründet. Das Hotel gab der erste Anstoß für die Entwicklung des Dorfes Zelenka bei Herceg-Novi, und wurde von angesehenen Gesellschaftskreisen gerne besucht. Unter seinen Gästen zählte das Hotel vier Könige: Peter I von Serbien, Nikola von Montenegro, Ferdinand von Bulgarien und Zogu von Albanien.

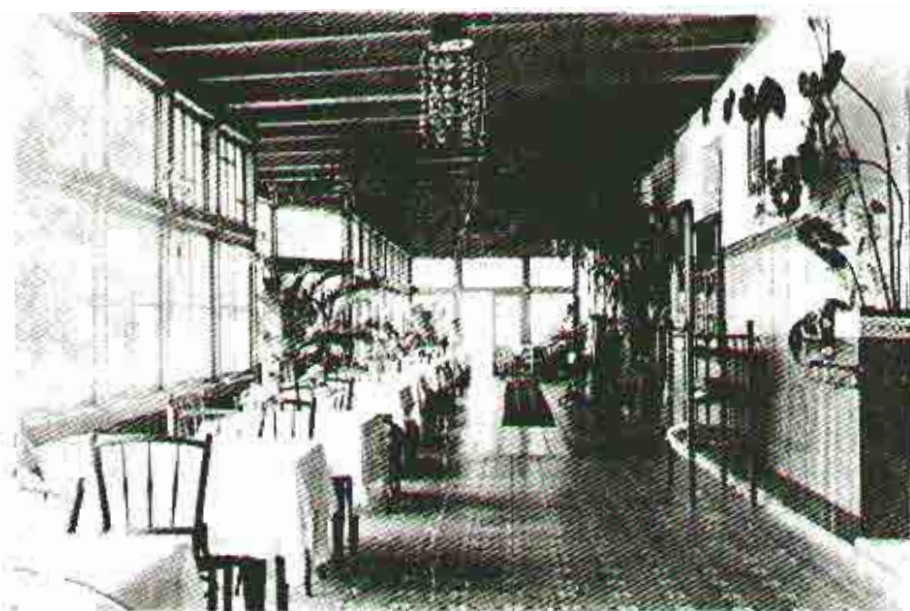
Zwischen den zwei Weltkriegen wurde das Hotel vom Sohn des Gründers, Adorjan Magyar, geleitet und zwar unter Interesse von einem breiten Besucherkreis aus Jugoslawien, Ungarn, Tschoslowakei, Deutschland und Österreich. Nach dem Krieg ist das halbzerstörte Gebäude verstaatlicht und als Kindererholungsstätte neu errichtet worden.

Privatna vila Dr Antuna Magyara u Zelenici 1899. g.

Hotel «Plaza» Zelenika 1905. (Spomen fotografija)

Staklena bašta — veranda hotela «Plaža» 1936. g.
(Foto Laforest)

КАПЕТАН АЛЕКСАНДАР (ЛЕСО) ПАВКОВИЋ

Посљедњи краткотрајни развој бокељског бродарства на једра, средином прошлог вијека у Трсту — а упоредо са Трстом на Дунаву и руским лукама на Црном мору — биљежи велики број подузетних помораца и бродовласника из свих приморских, приобалних мјеста Боке, почев од Доброте па до Луштице. У овоме нијесу изостала ни села из залеђа Општине херцеговске: од бијељских Крушевица па до Мојдежа, међу којима се нарочито истакло мјесто Поди.

Наполеонови ратови (1797 — 1814) погодили су Боку теже него иједан други крај нашега Приморја, највише због географског и стратешког положаја Бококорског залива. Бокељи су 1814. изгласали уједињење са Црном Гором, али им је попустљивост Русије на Бечком конгресу наметнула аустријску владавину. Аустријска влада није ни хтјела ни могла да ублажи тешке посљедице које јој је оставило седамнаестогодишње ратовање и пустошење. Из Боке су се узалуд слале петиције у Беч које су тражиле, да Влада узме у обзир најужњије привредне и просвјетно-културне потребе и да испуни обећање које су њени представници дали народу приликом успостављања своје управе у Боки.¹⁾

Аустријска влада пришла је својој новој покрајини Далмацији, у чијем је саставу била и Бока, с великим неповјерењем. Прво с њом је био повећан словенски живаљ — у и иначе много-националној аустријској царевини — према коме није могла примијенити њемачки утицај, као што је то био случај са чешким, пољским и словеначким крајевима гдје су бивали систематски инфилтрирани колонисти њемачке народности.

Друго, Далмација је била најспромашнија аустријска покрајина, добрим дијелом кршевита и неродна; њена пасивност огледала се у глади, немаштини и биједи њеног становништва.

¹⁾ Игњ. За. Бокељско поморство у Наполеоново доба, Јубиларни поморски зборник, Загреб 1962, стр. 1819 — 1832.

Поред тога, сва боља и роднија земља била је у рукама феудалца, наслеђених од млетачке владавине. Селак је био кмет са пензарживим кметским обавезама. Негативан одраз оваквог стања била је стална сеоба народа у Русију, Цариград и источне земље, а касније у Америку.

Аустрија, тешко исцрпљена Наполеоновим ратовима, не само да није ништа предузела да Далмацију привредно подигне, већ је њена Влада самах ударила по народу велике пореске намете и разним финансијским манипулацијама извукла из народа и оно новца што је био спасио последије ратова, ратних контрибуција у бродовима и новцу. Ово је нарочито погодило Боку и њено бродарство.

Али и без овога, од Аустро-Угарске монархије није се могло очекивати ништа боље. Бечки владајући кругови напун су за најбоље да наставе и даље у Далмацији методом и начином млетачке владавине. Али млетачки начин владавине се постепено погоршавао, јер јој је Беч све више утискивао свој печат. Задржано је млетачко чиновништво, законодавство и административна управа. И даље се уреловало на италијанском језику.

Аустријски владајући кругови нијесу знали правилно оријентирати и дубље сагледати далматинске прилике, па ће се због тога спотицати до краја своје владавине.

Далматински градови за дуго су задржали венецијанско надишје. Талијански језик је владао, поред администрације у судству, у школама, друштвеном и пословном животу. Селак који је — и поред 400 година млетачке владавине — сачувао свој народни језик, а није знао италијански, сматран је као глуп и некултуран. Аустријска бирократија се ругала његовом језику. Мали проценат омладине могао се школовати у италијанским школама и универзитетима у Италији, па их је њихово васпитање отуђивало од народа.²⁾

Трст као трговачки и лучки град почео се развијати почетком XVIII столећа. Године 1770. почиње да гради бродове дуге пловидбе, а пет година касније тршћански бродови плове свим морима. Године 1819. проглашава се слободном луком, па у следећим десенијама његово становништво пагло расте. Усељавају се Грци, Немци, разни народи Аустрије и Југословени из Босне и Херцеговине, Црне Горе, Боке, Далмације и Истре.

Наполеонови ратови су све оно паралисали. Трговачка флота била је редуширана на 1/3. Поново његово уздицање почиње 1830. године. Од 50.000 становника, колико је бројно 1815. у години 1844. тај број се повећава на 80.000.

²⁾ Илић, Зл. Бјока и Народни препород на Приморју, Годишњак Поморског музеја, Котор (ПМК) X/1962, стр. 183 — 207.

У овим годинама поморци Боке, Дубровника и Пељешца били су присиљени да у Трсту пренесу своје поморско-трговачко пословање. И поред појаве бродова на парни погон, бродоградилшта Трста, Ријеке, Краљевине и Корчуле пуним капацитетом граде бродове за тршћанске бродовласнике.

Од 1830. године поједина већа трговачка и индустријска предузећа посједују и властите јадрењачке. Њихови руководиоци, неискусни у бродским пословима, повјеравали су заповједништва ових бродова нашим капетанима. Ови су формирали и посаде из свог ужег завичаја. Вјешти и искусни у пословима, они су убрзо постали и сувласници бродова којима су заповиједали, а затим и власници. Капетани-бродовласници удруживали су се у заједнице које су посједовале 2, 3 и више бродова. Овакве заједнице су биле састављене највећим дијелом сродних породица.³⁾

Познати бокељски историчар и поморац, Пераштанин Франц Висковић, о Бокељима у Трсту, између осталог, каже: „Када је пропала Млечачка Република и ратни вихор однио и срушио нашу дијелу трговачку флоту, и цватућа поморска трговина — полржавана од старих повластица — престаде са градом на лагунама, једно ново поље рада отвори се у овом емпорију, гдје су бокељски трговци, поморци и бродовласници пристигли у великом броју да допринесу својом снагом, са уложеним препорукама на грабењу дијелих грађевина и са изградњом нових бродова.“⁴⁾

Међу Бокељима — можемо рећи — предњаче Побани, а нарочито су се истакли Гончезићи, Квекићи и Павковићи. Од Павковића много је заслужан, и највише помена о себи оставио, као народни борац, првак и добротвор Александар (Лесо) Павковић, чијој часној успомени посвећујемо ове ретке.

Родио се у Херцег-Новом 1814. године. Прву писменост, као и његови савременици, добио је у манастиру Савини, а можда и у школи у Топлој. Наставио је код калуђера франџеваца у Херцег-Новом школу на талијанском језику. Углавном оваква је — у овом времену — била основна спрема наших капетана, а и синова из грађанских породица. Лесово школовање пада у другу деценију аустријске владавине Боком, када је Бокељима била одузета школска самоуправа коју им је била дозволила привремена француска владавина (1809. године). Сада је предстојала дуга и упорна борба народа за школе на народном језику, која је трајала око пола вијека.

Кап. Лесо је стицао капетанску каријеру као и највећи број његових савременика. То је пракса на домаћим бродовима и учес-

³⁾ G. Gerolami, Trieste al mare, Trieste, 1955, стр. 11 — 36.

⁴⁾ Фр. Висковић — познати писац и данас цијењеног дјела: „*Storia di Perasto*“, изд. Трст 1898 — из говора који је одржао на прослави 150-годишнице Трговачко-поморске академије у Трсту 12. V 1905. год. Штампано као посебни отисак.

ње у Трсту у два временска раздобља: прије испита за поручника (тада званог: шкривана) и за капетана. Тада није било јавних поморских школа осим већ поменуте у Трсту, која је припремала кадрове за поморску трговину и за руководећа мјеста у поморским предузећима. Поморски поручници и капетани, учили су на течајевима који су радиле у оквиру тргов.-поморске академије, а још више у приватним, које су држали и водили тада познати поморски теоретичари који су имали спремане наставнике и постигали добре резултате. Сваки течај трајао је око шест мјесеци. Курсеви и испити одржавали су се на талијанском језику. Ово је било најтеже, јер су се кандидати тешко сналазили због недовољног знања талијанског језика. Сигурно је овакве тешкоће пребродило и Лесо Павковић и ово је — може бити — један од разлога да је био поборник и мецена наших народних школа. Поручнички и капетански испит положио је у Трсту. У својој 25. години постаје заповједник брода.

Павковићни вуку поморска звања од год. 1728. Почињу са кап. Марком Павковићем који је био и бродовласник.⁵⁾

О пловилби кап. Леса нијесмо могли доћи до детаљних података. Само би могао са доста сигурности претпоставити да је заповиједао бродом свога стрица кап. Луке Павковића, познатог бродовласника, по чијој је жељи 1851. године напустио пловилбу и повратио се у Херцег-Нови, да му буде насљедник и рукује његовим имањем. Повратио се у свој родни крај са богатим искуством. Двалесетак година је провео у граду, који је био важна раскрсница путева између Балкана и средње и западне Европе, к томе и на периферији тада поробљених југословенских земаља. Наши људи, који су се од првих деценија овога вијеска стицали у овом граду, и брзо се богатали, одакле су могли пратити и помагати све наше народне покрете за слободу који су — почев од Караборбевог устанка, па на овамо — били све чешћи.

У Трсту је, у овом времену, настала утакмича разних народности које су се ту населиле. Аустријска управа — позната као реакционарна и апсолутистичка — морала је подржавати самоуправне градске институције, првенствено Градску општину, и разне привредне корпорације. Исто тако морала је дозволити и разне гране просвјетно-културних активности, које су — поред њемачке и талијанске — развијале и остале народности овога града. Што је најглавније, ове разнолике народности знале су да нађу заједнички језик када су били у питању општи интереси овога града и одбрана његових повластица. То није увијек успјевало без борбе, а у тим борбама јачала је национална и социјална свијест трићанског становништва. У томе су Југословени предњачили, нарочито наши поморци.

5) Максим Злоговић, Поморство. Пода ГПМК XII/1964, стр. 221 — 247.

Овакав развој Трста успјешно је постављао своје темеље у десценијама кап. Лесона рада у Трсту. Имао је прилике да види колико су наши људи, првенствено трговци и поморци, одвајали новчаних средстава подижући и издржавајући просвјетно-културне установе, којима је био циљ да се њихова дјеча не одроде у овом граду у којем је аустријска управа форсирала талијанске и њемачке школе. Оваје му је био узор његов, тада чувени мјештанин, кап. Спиридон Гончевић, који је помагао подизање школа у Херцеговини, која је тешко подносила турски јарам.⁶⁾

Значи кап. Лесо је дошао у Херцег-Нови с готовим замислима и плановима: како да помогне свом родном крају и гдје је та помоћ најпотребнија.

У гласању на народне школе у Боки аустријска управа наставила је млетачке методе. Од манастирских и парохијских, тридесетих година XIX вијека настају повремене школе са путујућим учитељима, а око 1850. године почињу се оснивати народне фондационалне школе.

Каптан Леса је у Херцег-Новом дочекала борба за оснивање Српске поморско-закладне школе, чије су оснивање и издржавање финансијски осигурали познати добротвори Бошковић, Буровић и Лакетић. Упорна борба са аустријском управом за одобрење њеног Статута трајала је око 10 година.⁷⁾

Богатство које је кап. А. Павковић наслиједио од свог стрица и властите уштеде у двалесет година пловидбе омогућили су му да постане велики народни добротвор свога родног краја и борац за права свога народа којем је часно и несебично служио до краја свога живота.⁸⁾ Стављајући се у службу народу ишао је стазама многих својих друтова (поморана), који су — кроз читав овај пијек — били предволитељи народа у свим бокелским општинама. Народ им је поклањао повјеренје, јер су били челик карактери и досљедни борци. Очеличила их је борба са морским стихијама, а родољубље и слободарске идеје стекли су долазећи у додир са културним и напредним народима свијета. Поморске капетане називамо као предсједнике општина, народне посланике у Далматинском сабору, осниваче просвјетно-културних установа, задруга и привредних предузећа, који су служили народним потребама.

Општина херцеговска изабрала је кап. Леса за свог начелника (предсједника). При његов успјех био је окончање борбе за признање Статута Поморске школе. Енергично тражи отварање школе, у противном да ће водити депутацију у Беч да се жали Цару. У својој представи вјешто разоткрива

⁶⁾ Игњ. Зл. Спиридон Гончевић, ГПМК XV/1967, стр. 147 — 185.

⁷⁾ Игњ. Зл., Српска поморска закладна школа у Србини, ГПМК VII/1958, стр. 231 — 247.

⁸⁾ Максим Злоковић, Каптан Лесо Павковић, ГПМК VI/1957, стр. 219 — 225.

намјере Далматинског намјесништва које му је била намјера да „раздвоји православно и католичко становништво које су досада одвајали само вјерски обреди, док је у свему другом компактно и сложено.“ Коначно иде у Беч да са надлежнима оконча ово питање и школа је у јануару 1858. године започела са радом.⁹⁾

Спољни неуспјеси Аустрије у рату са Сардинијом 1859. и са Пруском и Италијом 1866. присиљавају је на уставне реформе. Са успоставом Далматинског сабора у Задру 1860. отпочела је борба за Народни пренород у Далмацији, која ставља у први план народни (српскохрватски) језик у судству и администрацији и отварање народних школа према жељама појединих општина.

Ово је убрзало отварање народних фондационих школа у разним насељима у Боки. Једна од првих је била Основна школа у Подима, основана и Статут добила 1864. године, чији су главни добротвори били поморци: Гончевићи, Квесићи и Павковићи. Кап. Лесо Павковић се највише о њој бринуо јер је имао прилике да непосредно надгледа њен рад и резултате.

Основне школе са школованим наставницима тек су се почеле стварати, јер је Учитељска школа у Задру (Препарандија) отворена 1864, док су Которска наутика (основ. 1850) и Херцеговска поморска школа биле у почетним годинама рада. Которска гимназија као пижа, отворена је 1865. (Школске 1872. године прерасла је у Велику осморазредну гимназију.)¹⁰⁾ Ове три школе су у почетним деценијама радиле са малим бројем бака и без одговарајућих наставника. И на другим пољима живота и развоја у Боки све се више осјећала потреба високо школованих кадрова. Високе школе и факултети били су за тадање прилике недоступни и немогући. Универзитети у Бечу, Прагу и Грацу, гдје су боље могли младићи моћи учити, били су далеко, а трошкови учења и издржавања врло скупи. Приликом подстрек за универзитетске студије и научно и стручно усавршавање у Херцеговској општини дао је кап. Лесо Павковић оснивајући „Фонд школски“. Закладу је својеручно написао са датумом 11/23. децембра 1872. у Херцег-Новоме из које ће се давати стипендије младићима из његовог родног мјеста Пода, за учење на високим школама и универзитетима. Главније одредбе овог Фонда, или како га је он назвао „Основно писмо“ преносимо:

Основно писмо

— Кућу моју у Тријесту у улици Сан Филијеро Но 14 са моје четири бугице у овој вароши Новској под Но 156, 158, 98,

⁹⁾ Игњ. Зл., као под 7).

¹⁰⁾ Војислав Бољевић Вулековић, Гимназија „Стефан Митров Љубиша“ у Котору (1865 — 1965), Зборник Которске секције историчара Црне Горе, Котор, 1973, стр. 7 — 117.

100 и магазин што ми је у ортаклук са наслеђеницима покојног Васа Познановића, у ономе стању како се нађу у часу моје смрти, остављам као фонд Школски, да управљају навјек ш њим Түтори Св. Сергија и Вакха од Пода и тизи түтори управитељи, и по томе завјештанију сами легални администратори од ове фондације, имају од прихода горе поменутог фонда непрекидно изучавати по једно дијете из парохије Св. Сергија и Вакха у оне границе у које стоји сала, са пристојнијем штипендијом да може изучити гимназију, Универзитет и добити докторални вијенац у оној науци, коју буде сами ученик обљубио све о фондационом тронку.

— За изабрати то дијете наређујем түторима Св. Сергија и Вакха, самим легалним управитељима овог завода, да даду првенство ономе ученику од парохије пријепоменуће, кога нађу најспособнијега за науку у Елементарној школи и тек буде овај свршио са успјехом ову са четири класе, онда тек почиње штипендијум за продужење у гимназији, а не прије тога.

— Будући да остављам самијем түторима вишеспоменуће цркве Св. Сергија и Вакха да они управљају администрацијом и назначују колико у коме ће се дати штипендијум без да се у томе има мијешати Влада ни најмање, него само они да предају рачун сваке године ономе коме сљедује за добар поредак, зато остављам на њихову савјест и одговорност пред Богом, да у избирању буде непристрасни и праведни, да не пазе на хатар ни личност ни шта друго него на саму способност ученика.

— Наређујем түторима Св. Сергија и Вакха да они буду назначити гимназију у коју ће изабрани ученик поћи учити, а учеником остављам право да он исти одреди у које ће свеучилиште, у коме ће науке свршити, ону науку коју он сам буде својеволјно обљубио без да га нико принуди. У течењу учења овога (питомца у мању гимназију) ако би који од ових преноставио постанути цивилним инжењером механиком и. т. д. слободно му је да пређе у реалку, а отуда у политехник на мјесто свеучилиште, за ту изучити се и докторатисе у оној струци науке коју би обљубио на издржавање моје фондације, будући да је моја жеља само да имамо савршено учених људи, пак било у коју науку му драго.

— Колико ће штипендије давати назначеноме питомцу то остављам түторима — администраторима, да они у своје вријеме назначе и зато наређујем да пазе строго за добар поредак, да не троше без потребе, али при томе да не чине ученику мучити се од глади ни оскуднице, него по души што нађу пристојније и умјерено за мјесто у које има учити се.

Штипендијум има бити назначен толико на годину а ова свота, раздијељена на дванаест мјесеци пак да му се дава мјесечно, толико за вријеме школе као и она два мјесеца одлуца

(ваканце), био он за ово вријеме код своје куће или у другом мјесту, при том додаће му се неизбјежним трошак за превоз од куће до училишта и при свршетку школске године за повратак од училишта до његове куће и тако сваке године до свршетка доктората.

— Покрај све уредбе, што препоручујем најглавније је да се зданија¹¹⁾ од фондације издржавају у добром стању да тако могу вјечно добар приход давати, јербо са занемарењем изчезла би моја фондација, када не би приход давала, а послјед тога наређујем, да ако би претекло новаца од прихода онда нека се друго дијете упути пријед него се онај први докторира, само да у главници не тичу ништа, и с том опаском да у прве године могао би се служити један покрајни трошак који ћу овдје назначити тојест мојему наслѣднику Саву Бурову Павковићу мислим наложити да му се даде за високе науке у своје вријеме. За то ћу се и ја мислити за мога живота но ако би се случило у пријеме моје смрти да се он нађе у гимназији, свеучилишту или у којем другоме високом заводу, то ће се он издржавати од наслѣдног прихода, но за једно одличје и моју љубав, нека му се из фондације дава једна годишња помоћ од ћесарских цекина златних дванаест (12) да набави од тога књига и других ствари на његову вољу и то све до свршетка науке и доктората, то наређујем са поуздањем да ова мала свота неће препријечити да се они одређени питомци не упуте како сам горе рекао. На пошлетку нека ови моји побански Доктори промисле колико се и ја о њима старам, а за благодарност молим и заклинјем да буду постигнуту науку свагда употребити на чест и ползу.

— Нека се ова фондација зове „Штедња Лесова“. Из наименовања овога види се, да сам и ја штедио за љубиму народну просвјету и напредак, шљедоватељно ако би који изабрани питоман (ученик) прекинуо учење, за који му драго разлог, или се својесвољно одрекао учења, или прогнат био из училишта за зло поведеније, то он губи штипендију од овога фонда од онога часа кад би се то случило, зашто нема један који не напредује сметати другоме ваљаноме и поштеноме обходимоме младићу народњаку да поступи на његово мјесто за народну срћу и напредак.

Одређујем да господа тјтори — администратори даду сваке године у недјељу велике покладе месне да буде држата божествену летургију и парастос у парохијалној Цркви Св. Сергија и Вакха безпрекидно докле траје моја фондација, а зато нека даду из школског фонда за свијех у Цркву два талијера (2) пароху за службу два талијера (2) за нуђу и проскуру, панајну и ракије да се сељани напију два талијера (2) дако би који рекао „Лака

¹¹⁾ Куће које помиње на почетку свог „Писма“.

му земља, Павковић нас је љубио!" И сувише тјutori реченога фонда школског, нека даду сваке године на Васкресење Христово послајел подне четири талајера да се од тога нанију побански момци пошто народно коло изиграју извише мојих костију.

Од свега осталог његовог движимог и недвижимог,¹²⁾ у кућама, баштинама, покућству и у новцима именује подусловног напљедника свога унука Саву Павковића.

Ако би се случило да ови мој подусловни напљедник умре без порога онда по његовој смрти све ово имуће што је он уживао нека пређе у школски фонд, што сам за фондацију оставио, и тако ону умножити и тада тјutori горе поменути — администратори нека упућују више дјете на високе науке, колико може приход поднијети, са том опашком само да се има сваке године издавати од тога прихода педесет фјорина, да се даду у прђију једној сироти дјевојци из парохије св. Срба и Вакха. Ако се које године неби ниједна удала, нека ови фјорини не улазе у главницу, него спреме на страну, пак да се даду онда када би се удала више од једне да неби која остала, без те моје помоћи од више речене своте од 50 фјорина".¹³⁾

Кап. Лесо је своје основно писмо легализовао у години 1872, када је Гимназија у Котору постала потпуна, мада су њени први матуранти изишли школске 1875/76. године. Садржајем свог „Писма“ он нам се приказује као лик човјека талањег времена, широкотрудог родољуба који неизмјерно воли свој родни крај и искрено жели да помогне свом народу. Овај „Завјештај“ у народу је био добро примљен и до данас запамћен.¹⁴⁾

Цијенио је повјерење народа који га је изабрао за начелника Херцеговске општине. Запамћена је такођер његова дарежљивост када је гладне 1856. године властитим средствима набављао жито и дијелио оскудном народу.¹⁵⁾

Поли су кроз XVIII и XIX столеће дали велики број помораца који су највише допринијели да се обнове бокелски једрењаци и око 1850. године задобију у Трсту водше мјесто. Сами Спиридон Гоичевић тада је посјеловао тридесет једрењака дуге пловидбе. Од многих заслужних побанских помораца, наша поморска историја највише се, до сада, задржала на њему и Лесу Павковићу. Имали су и доста заједничког. Спиридон је од Леса

¹²⁾ Покретног и непокретног.

¹³⁾ Прелице „Основног писма“ добио сам из Херцеговског архива. Носи ознаку Ад 85 земљишнику Пода/1 (Из бившег Которског суда Х-Н).

¹⁴⁾ Овај рад био би потпунији да смо имали података и извјештаја: 1) Како је Закладни одбор вршио своју дужност и удовољавио кап. Лесовим жељама, 2) Колико је било корисника ове стипендије, и који су, 3) Докле је ова Заклада функционисала.

¹⁵⁾ Максим Злоковић, Капетан Лесо Павковић, ГИМК VI/1957, стр. 219 — 225.

био старији sedam godina (rođen 1807). Oko dvije decenije zajednički su sarabivali u pomorsko-trgovackom poslovanju. Kada je Leco 1851. došao u Herceg-Novi Spiridon je bio na vrhuncu svojih poslovnih uspjeha, kao i u prosvjetno-kulturnim i dobrotvornim (slavenskim) institucijama Trsta. Obojica su bili veliki rodoljubi i dobrotvori. Ali njihov životni put mnogo se razlikovao. Spiridon je bio veliki poslovni preduzeac i projektant radova širokih razmjera. Spavao je i dalekosežne planove nacionalne i političke, i pomagao narodne borbe za slobodu. Poslovni krak, koji mu je, neочекиvano, donio Krimski rat okončao mu je život u 55. godini, kada je mogao još mnogo da koristi našoj pomorskoj privredi, i realizuje ranije planirane projekte. U velikoj poslovnoj žurbi nije dospio da za svoj rodni kraj nešto veće i trajnije učini i ostavi o sebi trajniji spomenik.

Pavković je svoje misli i napore usredredio na svoj rodni kraj. Povjerenje naroda i duži život (72 god.) omogućili su mu da svoje zamisli uspješno realizuje. Dоживio je i vidio da je Crnska zavlada pomorska škola (od 1858. do 1876) dala veliki broj školovanih, ne samo pomorskih kapetana i trgovaca, već i drugih koji su produžavali školovanje u višim školama. Dоживio je da vidi funkcionisanje svoje školske zaklade i da se uvjeri koliko su ove dvije ustanove doprinijele razvoju i napredovanju njegovog rodnog grada.

Résumé

LE CAPITAINE ALEKSANDAR PAVKOVIĆ 1814 — 1885

Ignjatije ZLOKOVIĆ

Le capitaine de la marine, Aleksandar Pavković, est né à Podč — près de Herceg-Noví — en 1814. Il a eu beaucoup de mérite comme bienfaiteur de sa région natale. Il a fait ses études à Trieste, puis, durant une vingtaine d'années, a navigué sur des voiliers. Avec l'argent qu'il a gagné dans la marine marchande, en 1859 il est retourné dans son pays natal, à Herceg-Noví où il a eu en héritage la fortune de son oncle, très riche.

Les habitants de Boka Kotorska étaient encore accablés par le dur héritage que leur avait laissé la République Vénitienne (1797). A cette époque, les autorités autrichiennes n'avaient rien fait pour relever le commerce et les épaves de civilisation et de culture, car les Autrichiens pensaient que les peuples slovènes devaient être tenus assujétis socialement et culturellement. Les habitants de Boka étaient opposés à de telles compréhensions et luttaient tenacement. Ils ne voulaient pas accepter les écoles gouvernementales en langue italienne, offertes par l'Autriche et déjà, ils commençaient à fonder des écoles nationales dans lesquelles l'enseignement était en langue serbo-croate. Le peuple entretenait de telles écoles, naturellement avec l'aide de nombreux bienfaiteurs populaires. Parmi ces bienfaiteurs, on remarquait surtout le capitaine Aleksandar Pavković. Avec ses riches contributions, il aidait à la fondation et à l'entretien de l'école populaire, dans sa région natale.

Comme président de la mairie de Herceg-Noví, au nom du peuple, il lutta contre le Gouvernement de Vienne et demanda l'autorisation du Statut pour la fondation d'une école maritime serbe, nouvellement fondée à Herceg-Noví. Dans cette lutte inégale, il a été victorieux. Cette école a été ouverte en 1858. Son entretien était pourvu par une fondation très forte formée par des familles de marins, très connues à Herceg-Noví: Bošković, Đurović et Laketić. L'école a fonctionné avec succès jusqu'en 1914.

En 1872, le capitaine Pavković a institué sa propre fondation dont la valeur était 5.000 napoléons d'or, en biens immobiliers. Le revenu était destiné, sans interruption, aux études complètes des jeunes gens — (de son pays natal). Un seul étudiant venait en cause et quand, du gymnase au doctorat, suivant la profession qu'il avait choisie lui-même, ses études étaient terminées, un autre jeune homme le remplaçait.

Jusqu'à la fin de sa vie, le capitaine Aleksandar Pavković a aidé les pauvres et les malheureux dépourvus de tout, particulièrement pendant les années infertiles.

Ces lignes sont écrites à l'occasion du quatre-vingt dixième anniversaire de sa mort.

NOVINAR I KNJIŽEVNIK STEVAN VRČEVIĆ

Uzredno se pisalo više puta o Stevanu Vukovu Vrčeviću, ali uvijek samo ponešto, ponekad i pogrešno. Zato je potrebno da se šire zahvati u njegov život, rad i stvaralaštvo, što činim bez pretenzije na potpunost zbog nedostupnosti izvjesnih izvora za koje se pretpostavlja da negdje postoje.

Pisci studija o njegovom ocu Vuku Vrčeviću¹⁾ ukazuju na izvjesne biografske podatke o starijem Vukovom sinu Stevanu, rođenom 8. (20) novembra 1847. u Kotoru, a umrlom 12. (25) oktobra 1907. na Cetinju. Osnovnu školu je izučio u Kotoru, a gimnaziju u Dubrovniku završio 1868, a ne u Kotoru 1869, kako pogrešno piše T. Dorđević. Studirao je i uspješno završio prava i filozofiju u Beču 1868 — 1873. Dobio je službu suplenta gimnazije u Kotoru (predavao je srpskohrvatski i latinski jezik od školske 1872/73. g. do kraja školske 1876/77) i oženio se 1873. sa Jovankom, jedinim djetetom bogatog kotorskog trgovca Filipa Martinovića-Bajice. Od 1877. vrši službu tajnika i blagajnika kotorske opštine do jeseni 1890. Dao je ostavku novembra te godine zbog političkog sukoba i živio u Kotoru bez posla, pa se dao na češće pisanje u zadarskom *Srpskom glasu* 1891. Zatim se prihvatio uređivanja lista *Dubrovnik* od 3. jula 1892. (prvi broj) do kraja 1895, čijih je više od 180 brojeva uređivao.²⁾ Opet je bio bez posla neko vrijeme, pa je prešao u Crnu Goru i postavljen na dužnost sekretara okružnog (kasnije zvanog oblasnog) suda u Nikšiću. Premješten je 1902. na Cetinje na dužnost prvog sekretara Ministarstva unutrašnjih djela, a ministar je bio predsjednik ministarskog savjeta divizijar vojvoda Božidar-Božo Petrović — Njegoš. Na toj dužnosti ga je zatekla na-

¹⁾ T. R. Dorđević, Vuk Vrčević, Cetinje, 1951, 75 — 76. — R. Pešić, Vuk Vrčević, Bgd., 1967, 22, 31, 32, 137, 141, 145.

²⁾ Promjena u uredništvu našega lista, *Dubrovnik*, 5. januar 1896, 1. — Tu je i obavezno naznačavanje vlasnika, izdavaoca i urednika, što je bio S. Vrčević od 1. broja 3. jula 1892. do 52. broja 30. decembra 1895.

prasma smrt,¹⁾ vjerovatno od »srčane kapi« (infarkta). Niko S. Martinović piše da je na ovoj dužnosti bio od 1901,²⁾ ali ne navodi dokaze, pa sam ostao pri podatku Stevanovog savremenika, nepoznatog pisca nekrologa u *Glasi Crnogorca*. U prilog ovome su i podaci o Stevanovom slanju dopisa iz Nikšića ovom listu decembra 1901. i januara 1902. Od 1903. objavljivani su ukazi o postavljenjima, penzionisanjima i otpuštanjima iz službe u ovom listu, a među postavljenima nema S. Vrčevića, što je dokaz više da je postavljen 1902.

Za vrijeme službovanja u Nikšiću, Vrčević se bavio i novinarstvom: šalje dopise *Glasi Crnogorca* od jula 1896, a zatim uređuje listove *Nevesinje* pa *Onogošt*. Oba lista imala su dosta čitalaca na tlu Austro-Ugarske, među ekonomskom emigracijom u Americi i drugdje. Svojim sadržajem smetali su austrijskom režimu, pa su njene vlasti protestovale diplomatskim putem i zabranile njihovo rasturanje na tlu svoje države. To je uslovalo prestanak izlaženja ovih listova, kao ranije i drugih crnogorskih periodičnih glasila (*Crnogorka*, *Zeta*).

U braku sa Jovankom (1850 — 1920) imao je brojan porodi: Vuk, Ljeposava, Milka, Zlatka, Filip, Milan, Ljubica i Vlatko.

Vuk je rođen u Kotoru krajem 1873. i u njemu je umro krajem 1888. Izašle su porodične zahvalnice na saučešćima u *Glasi Crnogorca* (1889, 3) i u *Srpskom listu* (1889, 2, 6), u čijem je trećem broju pjesma Aleksandra Lj. Mitrovića povodom smrti Vuka Stevova Vrčevića.

Ljeposava je rođena u Kotoru 1874. a umrla je od tuberkuloze pluća u Dubrovniku marta 1893.³⁾

Filip je rođen u Kotoru 1882, a umro je u Ulcinju 12. avgusta 1913. i sahranjen na Cetinju, prema *Glasi Crnogorca* (1913, 37, 39, 43). Osnovnu školu učio je u Kotoru i Dubrovniku, gdje je pohađao i gimnaziju. Javlja se 1898. sa bratom Milanom i ocem Stevanom među osnivačima pjevačkog društva *Zahumlje*,⁴⁾ a 1899. i 1900. među saradnicima *Onogošta* kao prevodilac sa italijanskog, piše ocjene amaterskih pozorišnih priredbi i članaka raznog sadržaja. Po ukazu u *Glasi Crnogorca* (1903, 16) postavljen je aprila 1903. za pisara II klase u Sanitetskom odjeljenju ministarstva unutrašnjih djela. Pošto je bilo i pisara treće klase, a imajući u vidu ovaj ukaz, vjerovatno se nalazio u crnogorskoj službi i ranije, možda u Nikšiću i na Cetinju. Prema podacima u *Državnom kalendaru* Knjaževine

¹⁾ Stevo Vuk. Vrčević, *Glas Crnogorca*, 45, 15. oktobra 1907, 3. — S. V. V., Boka, ilustrirani kalendar za 1912, Kotor, 1911, 94 — 95. — S. V. V., *Bosanska vila*, 1907. — Stevo Vrčević, *Srd*, Dubrovnik, 6/1907, 21, 1002.

²⁾ *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori*, Bgd., 1965, 69 — 71, 234.

³⁾ *Dubrovnik*, 1893: Ljeposava Vrčević, 38, 39. — *Umrli*, 40.

⁴⁾ V. Mićunović — V. Zeković, 70 godina *Zahumlja*, Titograd, 1968, bez paginacije.

(Kraljevine) Crne Gore za 1908, 1909. i 1910. Filip je u istom odjeljenju pisar prve klase, a 1911. i 1912. je arhivar u ministarstvu finansija i građevina, gdje je ostao do pred smrt. Bolovao je od tuberkuloze pluća i zato je išao na liječenje u Ulcinj, prema ondašnjem shvatanju o ljekovitosti blage klime, pa je tamo i umro. Nije zasnivao porodicu, kao ni ostala njegova braća, pa se po muškoj liniji gasi loza sa njihovom smrću. No ostao je brojani porod od drugog Vukovog sina Konstantina i od njegovih potomaka.

Milan je rođen 1886. u Kotoru, umro je 30. marta 1913. na Cetinju. Osnovnu školu učio je u Dubrovniku, a gimnaziju, vjerovatno, u Kotoru. Pominje se 1906. kao činovnik na Cetinju među saradnicima *Bosanske vile*, a u pomenutim godištima *Državnog kalendara* (str. 36) pominje se kao pisar II klase, pa kontrolor u Poštansko-telegrafskom odjeljenju ministarstva unutrašnjih djela. I nepoznati pisac nekrologa o njemu u *Glasi Crnogorca* od 6. aprila 1913. pominje ove njegove službeničke dužnosti. On još naglašava da je dugo bolovao, hvali ga kao čovjeka i saradnika-recenzenta u ovom listu, pa kao jednog od osnivača pjevačkog društva *Njegoš* na Cetinju. Milan je uredio kalendar *Zahumlja* za 1908. i 1909. godinu. Otkuda je Đorđević dobio podatak da je ovaj kalendar za 1908. uredio Stevan Vrčević, nije mi poznato. U književnom oglasu u *Glasi Crnogorca* (1908, 52) Milan S. Vrčević piše da će i za 1909. kao što je za 1908. izdati kalendar, koji je već u štampi. U 64. broju lista je objavljeno da je izašao kalendar *Zahumlje* za 1909. Milan je odlikovan 1910. zlatnom Medaljom za revnost od strane crnogorskog vladara. U sarajevskoj *Bosanskoj vili* objavio je više svojih radova: priča *Mrkla sveta Petka* (1906, 2), pjesma u prozi *Pred sjenkom Stevana Sremca* (1907, 15 — 16, 236 — 237), rasprava *Sijalo* (1907, 8, 111 — 113, 9, 139 — 140, 10, 154 — 156) i putopis *Zrnca s puta* (1907, 13 — 14, 211 — 213, 17 — 18, 288 — 289, 19 — 20, 317 — 319), koji je posvetio sjeni »svoga deda Vuka Vrčevića«. U priči opisuje narodnu praznovjericu kao istiniti događaj u Plperima, pa je po tome autentična priča. U pjesmi razmišlja o veličini i značaju književnika S. Sremca. U raspravi opisuje vrlo zanimljivo i značaki narodne zabave na sijelima. U putopisu je opisao svoja videnja i zapažanja na putovanju Cetinje — Rijeka Crnojevića — Mirkova varoš (Titograd).

Milka je rođena u Kotoru 8. novembra 1878. i u njemu je umrla 1. aprila 1952. u kući djeda po majci F. Martinovića. Udala se krajem 1896. za crnogorskog pjesnika i činovnika Novicu J. Nikolića (Ozrinčić, Nikšić, 17. marta 1871 — Kotor, 19. januara 1942). U braku je imala brojani porod: Marko (1900 — 1941), Vojislav (rođ. 1902, još živ), Borivoje (1904 — 1943), otac pjesnika Vitomira Nikolića, Gojko (1906 — 1941, žrtva fašističkog terora u Senti), bliznakinje Danica (1908 — 1913) i Olga, udata Mijanović, Mileta (rođ. 1910, još živ), Ratomir (1914 — 1915). Kao učenica dubro-

vačke osnovne škole «Božo Bošković» istupala je januara 1893: «... krasna gospođica Milka Vrčević i držala prigodnu besjedu... Uzela je govoriti o predmetu sa sasvijem nove strane. Svojemu je govoru dala mušku jezgrovitost koju je ukrasila mislima i osjećajima kakva se rijetko čuje u društvima», hvall je izvjesni M. N. u listu *Dubrovnik* (1893, 5). Prema tradiciji, koju je prenijela na porod, djed Filip Martinović i baba Marija rođ. Buronić (umrla 1893), bili su darežljivi prema svojoj unučadi i svojim bogatstvom omogućili da se služe muzičko obrazovanje i nauči francuski jezik, a uz njega i obavezni školski jezici — italijanski i njemački — bolje nego što je to pružala školska nastava. Ta su joj znanja omogućila da za vrijeme teškog života u logoru Nežideru (1916 — 1918) održi život porodice od osam članova. Davala je časove iz muzičkog obrazovanja i francuskog jezika djeci tamošnjih činovnika i bogataša pa tako zaradivala sredstva za izdržavanje. I sin Borivoje bio je sklon pisanju i objavio je popularno-istorijske brošure: *Navesinjski ustanak* (1875, (Mostar, 1934, 31), *Posljednji dani carstva srpskog* (Nikšić, 1927, 55), *Nekoliko redaka mladom podoficiru*, *Podsjetnik za istoriju SHS*, *Opsada i osvojenje Nikšića 1877*, *Naš vrhovni komandant*. Objavio je i članke u *Slobodnoj misli* (Nikšić, 1932). On je završio nižu gimnaziju i podoficirsku školu jugoslovenske vojske, pa je službovao u vojsci do 1941, uglavnom u Mostaru, gdje mu se rodio sin Vitomir 1934.

Zlatka je rođena 1880, u Kotoru, a umrla je 1973, u Ulcinju. Bila je udata za Milu Martinovića, sina vojvode Marka, a imala je poroda.

Ljubica je rođena u Kotoru 1884, a umrla je u Dubrovniku 1922. Kao učenica isticala se januara 1895. (br. 5) u dječjoj igri *Brat i sestra* Perse Bogojević kao glumica-amater i januara 1896. (br. 4) kao besjednica, prema pisanju u listu *Dubrovnik*. U braku sa Perom Kneževićem imala je tri sina.

Najmlađi Vlatko rođen je u Kotoru 1891, a umro je u Podgorici (Titogradu) kao profesor gimnazije. Studirao je u Zenevi, a nije zasnivao porodicu, kao i sva njegova braća.

Stevan Vrčević bio je društveno aktivan kao tajnik pjevačkog društva *Jedinstvo* u Kotoru više godina, a 1885. je bio i predsjednik. Povodom pedesete godišnjice društva napisao je njegovu dotadašnju istoriju, koja je objavljena 1889. Uz ostalo, tu daje podatke o svojoj pjesmi *Ano braćo*, koju je komponovao Dionizije de Sarno San Dordó. Bio je predsjednik i pjevačkog društva *Zahumlje* u Nikšiću neko vrijeme. Od maja 1905. je bio član uprave Cetinjske čitaonice. Dodajmo još to da je maja 1899. obavio posao revizora osnovnih škola u Brezoviku i Riđanima kod Nikšića.

7) Naši dopisi, Onogošt, 3. juna 1899, 3.

Radmila Pešić pripisuje Stevanu kao posebnu zaslugu njegovu brigu i doprinos oko čuvanja očeve rukopisne zaostavštine i posmrtnog objavljivanja očevih radova. To potkrepljuje sa više podataka.

Pošto se ne slažu podaci o vremenu Stevanovog rođenja i završetka gimnazije, evó podataka samog Vuka Vrčevića: »Meni se rodio sin Stevan na sami Arandelov dan«, piše on Vuku Karadžiću 21. februara⁵⁾ 1848. u pismu bratu Iliji javio je da je Stevan završio gimnaziju u Dubrovniku 1868. i da će nastaviti studije u Beču, što je objavila R. Pešić u svojoj studiji. Ovaj podatak je pouzdaniji od onih T. Đorđevića i N. S. Martinovića da je učio i završio u Kotoru 1869. i samog Stevana u predgovoru prevoda Foskolovog romana da je završio u Dubrovniku 1869. što će biti štamparska greška.

Netačni su i podaci T. Đorđevića da se Stevan javio u književnosti tek baladom o smrti beglerbega Ljubovića u *Srbadiji* 1876. i da je njegov zadnji rad uređivanje kalendara *Zahumlje* za 1908. U pisanju o Milanu Stevanovu naveo sam dokaze da je Milan uređio kalendar za 1908, što je i logično, obzirom na vrijeme Stevanove smrti. Najstariji poznati rad Stevanov potiče iz 1871, kako ću navesti u daljem izlaganju. Mnogo je veći obim njegovog stvaralaštva nego što ga je naveo Đorđević u svojoj studiji o Vuku Vrčeviću, a to će se naročito pokazati u bibliografskim podacima i daljem izlaganju. Ipak, biće nepotpun i taj pregled. Nedostajace prije svega članci iz lista *Nevesinje*, koji mi nije bio dostupan. Druga je teškoća u Stevanovoj potrebi, dok je živio na tlu austrijske države, da se potpisuje raznim — zasad nepoznatim — pseudonimima, ili da ne potpisuje veliki dio svojih novinarskih članaka. Zato se moraju otkrivati raznim pomoćnim sredstvima dokazivanja, a ipak neće biti sve otkriveno. U porodičnoj tradiciji, po Olgi Mijanović, Vrčevićевой unuci, zna se za njegove pseudonime *Starina Novak* i *Mali Radojica*. Za prvi ima više dokaza u dopisima iz Krtola i Kotora u listu *Dubrovnik*, kad mu se obraćaju: »Dragi Novače« (1894, 10), »Moj harambašo Novače« (1894, 15), i »Moj Novače« (1894, 27). U nekrologu u *Glasi Crnogorca* (1907, 45) pominje se ovaj pseudonim kao njegov. Za drugi pseudonim ja nemam ovako pouzdanih dokaza, a ono što je potpisano njim u listu *Dubrovnik* teško se može pripisati S. Vrčeviću po stilu, jeziku i sadržaju, sem da se usvoji skroz proizvoljna pretpostavka o vještini njegovog pretvaranja u pisanju. Dopisi *Malog Radojice* iz *Zatonske općine* su kritika raznih lokalnih zbivanja i grešaka sa stanovišta njihovog pisca. Serija polemika *Starine Novaka* iz *Bajove kule* kazuje o piscu kao dobrom poznavaoocu istorije (politike i književnosti) i pravnih nauka svoga doba, a to oboje imao je Stevan Vrčević. Svoje članke u *Glasi Crnogorca*, *Srpskom glasu* i

⁵⁾ Vukova prepiska, Bgd., knj. 6, 1912, 555. — N. S. Martinović, pom. djelo.

dijelom u *Onogoštu* i drugdje potpisivao je skraćeno: S. V. V. ili S. Vrčević, pa tu nema teškoća oko utvrđivanja autorstva. Međutim, dosta je članaka u *Dubrovniku* i *Onogoštu* koje nije nikako potpisivao, a spadaju u takve koje su pisali urednici onoga vremena u tako malim listovima (uvodnici, polemike, vijesti na osnovu podataka iz štampe). Za takve članke vršio sam procjenu po stilu i sadržaju, imajući u vidu i Vrčevićovo obrazovanje. Od mnoštva takvih članaka, koji se mogu smatrati Vrčevićevim, unio sam u bibliografiju samo one koje sam smatrao da su sadržajno bili značajni u vrijeme njihovog postanka i one koji su danas važni kao izvor podataka, pa treba na njih da se skrene pažnja.

Stevan Vrčević javio se u književnosti svojim ogledom *Život i djela Dantea Aligijerija*, koji je objavio u cetinjskom časopisu *Crnogorka* 1871. Ovim je postao naš prvi dantolog. Taj rad je daleko skromniji sadržajem od radova prof. Valtera Ljubibratića⁷⁾ u prvoj dekadi 20. stoljeća, ali sadrži podatke o prvim prevodima na srpskohrvatski jezik Dantevih manjih djelova i prvenac je naše dantologije.

Dosad je Vrčević smatran za novinara, a podaci o njegovom stvaralaštvu pokazuju da je on bio još pripovjedač, pjesnik, istoričar i prevodilac sa italijanskog i njemačkog jezika.

Prof. Henrik Barić u predgovoru zborniku *Izbor članaka Antuna Fabrisa* (Bgd., 1940, str. XI) tvrdi da je Fabris preuzeo uredništvo *Dubrovnika* 1895, od prvog urednika Vuka Vrčevića. Koliko je to tvrđenje netačno, dovoljno je reći da je Vuk umro 1882, deset godina prije pokretanja ovoga lista. I univerzitetski prof. Pavle Popović⁸⁾ piše da je Fabris preuzeo uredništvo 1895, a ćut. o Stevanu Vrčeviću kao prvom uredniku. U obnovljenom izdanju ovog lista (februara 1937 — 1941) pod uredništvom Krista P. Dominkovića, gaj se pravi kult prema Fabrisu, a ni jedne riječi pomena o prvom uredniku Stevanu Vrčeviću.⁹⁾ Dominković (1877 — 1946) je bio i posljednji urednik u vrijeme izbijanja rata 1914, kada je uhapšen sa mnogim Dubrovčanima, a završio je dubrovačku gimnaziju 1897. Bio je Dubrovčanin, odrastao u vrijeme rada S. Vrčevića u *Dubrovniku*, pa je sigurno da ga je i lično znao i poznao prilično njegov urednički rad. Zašto ga je »zaboravio« 1937 — 1941, pored svih podataka i znanja, danas ne vrijedi nagađati. Ipak, ovo je dokaz više o potrebi da se obradi život i rad Stevana Vrčevića.

⁷⁾ O Božanstvenoj komediji, Srđ, Dubrovnik, 1906. i posebno djelo, isto 1906. — Slike iz Dantove komedije, Dubrovnik, 1908.

⁸⁾ Antun Fabris, Iz književnosti, Bgd., knj. 2, 1919, 140.

⁹⁾ I. Eših, Dominković K., Leksikon pisaca Jugoslavije, I, N. Sad, 1972, 663—64.

I Josip Horvat¹⁴⁾ u svojoj inače uspješnoj studiji proizvoljno pripisuje psovački i uvredljiv ton Vrčeviću u *Dubrovniku*. U nijednom od članaka koji se mogu smatrati njegovim nema takvog tona i psovanja. Kao srednjoškolac živio je više godina u Dubrovniku i upoznao odlike i cudi njegovih stanovnika. Kao student u Beču i znalac više jezika (italijanskog, njemačkog, latinskog, grčkog, ruskog), a vrijedan i sklon studioznosti, upoznao je ondašnju evropsku kulturu u jednom od njenih velikih žarišta. Podaci i njegovi sadržaji kazuju o Stevanu kao čovjeku široko obrazovanom, dalekovidom i jako dosljednom. Možda je ponekom i ponekad mogao da izgleda romantičar, zanesenjak sa svojim vizijama sutrašnjice, ali nikada psovač i nekulturan. U njegovim polemikama su izrazito upadljiva moralistička i pravnička umovanja sa težnjom da pouči i razuvjeri protivnika, a njegove kolege iz ostalih listova služili su se niskim udarcima: uvrede, klevete, podvale, psovke, pa i fizički napadi, što je bilo u skladu sa njihovim oskudnim znanjem i obrazovanjem. Razumije se, nije Stevan Vrčević bezgrešan, jer takvi ne postoje, a ima dokaza o nekim manjim njegovim greškama (svađa sa Supilom zbog uvrede mrtvog Vuka Vrčevića), ali je uvijek bio na visini svoga obrazovanja i ljudskog dostojanstva. Zbog nekih prigovora na njegov rad u kotorskoj opštini, on daje ostavku u jesen 1890. i živi bez službe do polovine 1892. Istina je da je tast bio bogat i bez drugog poroda, ali čovjek »debljeg obraza« ne bi ni u tom slučaju postupio kao što je to učinio S. Vrčević.

O Vrčevićevom poznavanju i tzv. perifernih područja, kakva je mogla da bude Bugarska za jednog čovjeka sa našeg Primorja, svjedoče njegovi uvodnici *Događaji u Bugarskoj* i *Sambulov* iz 1894, odnosno 1895, kad se uporede sa kasnijim pisanjem bugarskog političara Koste Todorova¹⁵⁾ o istoj ličnosti i njenoj djelatnosti.

Kao urednik *Dubrovnika* Vrčević je okupio dopisnike iz raznih mjesta i zemalja: Trebinje, Mostar, mnoga naselja Boke i Dalmacije, iz Srbije, iz Beča, Moskve i drugih mjesta. Dopisnici pišu o raznim (ne)zgodama lokalnog, kulturnog, političkog ili drugog značaja, pa su danas to važni izvori podataka, koji sigurno nema u mjesnim arhivama ili u drugim izvorima. Dopisnici su se većinom skrivali pod pseudonimima, pa se o njima ne može reći u većini slučajeva nešto više. Mehmed Spahić se pojunačio, ili je bio naivan, pa je potpisivao svoje dopise iz Mostara, a u njima je kritikovao

¹⁴⁾ Frano Supilo, Bgd., 1962, 38. — Supilo, Zgb., 1938, prvo izdanje. — Horvat ovdje, a M. Prelog u Narodnoj enciklopediji navode razna mjesta rođenja Supilovog. Maja 1950. pokazali su mi mještani dobro očuvane zidine Supilove kuće u Miljanićima, zaseoku s. Cilipi u Konavlima. Tvrdili su mi da je to njegova i predaka mu kuća, a vremenšni Miljanići i da su ga lično znali.

¹⁵⁾ Politička istorija savremene Bugarske, Bgd., 1938, 95 — 134. — Upoređi: *Događaji u Bugarskoj*, *Dubrovnik*, 24, 10. jun 1894. — *Sambulov*, isto, 30, 28. jun 1895.

ponašanje lokalnih organa austrijskih vlasti. Ubrzo je osjetio »blagodeti« i »kulturu« austrijske vladavine na svojim leđima. Podvrgnut je premetačini stana, istrazi, zatvaran, a zbog njega je maja 1893. zabranjen i 47. broj *Dubrovnika*.

I dobričevski kaluder Simeon Borković osmjelio se da piše pod punim potpisom u *Dubrovniku* (1895, 36), pa je ubrzo imao neprilika, a kasnije prebjegao je u Crnu Goru i umro u Zupskom manastiru kod Nikšića¹⁴⁾ 1900.

Vrijedan je pomena i slučaj budvanskog učitelja Nikole Đukića, sina popa Krsta, a oca savremenog medicinskog pisca i uglednog hirurga dr Nedeljka Đukića, sanitetskog pukovnika. Po ženinoj smrti ostalo mu je dvoje djece od 14 i dva mjeseca starosti, pa je tražio odsustvo radi sređivanja porodičnih prilika, ali načelnik Roko nije našao za potrebno da mu ga dadne, a drugom zdravom omogućava da zdrav uživa blagodeti odsustva.¹⁵⁾ Sličnih primjera nečovječnosti i nasilja ima dosta na stupcima *Dubrovnika*, a osjetio ih je i sam vlasnik, izdavalac i urednik lista Stevan V. Vrčević.

Kotarski poglavari dr Ambrozije baron Marojčić i Josip Tončić često su zabranjivali pojedine brojeve lista: 30. i 47. u 1893, pa 47. u 1894. i 26. u 1895. godini. Pored zabrane 26. broja u 1895. Vrčević je osuđen još i na novčanu globu. Uložio je žalbu njegov advokat dr Lujo Vojnović, ali je prizivni (drugostepeni) sud osnažio prvu presudu i Vrčević je morao da plati globu i troškove sudskog postupka. Zagriženi šovinista Božo Mičić napao je fizički Vrčevića 1895,¹⁶⁾ pa je ovaj morao da se sudi sa njim zbog toga, a biće to i jedan od presudnih razloga za prelazak u Crnu Goru.

Nešto mlađi Vrčevićev prijatelj dr Aleksandar Mitrović u svojim sjećanjima nazvao je jedno poglavlje »Duševne i tjelesne torture«,¹⁷⁾ a u njemu daje više podataka o stilu i metodama rada austrijskih policijskih organa. On se nije ogriješio o Vrčevića »zaboravnošću« kao neki drugi njegovi savremenici i nekadašnji poštovaoci, već tvrdi da je bio prvi urednik *Dubrovnika* i da je bio prisiljen da se ostavi toga posla.

Vrčevićeva porodica ostala je još neko vrijeme u Dubrovniku, vjerovatno do kraja školske godine, koja se završavala u julu, a on se u to vrijeme već javlja sa dopisima iz Nikšića u *Glasi Crnogorca*.

¹⁴⁾ Naši dopisi — Trebinje, Dubrovnik, 1895, 36, 45. — H: Simeon Borković, Onogošt, 1900, 17.

¹⁵⁾ Đuro Gazivoda, Boka (učitelj Đukić i njegov dopust), Dubrovnik, 1895, 1. — Darinka Đukić, isto, 1895, 14.

¹⁶⁾ Dubrovnik: Rasprava Vrčević — Supilo, 1894, 10. — Razbojnički na padaj, 1894, 21. — Osuđen je, 1894, 23. — Iz suda, 1896, 13.

¹⁷⁾ Dvadeset godina političke borbe na Primorju (1880 — 1900), Kotor, 1910, 387 — 423, i druge. — O S. Vrčeviću, 176 — 177, 275 — 276, o ličnim novinarskim prilikama, str. 299: »Bio sam i urednik, i glavni i sporedni saradnik i korektor, itd., itd.»

Njegove kćeri Ljubica i Milka učestvovala su 25. aprila 1896. kao glumice-amateri u izvedbi šaljive igre *Tetkina nasljednica* od (M.(arka) P.(opovića) — Rodoljuba. Priredba je održana u dvorani dubrovačkog pjevačkog društva¹⁹⁾ *Sloga*.

Korisno je da ukažem na nekoliko saradnika *Dubrovnika*, čije sam šifre i pseudonime odgonetnuo: Alm omladinski, J. R., L. V., Dr V. T. odnosno Vlaho primorac, V. R. odnosno N. R., Maksim, Š. J. G., R. i Podnopoljski.

J. R. je Jovan Roganović, ondašnji crnogorski student u Pragu, odakle šalje dopise i tajnik je studentskog društva «Šumadija» 1894. Objavio je seriju članaka *Narodnosna češkoslovenska izložba u Pragu* (1895, 16, 19 — 23, 25, 26, 29) i *Pismo iz Praga* (1895, 26).

L. V. je dr Lujo knez Vojnović, koji je 1894 — 97. objavio dosta članaka i književnih ocjena prvo pod inicijalima, a zatim pod punim imenom. Književne ocjene su o djelima Knjaza Nikole *Pjesnik i vila* (1894, 10 — 14) i *Knjaz Arvanit* (1895, 32). U članku *Ispravak* (1894, 13) pobija klevetničko pisanje o njemu u *Narodnom listu*. I njegov otac, čuveni pravnik i profesor prava u Zagrebu, u članku *Knezovi Užički* (1895, 40) morao je da pobija izmišljotinu režimskih ulizica da je plemstvo dobio od austrijskog cara.

Alm omladinski je već pominjani dr Aleksandar Lj. Mitrović (1870 — 1921), koji je pod ovim pseudonimom objavio raspravu *Srbi i Hrvati*, koja je i posebno štampana u *Dubrovniku* 1896, pored više članaka tokom 1895. (34) i 1896. (6, 7, 43). On je bio urednik zadarskog *Srpskog glasa* (1897 — 1899), pisac putopisa i naučnih pravnih rasprava i studija, pa skupljač zbirke narodnih pjesama i književni kritičar. Poznat je i po odbrani mornarskih ustanika u Boki februara 1918.

Dr V. T. odnosno Vlaho primorac je ljekar, pjesnik, pripovjedač i političar Vladimir Trojanović,²⁰⁾ koji često saraduje u ovom listu (1893, 46; 1895, 47, 49 — 52; 1896, 10; 1897). Vodio je polemiku 1895. o Gundulićevom stvaralaštvu sa Vickom Milićem, saradnikom zagrebačkog *Vijenca*.

V. R. i N. R. je Veljko Radojević, rodom iz Poda kraj Herceg-Novog, koji je objavio više radova u ovom listu 1894. (20, 27, 28, 42). Priče, folklornu građu, književne ocjene, polemike i članke raznog sadržaja objavljivao je u mnogim listovima i časopisima: *Glas Crnogorca* (1890, 5, 23), *Luča* (1895 — 97), putopis *Na Grahovac* (1890, 25, 26) i ostalo u *Javoru* (1891 — 1893), *Bosanska vila* (1889), zbornik

¹⁹⁾ Besjeda, *Dubrovnik*, 17, 26. april 1896.

²⁰⁾ N. R. Miljanić: Pjesnici braća Trojanović iz Rosa, zbornik *Boka Herceg-Novog*, 1972, 189 — 201. — Isti, Dr Vladimir Trojanović, *Acta historica Bgd.*, 11/1971, 1 — 2, 183 — 189. — U tim radovima nijesu obuhvaćeni članci T. u *Dubrovniku*, *zadarskom Srpskom listu* i *Vuku* (1885).

Bratstvo (Bgd., 1892, 1894), *Brankovo kolo* (1896, 34), iseljenički listovi *Sloboda* (1901 — 1904) i *Srpska nezavisnost* (1904 — 1908), koje je uređivao, *Venac* (1932 — 1935).

S. J. G. je Špiro Gerun (1877 — 1907), Dubrovčanin, pravnik, pisac više članaka raznog sadržaja i bibliografije radova Ivana Stojanovića. Saradivao je i u *Srđu* (1902 — 1906), a u cetinjskoj *Luči* (1897, 1) objavio je nekoliko pjesama.

Maksim je crnogorski prof. Lazar Tomov Perović (Cetinje oko 1868 — 1928), koji je pod ovim pseudonimom objavio prikaz dr A. I. Aleksandrova o crnogorskoj kulturi i više dopisa o cetinjskim kulturnim zbivanjima i drugim događajima. Ovim pseudonimom koristio se i pri objavljivanju ljubavnih i drugih pjesama u časopisima *Luča* (1899, 1900) i *Zenski svet* (N. Sad, 1901, 6). Podatke o pseudonimu našao sam u Perovićevom pismu Arkadiju Varadninu 8. aprila 1900.

R. je Vojislav Rosić, student medicine, prema nekrologu u *Dubrovniku* (1897, 46), gdje se ukazuje i na njegovu saradnju u ovom listu.

Podnopoljski je prof. Vicko Tripković (1870 — 1938), prema nekrologu u *Dubrovniku* (1939, 1).

Među saradnicima koji su se potpisivali punim imenom i prezimenom bili su: Dionizije Miković (1894, 4 — 9), Ljudevit Vulićević (1894, 1897), Stevan P. Bešević (1894, 43), Ivan Stojanović (1894 — 1897), pisac *Dubrovačke književnosti*, Jovan Sundečić (1895 — 1897) sa više pjesama i članaka, Vid Vuletić-Vukasović (1895 — 1896), Nikola I Petrović — Njegoš (1895, 29), Vajo pl. Bajazet iz Sremske Kamenice sa pripovijetkama (1895), dr Milenko Vesnić (1895, 37 — 40) putopisom, Simo J. Avramović iz Bitolja (1896, 22), koji opisuje sjećanja na dubrovačkog ljekara dr Vlaha Šarića, Vlaho Koprivica (1894, 50; 1895, 2), koji kritikuje neistinito pisanje u *Crvenoj Hrvatskoj* i *Katoličkoj Dalmaciji*. I dr Vlaho Matijević povremeno piše o raznim pitanjima.

Vrčevićeva saradnja u *Glasu Crnogorca*, po prelasku u Nikšić, opisana je u bibliografskom pregledu.

Početak maja 1898. objavljeno²⁰⁾ je da je pokrenut nedjeljni list *Nevesinje* pod uredništvom Stevana Vrčevića. Sigurno je i u njemu objavio dosta svojih članaka raznog sadržaja. Međutim, ja o tom listu znam samo po radu Vladimira Mijuškovića,²¹⁾ a po Niku Martinoviću izašlo je pedeset brojeva ovoga lista i osamdeset brojeva lista *Onogošt* od maja 1899. do novembra 1900. U ovom drugom listu objavio je više ocjena pozorišnih priredbi u Nikšiću, uvodnike kritičkog i poučnog sadržaja, načelne članke o raznim

²⁰⁾ Novi list, *Glas Crnogorca*, 19, 9. maj 1898, 4.

²¹⁾ *Nevesinje*, *Istorijski zapisi*, 1962, 2, 361 — 369. — Polemički članci, koje Mijušković pominje, vjerovatno su iz pera S. Vrčevića.

pitanjima, koje ne potpisuje, ali su njegovi po sadržaju, stilu i po dužnosti urednika u ondašnjim prilikama. Ima i polemika sa neistinitim pisanjem u zagranničnim listovima (sarajevski *Bošnjak*, novosadski *Naše doba*). Meni su bili dostupni pedeset jedan broj *Onogošta* od 13. maja 1899. (prvi broj) do 11. maja 1900. (19. broj). Zato nije obuhvaćena sva Vrčevićeva saradnja u ovom listu u mom bibliografskom pregledu. Dok je uređivao ova dva lista nije bilo zabrana, globa i suđenja, a potpisuje se samo kao urednik lista, koji je izlazio nedjeljno u oba slučaja. Međutim, već smo rekli da su austrijske vlasti vršile zabranu rasturanja na svojoj teritoriji.

Vrčević je okupio znatan broj saradnika iz svih krajeva Crne Gore, a dijelom i sa zagrančnih područja, kako se vidi iz podataka u listu *Onogoštu*, a neki su saradivali i u *Nevesinju*, prema podacima Mijuškovića. Ima potpisivanja inicijalima ili pseudonimima: N. Đ. I. (Niko Đ. Ivanković, prebjeg iz Dubrovnika, malo poslije Vrčevića), P. M. (Petar Majić,²³) P. M. L. (Petar Mrakov Luburić), S. P. (Savo Petković, sin serdara Luke iz okoline Trebinja, sekretar nikšićke opštine), J. P. (Jovan Pešić, učitelj), L. Č. (Lazar Čobelić, učitelj, kasnije i sam novinar crnogorski), S. Đ. K. (Simo Krivokapić, cucky kapetan i pjesnik), M. Dž. (Džuverović, učitelj iz Bobova kod Pljevalja, tada Turska), pa Putnik, Krivošijanin, Baćuškov iz Petrograda (Lenjingrada). Pribjegavanja pseudonimima onih sa turske i austrijske teritorije (M. Dž., P. M., Putnik, Krivošijanin) imaju svoje puno opravdanje, a ostali su to činili zbog česte saradnje ili lažne skromnosti. Pošto su se ponekad potpisivali i potpuno, nije bilo većih teškoća oko utvrđivanja njihovih pravih imena, identiteta.

Učitelji Kosto (a ne Krsto, po nekima) Lučić, Luka Jovović i Jovan Pešić polemicali su oko pitanja uvođenja nastave guslanja u osnovne škole. Andrija Jovičević branio se od optužbi oficira Đorđa Mašanova Dragovića-Đuričkovića (1899, 27, 29) za prisvajanje skupljenih narodnih poslovice.

Junu 1899. u više brojeva pisano je o pjesniku J. J. Zmaju povodom pedeset godina njegovog književnog rada. Niko Ivanković objavio je sadržajan biografski članak (br. 6), a u članku *Zmajeva proslava u Nikšiću* opisana je priredba sa programom, u čijem je izvođenju učestvovao Filip S. Vrčević, uz ostale izvođače.

Filip Vrčević javio se u ovom listu prevodom sa italijanskog priče Marina Milijedića *Osveta* (1899, 1, 2, 3), čija je tematika iz crnogorskog života, a potpisao se punim imenom. Kasnije se potpisuje sa F. V. ili F. S. V., a članci su: *Nikšićko slavlje* (1899, 22) — prikaz priredbe pjevačkog društva *Zahumlje, Nikšić* (1899, 26) — opis

²³) Petar Majić, Glas Crnogorca, 1906, 37. — Saradivao je još u Glasu Crnogorca (1901, 37, 38, 39, 46; 1902, 12; 1903, 8) i cetinjskoj Luči (1897 — 1900). — U *Onogoštu* je objavljivao kratke priče i članke. — Sin Dragoljub (1902 — 1933) pisao je eseje i pjesme, a bio je profesor.

sahrane Koste, sira učitelja Petra Kostića, *Nikoljdanska svečanost* (1899, 29) — priredba u čast imendana knjaza Nikole, *Jevto M. Nikolić* (1899, 30) — o smrti junaka i velikosudije, *Iz Nikšića* (1899, 32) — prikaz amaterske predstave članova *Zahumlja Veselinoviće-vo*g *Đide*, *Nikšić* (1900, 1) — prikaz amaterske predstave *Jedna noć u Berlinu* članova *Zahumlja*. U avgustovskom broju (osmom) cetinjskog časopisa *Prosvjeta* (11/1900, 470 — 476) prenesen je iz *Ono-gošta* opis F. S. V. gradnje i izgleda nove crkve svetog Vasilija Ostroškog u Nikšiću. Možda ima još koji članak njegov među onima bez ikakvog potpisa, ali ne vrijedi o tome nagađati.

Niko Vučković-Sarap pisao je oglede o pjesništvu Mitra Ivelića i knjaza Nikole, članak o istrazi poturica i o drugim pitanjima, a kao *Primorac* slao je dopise o lokalnim zbivanjima u Ulcinju, gdje je službovao. Mijušković ga navodi među saradnicima *Nevesinja*.

Objavili su svoje putopise Ivo Kaluđerović — Sarap: *Potonji dani u Krimu* (1899, 25, 26) i Lazar Popović: *Mrvice iz Lazove torbice* (1900, 10 — 19). Prof. Popović poznat je još kao pisac Istorije filozofije, studije o Petru I Petroviću — Njegošu i Smailagi Čengiću, poruč ostalih radova.

Nikšićki trgovci Bekica i Maksim Šobajlić objavljuju svoje uspomene iz minulih dana, a njihov esnaflija Cano Redžović članke raznog sadržaja.

Rubriku *Naši dopisi* popunjavaju članci Đorđa M. Dragovića-Duričkovića, Sterana Lukačevića iz Podgorice (Titograda), Filipa M. Protića, učitelja iz Andrijevice, Đ. P. Bojovića, učitelja iz Berana (Ivangrada), Milana J. Kontića, činovnika sa Cetinja, N. F. Ljumovića, učitelja iz Grahova, Boška P. Velaševića, učitelja iz Danilovgrada, Obrena Nikovića iz Pive (1899, 26), M. V. Popovića iz Odese (1900, 6), Antonija Radomana — A. Ljubotinskog iz Ljubotina, Luke P. Lalevića iz Andrijevice, R. M. Backovića, učitelja iz Bogetića, Ljubomira A. Bulatovića iz Kolašina, Kosta Lučića, učitelja iz Šavnika.

Nikola Kujčić (kao N. Korjenić), učitelj iz Vilusa, objavljuje svoje zabilješke o banjanskim i grahovskim borbama u 19. vijeku (1899, 19, 20; 1900, 3, 7), a Perko Pavličić piše o manastiru Ždrebacniku (1899, 4, 23). U članku *Zalosna pojava* (1900, 1), Bajo Koprivica, na radu u Bugarskoj, kritikuje zlostavljanje Crnogoraca, koje je i lično doživio, u Srbiji poslije Ivandanskog atentata na raskralja Milana. Ta pojava je inače obrađena u našoj istorijskoj nauci od strane Vuka Vinavera.

U ovom listu su objavljene biografije istaknutih ličnosti onog vremena prilikom njihove smrti: Zivko Buva Bjelokosić (1899, 5), Emil Zola (1899, 8), književni rad Mitra Ivelića (1899, 15, 16), P. M. Trećakov, ruski dobrotvor (1899, 20), Kapetan Četko Pejović (1899, 24), Drago Obrenov Kovačević (1899, 29, 30), Jevto M. Nikolić (1899, 30, 31), Mirko Mlčović, pop, učitelj i junak (1899, 30), oficir Lazar

Petrović — Njegoš (1900, 4, 5), Joko Lazov Prlja (1900, 8), Zeko Radov Janković (1900, 13). Pisci ovih radova su neki od pomenutih saradnika, a nekih neidentifikovani anonimasi.

Rubrika *Domaće vijesti* sadrži podatke o raznim zbivanjima u samom Nikšiću i o prolasku raznih ličnosti kroz ovaj grad, a vjerovatni ispunjač, pisac njenih sadržaja biće sam urednik Vrčević. Možda, dijelom, i njegov sin Filip.

U listu je njegovano i prikazivanje sa ocjenjivanjem novih djela: *Ruvarac i Montenegrina* dr L. Tomanovića (1900, 3), bez potpisa, vjerovatno S. Vrčevića, *Uputstvo vojnom starješinstvu* M. B. Martinovića (1900, 9), od N. J. N., *Uspomene moga srbovanja* Krsta M. Petrovića (1900, 13), bez potpisa, vjerovatno S. Vrčevića.

Vrijedi pomenuti i književne oglase: S. Vrčević oglašava davanje u štampu prevoda djela U. Foskola *Posljednja pisma J. Ortisa*, dr Bogdan Medaković oglašava izdavanje Zmajevih *Dulica i Dulica iveoka* (1899, 3), Đuro Špadijer svoje komedije *Nevjerna žena* (1899, 11), Jovan T. Kovačević davanje u štampu zbirke pjesama pok. prote Rista Kovačevića (1899, 14, 16), Bogdan Milanović — Krajišnik zbirke pjesama *Krajiškinje* (1899, 14), koje je L. Tomanović kasnije povoljno ocijenio u svojoj recenziji u *Glasi Crnogorca* (1899, 52). Pjesnik je bio prebjeg iz Bosanskog Petrovca od progona austrijskih vlasti, a ostao je u Crnoj Gori do svoje smrti.

Ostali sadržaji ovoga lista govore o naporima ondašnjeg društva i države da se napreduje u svim pravcima: izgradnja puteva, škola, crkava, razni poduhvati na kulturnom, društvenom i prosvjetnom polju, privredni poduhvati u zanatstvu, trgovini, industriji (pivara Krivokapića u Nikšiću od 1896, Uljara u Baru). Reklame trgovaca i zanatlija govore na svoj način o djelatnosti i postignućima na tom polju. Uključivanje crnogorskog čovjeka u savremene javne dodire, govore, izjave zahvala povodom smrtnih slučajeva.

Na svetosavskoj proslavi u Nikšiću recitovao je Vladimir S. Vrčević, a školski hor pod upravom učitelja Milovana Boškovića dobro je pjevao (1900, 3).

Stevan Vrčević istupao je kao govornik na sahranama vojvode Tripka Vukalovića, sudije okružnog suda, 31. marta 1899, prema pisanju N. Đ. Ivankovića u *Glasi Crnogorca* (1898, 15) i velikosudije Jevta Miletina Nikolića, decembra 1899, po vijesti u *Onogoštu* (1899, 31).

Drago Posniković pripisao je Vrčeviću istorijski rad u *Zastavi* 1879. o djelatnosti Crvenog krsta Rusije u Crnoj Gori 1876 — 1878, što su drugi kasnije prihvatili kao tačno, među njima i dr Risto Jeremić u *Bibliografiji zdravstvene književnosti* (Bgd., 1947, 203). Ja sam lako dokazao²³⁾ da je ovo djelo đakona Filipa Radičevića, jer

²³⁾ N. R. Miljanić: Iz rada crnogorskog saniteta, *Akta historika*, Bgd., 1971, 1 — 2, 52, 63.

je u njemu navedena dokumentacija, sa kojom je on raspolagao kao funkcioner Crvenog krsta Crne Gore, a usto je on naveden kao pisac na knjizi: *Bratsko milosrđe ili rad ruskog Crvenog krsta u Crnoj Gori* (Novi Sad, 1879, 49). Rad je prethodno objavljen u listu *Zastava* 1879. Vrčević nije mogao da raspolaže sa tom dokumentacijom u ono vrijeme.

Posmrtno objavljivanje Vrčevićeve pripovijetke *Stradanje tri Hercegovca u zatočenju* na Cetinju 1910, izvjesni V. Č. (bice Vl. Corović) dočekao je oštrom negatorskom kritikom,²⁹⁾ koja je neobjektivna. Nije ovo jedini niti najveći Corovićev grijeh.

Prema nekim podacima, rukopisnu ostavštinu S. Vrčevića čine: *Ljubav, ženidba i vjeridba*, šaljiva narodna priča, *Putopis kroz Bosku* i *Kćer starog vojnika*, prevod sa italijanskog jezika.

Mislim da ovaj rad u priličnoj mjeri osvjetljava djelatnost i doprinos Stevana Vrčevića i njegove djece našoj kulturi, a to je bio moj zadatak, koji sam dobrovoljno prihvatio i otkrio ovdje saopšteno. Čini mi se, da se može zaključiti kako je značajan doprinos Vrčevića i vrijedan veće pažnje od one koja je dosad pokazana prema njemu. Neka ovo bude mali prilog tome.

²⁹⁾ V. Č.: S. V. V., *Stradanje triju Hercegovaca u zatočenju*, Bosanska vila, 1910, 16 — 17. — I Lazar Tomanović pisao je ocjene o stvaralaštvu S. Vrčevića: — *Pečesetogodišnjica pjevačkog društva »Jedinstvo«*, Nova Zeta, Cetinje, 1989, 10, 396 — 398. — Posljednja pisma Jakova Ortisa Uga Foskola *Glas Crnogorca*, 13. mart 1899, 11, 3. — One su objektivne i znački pisane!

BIBLIOGRAFIJA RADOVA S. VRČEVIĆA:

- Zivot i djela Dantea Aligijerija, Crnogorka, Cetinje, 1/1871, 4 — 5, 13 — 15, 6, 21 — 23. (predavanje u «Zori», Beč). — Potpis: Stevan V. Vrčević.
- Smrt begler-bega Ljubovića, Srbadija, Beč, 1876, 64, po T. Dorđeviću.
- Kratlak izvještaj o stanju dalmatinsko-srpske književnosti, Srpska zora, Beč, 1877, 8, 190 — 191. — S. V. Vrčević.
- Amo braće, pjesma, 1888, komponovao D. de Sarno San Dorđo, po Pregledu, 39 — 40.
- Pregled srpskog pjevačkog društva «Jedinstvo», Zgb., 1889, 46.
- Ugo Foskolo: Posljednja pisma Jakova Ortisa, Nikšić, 1899, XIII 136, prevod i predgovor Stevana V. Vrčevića.
- Nad mrtvim tijelom Petra J. Sundečića, Crnogorka, Cetinje, 1/1884, 4. — Isto, Tužna knjiga J. i P. Sundečića, Zgb., 1885, 253 — 54. — S. V. V.
- Čoso i tri diva, nar. priča, pribilježio Stari Novak, Nova Zeta, 3/1891, 1, 21 — 22.
- Stradanje tri Hercegovca u zatočenju (pisano 1877. u Kotoru), Cetinje, Crnogorska državna štamparija, 1910, 31. — Opisano je proganjanje i tamnovanje braće Serafima i Jova Perovića, te Leontija Radulovića.
- Spomenica arhimandrita Petronija Pavičevića, Nikšić, 1910, po N. S. Martićeviću.

SARADNJA U SRPSKOM LISTU:

- Krvno kolo, 1/1880, 17, 18, 19. — S. V. V. — Priča o krvnoj osveti.
- Andro Buronić, 1880, 39, str. 4. — S. V. V. — Nekrolog.
- Konstantin Jovanović, 2/1881, 27, 4. — S. V. V. — Biografija.
- Jovo Tomović, 3/1882, 15, 4. — S. V. V. — Nekrolog.
- Jurju Bjankiniju, odgovornom uredniku «Narodnog lista», 3/1882, 30, 4. — Pobjija pisanje «Pravice» o Boki Kotorskoj i stanju u njoj. — Stevo V. Vrčević.
- Izjava, 6/1885, 4, 6. — Stevo V. Vrčević. — Podržava kandidaturu Nika Stefanovića za poslanika Sabora dalmatinskog.
- Gospodinu Jurju Bjankiniju, 6/1885, 36, 40. — Stevo Vrčević. — Polemika sa kotorskim dopisnikom «Narodnog lista».

SRPSKI GLAS, ZADAR:

- Izjava S. V. Vrčevića i drugih, 10/1889, 27, 3. — Odbijaju dalji rad u Odboru bokačkih opština zbog stvorenog nesnošljivog stanja.
- Naš dopis, Kotor, 10/1889, 32, 3. — Starina Novak. — Kritika predizborne kombinatorike Đura Vukotića i dr.
- Naš dopis, Kotor, 1889, 33, 3. — Starina Novak. — Kritika istupanja prof. Toma Brajkovića.

- Nas dopis, Kotor, 1889, 35, 3. — Kritika izbora voljoporeznika.
 Obijeljene grobnice, 1/1890. — Starina Novak.
 Izjava S. V. Vrčevića i dr., 11/1890, 39, 3.
 Gospodinu Vojinu Bućinu u Kotoru, 14. (26) novembra 1890, 46, 4. — Javno upozorenje da prekine ogovaranje u vezi ostavke na službu potpisanog Stevana V. Vrčevića.
 Kotor, Starina Novak, 12/1891, 12, 2 — 3. — Kritika mjesnih zbivanja.
 Jesu li Hrvati dobro uradili. — Stevo V. Vrčević, 12/1891, 13, 2 — 3.
 Kotor, 1891, 13, 2 — 3. — Starina Novak.
 Kotor, 12/1891, 14, 15-16. — Starina Novak.
 Dopisniku u «Narodnom listu», Stevo V. Vrčević, 1891, 16, 3.
 Budva, 1891, 17, 2. — Starina Novak.
 Mitar Martinović, profesor, 1891, 17, 3 — 4. — S. V. V. — Nekrolog.
 Kotor, 1891, 17, 2 — 3. — Starina Novak.
 Perast, 1891, 19, 2 — 3. — Starina Novak.
 Izjava, Stevo V. Vrčević, 1891, 19, 3. — Odgovor na napade dopisnika «Narodnog lista».
 Ercegovi, 1891, 20, 3. — Starina Novak.
 Dobrota, 1891, 21, 3. — Starina Novak.
 Pestingrad, 1891, 22, 3. — Starina Novak.
 Budva, 1891, 23, 3. — Starina Novak.
 Kotor, 1891, 48, 2 — 3.

DUBROVNIK 1892 — 1895.

- Iz Bajove kule u Boki — Starina Novak 2/1893, 28, 29, 30 (drugo izdanje), 31, 33, 34, 42, 46. — Polemika sa popom Srećkom Vulovićem, koji je pisao o Boki kao «Crvenoj Hrvatskoj». Vrčević se služio historijskim, filološkim i etnografskim podacima, pa rad ima naročitu vrijednost zbog studioznosti i podataka.
 Marija Ružička-Struci, 2/1893, 44. — Bez potpisa. — Povodom 25 godina njenog glumačkog rada. — Dubrovnik, 1937, 36, članak o njenoj smrti.
 Frano Ondriček, 1893, 46. — Bez potpisa. — Vijest o njegova dva koncerta u Dubrovniku.
 Tragičan slučaj, 1893, 46. — Bez potpisa. — Opis ubistva ljubavnice u stanju začeca od strane jednog Grahovljanina.
 Slava Crnoj Gori, 26. jula 1893, 5. — Uvodnik povodom proslave 400 godina Crnojevića štamparije. — Objavljen je i u Proslavnoj spomenici. Cetinje, 1895, 87 — 89.
 Nekad i sad, 6. septembar 1893, 11. — Uvodnik, bez potpisa.
 Nešto o Nikoli Tesli, 1893, 11, po američkoj štampi. — Ima kasnije još članaka o Teslinim izumima po stranoj štampi.
 Događaji u Češkoj, 4. oktobar 1893, 15, uvodnik. — Bez potpisa. — Komentar povodom proglašenja izuzetnog stanja u ovoj austrijskoj kraljevini.
 «Narodnom listu» i «Narodu», 1893, 15. — Bez potpisa. — Pobija njihove klevete.
 I Boka nam ode, 7. februar 1894, 6. — Polemika sa Dragutinom Hircom.
 Vuk Karadžić Aleksandra Sandića, 3/1894, 6. — Povoljna ocjena ovog djela.
 Ljudevit Košut, 4. april 1894, 14. — Povodom smrti mađarskog revolucionara.

- Svjetske vijesti — Crna Gora, 8. aprila 1894, 15, po Glasu Crnogorca. — Pogrančni sukob kod Zatrijepča. — Ovakvih vijesti ima gotovo u svakom broju o raznim događajima u Crnoj Gori.
- Bistrimo pojmove, 3/1894, 20, 28. — Bez potpisa. — Polemika sa dr S. Macurom.
- Događaji u Bugarskoj, 10. juna 1894, 24. — Pad tirjanske vlade Stambulova. Mina Vukomanović, 24. juna 1894, 26. — Biografija povodom smrti 12. juna. Pabirci, 1894, 27. — Bez potpisa. — Polemika sa dr S. Macurom, potkrijepljena brojnim podacima.
- Opera iz srpskog života na češkom teatru, 3/1894, 29. — Bez potpisa. — Opera »Stoja« Riharda Roskošnijja, po libretu Kučere, izvedena u Pragu. Tema je ljubavni trougao za vrijeme ustanka 1875/76, sa ubistvom nevjerne žene. — Uzalud sam tražio u našoj Muzičkoj enciklopediji podatke o ovoj operi i njenom kompozitoru. Još nijesu naša znanja, izgleda, dospjela dotle.
- Ruski univerziteti, 29. jula 1894, 31, 4. — Člančić krcat podacima, pa djeluje vrlo impresivno, kako priliči slavenofilu Vrčeviću.
- Stoobljetnica Odese, 1894, 36. — Sadržajan članak o nastanku i napretku Odese od njenog osnivanja 1794.
- H: Jakob Leopardi: Dijalog između smrti i mode, 1894, 37. — Prevod sa italijanskog jezika.
- Sava Petković, 30. septembar 1894, 40. — Biografija povodom smrti zapovjednika jahte »Sibila« knjaza Nikole.
- Livadija, 3/1894, 45. — Lijep opis predjela, klime, parka i ljepote carskih dvoraca kod Jalte na Krimu. — Tu je održana »Jaltska konferencija« 1945.
- Aleksandar III Aleksandrovic, 11. novembra 1894, 46. — Političko-biografski članak povodom smrti ovog ruskog cara.
- Opet o Bosni i Hercegovini, 1894, 48, 50, 51, 52, 53. — Polemika. — Bez potpisa.
- Mistifikacije, 1894, 50. — Polemika sa pisanjem »Crvene Hrvatske«.
- Novi zastupnik, 1894, 52. — Prebacuje Roku Mišetiću, ljekaru, vitezu ordena Danilovog, što dozvoljava klevetanje Crne Gore u 50. broju »Crvene Hrvatske«.
- Boka Kotorska, 30. decembar 1894, 53. — Ismijeva svojatanje Boke od strane obzoraša i pravaša.
- Crnogorski katolici, 4/1895, 2. — Po Glasu Crnogorca, piše o godišnjici ustoličenja u Baru arcibiskupa Sima Milanovića, ističe primjernu vjersku toleranciju i službu na staroslovenskom jeziku u katoličkim crkvama, po crnogorsko-valikanskom sporazumu iz 1886.
- Slavjanski u Dalmaciji, 4/1895, 2. — Slavjanskijev dvor u Kijevu, 1895, 5. — Slavjanskoga koncert, 1895, 6. — Slavjanski u Kotoru, 1895, 7. — Članci i vijesti o koncertima hora D. A. Agrenev-Slavjanskoga. — L. Vojnović je napisao uvodnik Slavjanski, 1895, 6. — O značaju Agrenev-Slavjanskog i žene mu Olge — Boljšaja sovjetska enciklopedija, 1949, 1, 350.
- Nada, uvodnik. — »Nada«, zabavno-poučni list u Sarajevu, oba 20. januara 1895, 3. — Kritikuje sadržaj i političku usmjerenost, izuzev pjesme S. S. Kranjčevića.
- Mitar Ognjenović, 1895, 4. — Biografija povodom smrti uglednog Kotoranina.
- Glasoviti knjaz, 4/1895, 5. — Prevod iz lista Parlamentär, a sadržaj se odnosi na knjaza Nikolu. — Ovaj list je izdavao češki rodoljub dr Karlo Zivnin, po dr A. Lj. Mitroviću: Sa Vltave na Nišavu, Zadar, 1, 1898, 118 — 122.
- Pero Budmani, 9. jun 1895, 23, uvodnik. — Bez potpisa. — Odbrana od napada u nekom pamfletu zbog njegovih naučnih radova o Karadžiću, Daničiću i drugima. Uz njega su napadnuti kao srbofilji Luko Zore i Kastrapeli.

- «Na Crnoj Gori» Ignaca Horica, Prag, 80 strana, 1895, 23. — Hvali djela Stambulov, 28. jul 1895, 30, uvodnik.
 Nove čitanke za gimnazije, 1895, 30. — Kritika šovinističkog sadržaja.
 Kako pišu ljudi koji se međusobno poznaju, 11. avgust 1895, 32. — Sa malo komentara prenosi napade «Obzora» na Franka, poznatog šovinistu.
 Glasovi o slozi, 1895, 33. — Pozdravlja neka nastojanja o stvaranju srpsko-hrvatske sloge i ukazuje na neke drukčije stavove.
 Vojislavljeva spomencica, 1895, 35. — Prikaz ove knjige.
 Prava istina, 1895, 37. — Komentar povodom izbora u Dubrovniku.
 Popovi političari, 1895, 38. — Kritika pisanja više listova.
 Consumatum est, 13. oktobar 1895, 41, uvodnik. — Pravna kritika nekih postupaka austrijskih policijskih i sudskih organa.
 Prelom u stranci prava, 24. novembar 1895, 47. — Komentar rascjepa.

GLAS CRNOGORCA 1896 — 1902:

- Nikšić, dopis, 6. jul 1896, 28, S. V. V. — Proslava odbrane 1852. župskog man.
 Nikšić, dopis, 27. jul 1896, 31, S. V. V. — Jaka oluja u Bijeloj. — Umro J. Makrid.
 Nikšić, 7. septembar 1896, 37, S. V. V. — Brigade vojvoda Đ. Petrovića i L. Sočice primile su puške, nove, ruske. — Sastav po bataljonima.
 Nikšić, 14. decembar 1896, 51, S. V. V. — Prikaz izvedbi komedija *Cestitam* K. Trifkovića i *Cigarin* Silgijetija.
 Nikšić, 11. januar 1897, 2, S. V. V. — Prikaz izvedbe drame *Dejan* N. Nedeljkovića sa pohvalom glumaca-amatera: M. Kontića, I. B. i S. Sobajića, J. Krunića i Perse Katinske, pa reditelja Sava Petkovića.
 Nikšić, 3. januar 1898, 1, S. V. V. — O pogibiji nesretnim slučajem oficira M. Nikovića.
 Nikšić, 1901, 51, 3. — Prikaz zabave «Zahumlja» povodom 50. godine smrti Petra II Petrovića Njegoša. — Izvedeni su odlomci Gorskog vijenca, horske pjesme i deklamacije.
 Prva redovna skupština Prve nikšićke štedionice, 1902, 5, 1 — 2, S. V. V.

ONOGOST 1899 — 1900.

- Politički pregled, 13. maj 1899, br. 1, str. 2. — O Haškoj konferenciji. — Pod ovim naslovom često piše o raznim događajima u kasnijim brojevima.
 Narodna prosvjeta, 27. maj 1899, 3. — Ukazuje na dotadašnje uspjehe u razvoju školstva i zalaže se za dalje unapređenje prosvjetnog rada.
 O slobodi, uvodnik, 3. jun 1899, 4. — Njen značaj i relativnost.
 Politički pregled, 1/1899, 4. — Kriza u Austro-Ugarskoj po stranoj štampi.
 Zmajeva proslava u Nikšiću, 17. jun 1899, 6.
 Emil Zola, 1. jul 1899, 8, bez potpisa. — Bio-bibliografija.
 Prilikom srećnog vjenčanja, 15. jul 1899, 10. — Uredništvo — Uvodnik povodom vjenčanja nasljednika Danila.
 Odjeci radosnijih dana, V(rčević), 22. jul 1899, 11. — O istom događaju.
 Nikšićka nahija, 5. avgust 1899, 13. — Statistički podaci sa komentarom o stanovništvu i pismenosti po kapetanijama.

- Naše svještinstvo, 2. septembar 1899, 17, uvodnik. — Isto, 2/1900, 12. — Povodom zakona o sveštinstvu.
- Naše osnovne škole, 9. septembar 1899, 18. — Podaci o školama i đacima, Testament P. M. Trećakova, 1899, 20.
- Monumentalna crkva, 1/1899, 20. — Opis ikonostasa — poklona Andrije Singrosa u novoj crkvi u Nikšiću.
- Nikšić, 1/1899, 23. — X. — Prikaz pozorišnih izvedbi družine J. M. Mirkovića, Gadna kleveta, 4. novembar 1899, 24. — Napada pisanje u listu »Naše doba«, br. 82, N. Sad.
- Po Slavenstvu, 1/1899, 25, 26. — Prevod članka iz ruskog lista o Devojačkom institutu na Cetinju.
- Iz pozorišta, 18. novembar 1899, 26. — Prikaz izvedbe »Balkanske carice«, Srbija i Crna Gora, 25. novembar 1899, 27. — Kritika izmišljotina u listu »Naše doba« (br. 85).
- Govor na sahrani J. M. Nikolića, 23. decembar 1899, 31.
- Gordost, 6. januar 1900, 1. — Moralističko-poučni članak.
- Svršen veliki sibirski gvozdeni put, 2/1900, 2. — Po ruskoj štampi. — Gradnja je počela 1891.
- G. Ruvarac i Montenegrina, 20. januar 1900, 3. — Ističe objektivnost L. Tomonovića i cepidlačenje Ruvarca.
- Rak-rana u narodu, 27. januar 1900, 4. — O štetnosti vađevine.
- Svetosavska svečanost u Nikšiću, 2/1900, 4. — X. — Prikaz izvedbe »Dva cvancika« u Nikšiću.
- Nizbrdica, uvodnik, 2/1900, 6, 7, 8. — Kritika anomalija u životu i ponašanju nekih intelektualaca.
- Skitnice, 9. mart 1900, 10. — O krađama kao pojavama.
- U laži je plitko dno, 23. mart 1900, 12. — Pobija pisanje lista »Bošnjak«.
- Lenjivac, 23. april 1900, 17, uvodnik. — Kritika nekih pojava.
- Opet o rak-rani u narodu, 11. maj 1900, 19, zadnji meni dostupni broj.

Résumé

JOURNALISTE ET ECRIVAIN STEVAN VRČEVIĆ

Novak R. MILJANIĆ

Les descendants de Vuk Vrčević, collaborateur de Vuk Karadžić, folkloriste et écrivain connu, s'occupaient beaucoup de littérature. Stevan, le fils aîné de Vuk, traducteur méritant, journaliste et écrivain, a laissé une riche collection d'ouvrages littéraires. Né à Kotor en 1847 et ses études faites à Dubrovnik et à Vienne, il a acquis des bases solides sur lesquelles il pouvait édifier sa culture littéraire. Ses articles dans «Srpski glas» (La Voix serbe) de Zadar et «Dubrovnik» ont attiré l'attention générale et il a été pendant quatre ans le rédacteur de ces journaux. En 1895, il part pour le Monténégro et exerce la fonction de secrétaire au tribunal régional de Nikšić. En 1902, il passe à Cetinje où il est nommé secrétaire au Ministère des affaires intérieures. A Nikšić, il a été le rédacteur des journaux «Nevesinje», puis d'«Onogošt». Il a été aussi correspondant des journaux de Cetinje «Glas Crnogoraca» (La Voix des Monténégrins), «Crnogorka» (La Monténégrine) et «ZETA».

Stevan Vrčević, durant de longues années, a été secrétaire puis président de l'association serbe chorale «Jedinstvo» (Unification) de Kotor, puis encore président de l'association chorale «Zahumlje» de Nikšić.

En littérature, il a publié son essai «Život» (La Vie) et fait la traduction des œuvres de Dante Alighieri qu'il a publiées dans la revue «Crnogorka» de Cetinje, en 1871. Il a traduit aussi le roman d'Ugo Foscolo — en langue italienne — «Les dernières lettres de Jacopo Ortis» qu'il a imprimé et écrit la préface à Nikšić, en 1899. Outre l'abondance de ses articles politiques et occasionnels, il a écrit des récits de voyages, des critiques et des commentaires des œuvres littéraires et scientifiques.

Vuk Vrčević est mort le 25 octobre 1907, à Cetinje.

ИЛЕГАЛНА БАЧКА ДРУЖИНА „БРАНКО РАДИЧЕВИЋ“ У КОТОРУ

(ПРИГОДОМ ПЈЕСНИКОВЕ 150-ГОДИШЊИЦЕ РОБЕЊА)

У политичкој историји наших народа, нарочиту улогу играју омладински покрети, који су били жива покретачка снага народних маса, да је тргну из учмалости и да поведу борбу за своју економску и националну независност. Омладински покрет или боље речено покрет Уједињене омладине српске (1866 — 1871) успио је да заталаса, пробуди и прене омладину из готово свих крајева гдје живе наши народи. Јован Скерлић у своме дјелу „Омладина и њена књижевност“ тачно примјечује да „Одмах на првој скупштини (1866) у Новом Саду, омладина постаје један општи покрет свих енергичнијих сасмената у народу, да се народ освести, подигне, оспособи за нове услове живота и борбе за опсташак... Најзад, било је ту и револуционарног схватања да треба спремити народ за „извесни час“, изводити дело националног ослобођења и уједињења, угледаће на талијанско карбонарство, Младу Италију, покрет Ил Рисоргименто, акцију Маџинија и Гарибалдија.“¹⁾

Од године 1866, када је основана Уједињена омладина српска, тај покрет захвата све већег маха, нарочито у оним нашим покрајинама које су биле под Аустро-угарском монархијом. Бачке дружине су нишале на све стране. Одмах 1866. године питомци српског православног Сјеменишта у Задру оснивају своју бачку дружину, као „задругу за вежбање у књижевном раду и издају рукописан књижевни лист Првенац, који је излазио сваких 15 дана“. Циљ бачке дружине и листа Првенац био је: „1. купљење прилога за фонд Уједињене омладине српске и уписи-

¹⁾ Коста Милаутиновић — омладински покрет и бечкеречка скупштина Уједињене омладине српске — Просвјета — Загреб 1970/XXVII, бр. 598, стр. 3.

нање јој чашноуз, 2. да растурају по приморју добре српске књиге." Дјелокрут рада овог бачког друштва није био само Задар, већ Шибеник, Скрадин, Котор и Будва.²⁾

Ова бачка дружина бројила је 16 чланова, а душа јој је био Лазар Томановић, ученик седмог разреда гимназије из Лепетана (Бока). Лазар Томановић, тада ученик италијанске гимназије у Задру, био је питомца православног богословског сјеменишта, које је било сједиште ове омладинске акције. Томановић се већ у то доба био прочуо као сарадник Петрановићевог Српско-далматинског магазина, првог књижевног часописа на нашем језику на Приморју. Уз то, Томановић је као бак био дописник Милетићеве „Заставе“ за Приморје. У листу „Матина“ од бр. 23 — 34, 1868. године који је излазила у Новом Саду, а чији је уредник био Антоније Хашић, објављује путопис „Залив Которски“³⁾

Интересантно је напоменути да су повјереници уједињене омладине за Јужну Далмацију били: у Дубровнику проф. Зорс и конте Јозо Бона, у Рисињу трговац Митар Бјеладиновић, у Херцег-Новом Јефто Гојковић, у Котору Шпиро Огњеновић и Нико Стефановић, у Будви Илија Рачета, градоначелник.⁴⁾

Из штампаних одлука Уједињене омладине посланих 1868. године, од 28. фебруара, у којима је јасно одређен правац и значај рада овог удружења, видимо да му је „просвета и напредак народа ваншт“ главни циљ и сврха. Послије овог прогласа, објављеног у многим новинама „читавог Словенског Југа“, видимо да многе бачке дружине и културно-просвјетна друштва шаљу годишњем одбору своје извјештаје. Ту се између осталих налазе и извјештаји задарског „Првенца“ и Српског пјевачког друштва „Јединство“ из Котора, које је у овом добу било центар борбе против аустро-угарског поробљивања и одпаровавања.⁵⁾

О своме раду у „Првенцу“ Томановић пише: „Кад се покренула Српска Уједињена Омладина, ми смо покренули друштво „Приснац“ са писаним књижевним органом, наравно старом ортографијом, који је био подложен цензури. Али смо ми били душевно већ под заставом Милетићевом.“⁶⁾

Томановић је одушевљење за омладински покрет, као и његове идеје водио, пренио и у свој родни крај, гдје се око овога програма био окупио лијеп број омладинаца. О томе Томановић у једном свом реду каже: „Омладински Покрет наравно је био

²⁾ Јован Скерлић — Омладина и њена књижевност — Сабрана дела — Просвета — Београд 1966, стр. 103 — 104.

³⁾ Њован Миланић — Библиографија радова др Лазара Томановића — Бока 5 — Херцег-Нови 1973, стр. 123.

⁴⁾ Јован Скерлић — и. д., стр. 123.

⁵⁾ Као под бр. 1, стр. 4 и 5.

⁶⁾ Др Лазар Томановић — Милетићев утицај на приморју — (Моја лична успомена), Листине Матице српске — Нови Сад 1926, књ. 308, стр. 103.

захватио и гимназисте у Котору. Николу Црногорчевића као вођу протјераше из гимназије и он пође у Јужну Америку“.⁷⁾

Да је рад Омладине у Задру наилазио на одобравање угледних хрватских политичара о томе нам у својим успоменама говори др Лазо Томановић: „Када сам почео купити по приморју чланове Уједињене Омладине Српске пошао сам код др Миха Клајића, најугледнијег првака Народне Странке. Он се одмах радо уписао и чланарину ми дао, па ме упитао јесам ли гледао Милетићеву слику. Када сам му нијечно одговорио дигао се иза писаћег стола, изнад кога висаше она велика слика Благовештенског сабора, па ми на њој показа Милетића и Суботића.“⁸⁾

Омладински рад је био отежаван у Задру са разних страна, како каже Томановић, „сапет двоструким дисциплинама, гимназијалним и семинарским“, ипак је плодносно крчио себи пут. „Још треба да знате — наглашава Томановић у писму Одбору — да ми ово мислимо радити путем пријатељским без икакве ларме, а знате да смо сви семинаристе и гимназисте.“ Даље Томановић у другом писму пише: „Ми се нијесмо ограничили на Задар, него смо управ до Булве пошлани по свим српским мјестима, са „поздравима“ и „листовима“, те нам их посласте“.⁹⁾

Повјереник Уједињене омладине у Котору био је омиљени омладински пјесник Ристо Милић, писац збирке пјесама „Србобранке“ које су штампане у државној штампарији на Цетињу о државном троникју. Милић је писац многих родољубивих пјесама разасутих по многим нашим часописима, календарима и зборницима. Многе од ових пјесама компоновао је Шпиро Јововић, диригент „Српског пјевачког друштва „Јединство из Котора“, као и бивши каселник војне музике Антуан Шуц, каснији учитељ и каселник цетињске музике. Милићеву пјесму „Хајдемо браћо, сложено хајдемо“ посвећену „Јединству“ у Котору, Шуц је компоновао у темпу марша и назвао га „Јединство марш“. У овом пјевачком друштву поред Срба бијаше и велики број Хрвата, које је био одушевио омладински покрет.¹⁰⁾

Одушевљени присталица овог покрета бијаше у Херцег-Новоме поред повјереника Јефта Гојковића и тада истакнути омладинац Јово Накићеновић, секретар општине у Херцег Новом. Накићеновић је био дописник Милетићеве „Заставе“, гдје је објавио неколико чланака из Покрета, као и писац неколико запажених монографија. У свом писму из Херцег Новог од 1. XI 1872. године упућеном Милетићу каже: „Слободе имамо доста,

⁷⁾ Др Л. Томановић, н. чл., стр. 105.

⁸⁾ Др Коста Милутиновић — Црна Гора и приморје у омладинском покрету — Историјски записи — Цетиње 1953/VI књ. IX бр. 1, стр. 4.

⁹⁾ Као горе — стр. 6.

¹⁰⁾ Прота Јован Бућин — Преглед рада Српског пјевачког друштва Јединства — у Котору — Котор 1929, стр. 20.

али смо остављени сами себи, а немамо ни људи ни средстава да се можемо помћи. Школе су нам занемарене, поморство готово пропаде због слабе трговине, наша младост разишла се по мору, преко широког свијета да тражи коре хљеба, а ми остали дома животаримо". Уз Накићеновића у Херцег Новом бијаше повјереник и опробани Милетићев пријатељ Велимир Ломбардић, познати личност читавог покрета у разним политичким питањима. На петинској скупштини 13. септембра 1871. године бијашу изабрани у главни одбор из Херцег Новог конте Борбе Војиновић, Јефто Гојковић и Велимир Ломбардић.¹¹⁾

У доба формирања Уједињене омладине, рад на ширењу народне књиге у Боки већ је добро закорачио напријед, јер 1845. године Морић има своју читаоницу и библиотеку, године 1850. Херцег Нови отвара Српску читаоницу са библиотеком, затим Котор отвара 1849. године Сланијанску читаоницу, а за њим одмах Доброта и Прчањ. Рад „Друштва Истока“, које спомиње Ј. Скердић у свом дјелу „Омладина и њена књижевност“, а које је основано 1868. године у Риги са циљем да потпомаже народну књижевност и распростире просвјету у духу народном остао је до данас, и поред свих настојања да се о њему више сазна, потпуно непознат.¹²⁾

Под утицајем свестраног омладинског рада и под утицајем писања омладинске штампе, основаше још године 1876. Банш которске гимназије своју бачку дружину, коју назвали именом најмилијег омладинског pjesника Бранка Радичевића. Ова младина бачка дружина имала је за циљ да шири братску слободу, њану народну вјешту и слободарски дух међу омладином Бокве. Најактивнији чланови ове друштине бијашу: Љуба Јовановић, Божидар Перацић, Филип Ковачевић, Данило Живаљевић, Петар Ј. Сундасчић, Васо Франичевић, Антуан-Томић Фабрис, Владимир Буђисављевић и Андрија Рађеновић.¹³⁾

Прота Јован Бућин, савременик и члан бачке друштине „Бранко Радичевић“, каже: „Банш кратко пријеме испред самог устанка (мисли на други Бокелски устанак) неколико старијих ученика которске гимназије и сиршених гимназиста, а чланова „Јединства“ основаше у Котору тајно удружење, под именом „Бранко Радичевић“, са књижевним и политичким сврхама. Вођа и душа тог удружења бијаше пок. Љубо Лазарев Јовановић, каснији српски и југославенски министар, академик и књижевник. У његовој кући бијаше зборно мјесто, гдје су се читали и критиковали разни књижевни радови и одакле су се тајним путем слала писма устаницима и бодрила их на устанак. У тој кући

¹¹⁾ Као под 8 стр. 15 и 35.

¹²⁾ Јован Скердић — н. д., стр. 112.

¹³⁾ Ове податке нам је заједно са фотографијом чланова друштине своједобно дала глж. Вукосава Живаљевић, сестра Данила Живаљешћа.

написани су за вријеме устанка многи патриотски чланци и преко Црне Горе отпремљени за Београд, да се штампају у листу „Исток“. Чланови тог тајног друштва бијаху, осим поменутог Јовановића: Живаљевић Данило, сад пензионер у Београду, Будисављевић Владимир, пенз. наш генер. конзул у Грацу, Рабеновић Андрија, пенз. председник суда у Бару, пок. Сундечић Петар Јованов и скромни писац ових редака. Главни аустријски слуга у Котору и нарочити изасланик Калајев, Владимир Вежић из Бараждина уће у траг удружењу. Чланови се пред хапшењем разбјегоше. Љубо Јовановић преко Црне Горе оде међу устанике у Кривошије, Живаљевић, Франичевић и Рабеновић побјегоше преко Црне Горе за Србију, тешко обољели Сундечић и Будисављевић набоше заштите код оца Будисављевићевог, тадашњег поглавара у Котору, а писац нађе уточиште међу зиловима богословског интерната у Задру.¹⁴⁾

Састанци, мање приредбе и сједнице ђачке друштине одржавале су се по кућама чланова и то напоредо, а покаткад и у сали пјевачког друштва „Јединство“. Сви ови скупови одржавали су се тајно, јер је аустријска полиција будним оком пратила сва омадине.¹⁵⁾

Андрија Рабеновић, један од водећих чланова друштине и присни сарадник Љуба Јовановића и Данила Живаљевића каже: „Баш у соби иза спомен плоче (мисли на спомен плочу постављену на кући у којој је рођен Љ. Јовановић, на тргу Св. Николе у Котору — М. З.) основали смо књижевно друштво „Бранко Радичевић“. Чланови овог нашег друштва били су баци шестог, седмог и осмог разреда гимназије. Ту смо се скупљали једном у седмици и читали бисмо наше радове из историје и књижевности. Ту смо имали своју библиотеку, а такође бисмо и посуђивали књиге. Многе нам је даровао Широ Петровић, књижар, који је држао своју књижару у Котору. Пок, Љуба, Данило Живаљевић и ја били смо нераздвојни другови и сваког дана шетали би пут Доброте.

У почетку 1882. године планово је био устанак у Кривошијама, и ми смо се договорили да напустимо гимназију и да се придружимо устаницима. Сјећам се врло добро, како нам се тада наметнуо некакав шпијун и аустријски провокатор, иначе студент Вежић. Пошто смо презрели његово занимање, ми смо га стално избјегавали. У априлу 1882. једне недеље, одлучили смо да се придружимо устаницима у Кривошијама. У један сат после поноћи изашли смо на главна градска врата, остала су била затворена, па преко Црногорског Пазара и „Праћишта“

¹⁴⁾ Прота Јован Бућин и. д., стр. 39 — 40.

¹⁵⁾ Пољатке нам је својелобно дала пок. Ема Стефановић-Ашковић из Котора.

осишћули смо на црногорској граници. Њу смо познали по колском путу, који је био много горни него аустријски. Ту смо пољубили слободан камен српске земље и кренусмо за Његуше, гдје смо случајно у пролазу срели Сима Матавуља и с њим се дуго задржали у разговору. Са Његуша кренусмо граховским путем и дођосмо у Кривошије, у чету Аћима Суботића. Ту смо се борили заједно са устаницима, бојрили их, лизали дух и паду у побједу. Међутим, злогласни барон Темел, аустријски посланик на Цетињу, упозорио је црногорску владу да наговори устанике да прекину са борбом, јер ће Аустрија прећи и црногорску границу и казнити сва она погранична братства, која помажу устаницима. Занста, црногорска влада нареди онлашњем команданту пограничних стража, да позову устанике и да им саопште да се морају предати или Аустрији или Црној Гори јер им разна црногорска братства више не смију помагати. Устаничке вође, пошто су се о томе увјерили, одлучише да прекину узалудну тешку борбу и 5. маја 1882. године пребоше црногорску границу, дођу у Грахово и предају оружје. Нама тројици наредише да се јавимо у Никшић, а у Никшић дође наредба са Цетиња да се упутимо у Шавник. Дошавши у Шавник нађосмо војводу Лазара Сочицу, који нас је братски дочекао и наредио капетану Пекићу да нас, без његове наредбе, не смије нико узнемиравати. Ту смо остали неко вријеме, а доцније, на његов позив, пођосмо преко Дробњака и Дурмитора у Пиву, на Горанско. Са Горанског вратисмо се опет у Никшић и ту се разиђосмо сваки на своју страну. Сјећам се врло добро читавог тог путовања, које је замијенило наше безбрижно школовање у Котору.¹⁶⁾

Чланови ове Ђачке дружине су учествовали у свим јавним противаустријским акцијама. На свим родољубивим приредбама које су одржаване у Котору узимали су видног учешћа.¹⁷⁾

Када је 1882. године плануо друти бокељски устанак у Кривошијама учесници Которске гимназије Љубо Јовановић, Данило Живаљевић и Андрија Рађеновић, заједно са својим професором Ристом Ковачићем, напустише школу и школске клупе и одоше онамо одакле је одјекивао глас кривошијских нушака. Сутрадан напустише Котор: Васо Франичевић, Филип Ковачевић и Антућ Фабрис и преко Горњег Грбља одоше у Црну Гору.¹⁸⁾

Данило Живаљевић, Љуба Јовановић и Андрија Рађеновић узеше видног учешћа у устанку гдје су се борили раме уз раме

¹⁶⁾ Предраг Ковачевић — Љуба Јовановић (ову изјаву дао је Андрија Рађеновић приликом откривања спомен-плоче Љуби Јовановићу у Котору коју је у овај часак уврстио Предраг Ковачевић) — Гласник Народног Универзитета Бокс Которске број 1 — 4, стр. 22 — 23 1940.

¹⁷⁾ Као и под бројем 15.

¹⁸⁾ Као и под бројем 13.

заједно са устаницима у чети Аћима Суботића.¹⁹⁾ Да су се Јовановић и Живаљевић налазили у реловима устаника јасно говори и потјерница аустријске полиције, која је 1882. године штампана у Редарственом вјеснику, у којој се препоруча војним и полицијским властима да поменуће „ученике которске гимназије ухапсе јер су се огрешили о закон што су јавно учествовали у устанку“.²⁰⁾

Послије несретно свршеног другог бокељског устанка у Кривошијама, Јовановић и другови пребацише се у Црну Гору не хтијући се вратити кућама. Тадашњи аустријски посланик на Цетињу, барон Темел, захтијевао је од црногорске владе екстрадицију политичких емиграната из Боке, као аустријских држављана, међу којима су били: Љуба Јовановић, Данило Живаљевић и Дионисије Миковић.²¹⁾

Одмах послије овог захтјева Јовановић, Живаљевић и Рабеновић пребоше у Србију гдје у Београду наставише школовање, као стипендисти српске владе. Нешто касније пребе у Србију и Васа Франичевић, док Филип Ковачевић и Антон Фабрис осташе у Црној Гори.²²⁾

Сви они, ма гдје да су се налазили, рало су се сјећати својих бачких дана, своје гимназије и своје бачке дружине у Котору. Данило Живаљевић, уредник часописа „Коло“, један од оснивача Српске књижевне задруге у Београду, писац, критичар и књижевни историчар, један од својих првих књижевних радова, који је изишао у Београду 1885. године посвећује „друговима из Брапка Раличевића“, а та посвета гласи:

„Мили другови,

Судбина наше отаџбине разагнала нас је по беломе свету. Нигдје нас ни троје заједно, а нашег драгог Перу Сундечића крије црна земља. Данас се сјећамо један другога, јер нас везују слатке успомене из наше бачке дружине „Брапко Раличевић“. Ту смо се заједнички учили мислити, радити и свој народ љубити. Стога мили другови, ма гдје који био, намених овај мали рад том нашем пријатном сећању, и да један другога не заборавимо.

у Београду
децембра 1884.

Ваш
Дан. А. Живаљевић²³⁾

¹⁹⁾ Ове податке нам је дао Бура Суботић, адвокат из Котора, писац многих запажених расправа о бокељским устаницима.

²⁰⁾ Херцег Новски архив — редарствени вјесник из 1882. год. — Бералица бр. 362.

²¹⁾ Васа Ивошевић, проф. — Национални рад Архимандрита Дионисија Миковића — Просвјета — Загреб, новембар — децембар 1970, бр. 601 — 601, стр. 29.

²²⁾ Као под бројем 18.

²³⁾ Дан. А. Живаљевић — један оригинал на његовој изложбени (сепарат) Београд 1885. — Види: Драматски списи — Коста Трипковић. Свеска I. Уредио и предговор написао Данило А. Живаљевић. СКЗ, Коло I књ. 5, год. 1892, стр. XXIV + 126 и Максим Злоковић — Данило А. Живаљевић — Старање — Цетиње 1952. VII — 7 и 8, стр. 478 — 479.

Поред Живаљевића бавили су се књижевним научним радом Љуба Јовановић, Владимир Будисављевић, рано преминули пјесник Петар Ј. Сучдечић, који као ђак објављује по многим часописима своје пјесме. Посмртно издање његових пјесама издао је његов отац, пјесник Јован Сучдечић. Филип Ковачевић, познати књижевни посленик у Црној Гори, први пут објављује своје пјесме 1883. године у засебној збирци под именом „Српство“, а 1885. године стихев „Невесиньке“.

Рад ове бачке дружине био је за доба у којем се развијао напредан и револуционаран, па је у том погледу предњачио омладини нашег краја. Њихов самопријегорни и пожртвовани рад најбоље се огледа у томе, што је велики број чланова ове дружине оставио школске клупе и отишао у помоћ устаницима, да се бори за слободу и тако потврдио дјелима ријечи и идеје.

И поред нашег свестраног настојања и вишегодишњег трагања, рад ове прве омладинске организације међу школском омладином Боче остао је прилично неосвијетљен.

Нешто касније, око год. 1911. оснивају ученици которске гимназије тајно бачко удружење „Војислав“.

Првих мјесеци 1911. године ова илегална бачка дружина почела је са радом. Дружину су сачињавали ученици которске гимназије, а за предсјелника био је изабран Мирко Ковачевић из Грбља, каснији агроном и солунски добровољац. Дружина се састајала редовно два пута мјесечно, па се на овим састанцима расправљало о радовима појединих чланова из књижевности, привреде, науке и политике. Осим чланова дружине радове су читали и држали предавања и студенти Котора и Боче, који су тада студирали у Загребу, Грацу, Бечу и Прагу. Једно запажено предавање о Војиславу Илићу, пјеснику, одржао је на једном састанку дружине Јово Вукотић, тада студент права у Грацу.

Дружина је имала своје значке са ликом Војислава Илића, које су биле набављене у Новом Саду. Сједиште ове дружине било је на трећем спрату велике куће иза которске катедрале Светог Трипуна. Данас стан породице пок. адвоката Вукотића.²⁴⁾

Омладинским покретима у Бочи морало би се прићи студиозније и темељито проучити цјелокупну периодику и архивски материјал тога доба, што ће бити и задатак једног од будућих радова нашег часописа.

²⁴⁾ Податке о бачкој дружини „Војислав“ дао ми је своједобно пок. др Милан Вукотић — адвокат, и наш брат Игњатије Змоковић, професор, који је и сам био члан ове дружине.

RÉSUMÉ

LA COMPAGNIE ILLÉGALE ÉCOLIÈRE «BRANKO RADICEVIĆ» À KOTOR

(À l'occasion du cent cinquantième anniversaire de la naissance du poète)

Maksim ZIJKOVIĆ

Les compagnies écolières et le mouvement de la jeunesse étaient la véritable force motrice des masses populaires qui avaient agité toutes les forces progressives surtout en Autriche et dans nos provinces occupées, dans la seconde moitié du XIXème siècle.

La première organisation de la jeunesse sur le littoral de l'Adriatique à Zadar, appelée «Prvenac» («Premier-né»), avait réuni un grand nombre d'adeptes parmi la jeunesse de Boka. L'organisation, par son activité, propageait les idées d'Unification de la jeunesse serbe et les commissaires étaient pour le sud de la Dalmatie: à Dubrovnik le prof. Luko Zoro et le comte Jozo Bona, à Risan le commerçant Mitar Bjeladinović, à Herceg-Novi Jefto Gojković, à Kotor Spiro Ognjenović et Niko Stefanović et à Budva le maire Ilija Račeta. À Kotor, Risto Milić, écrivain et auteur de la collection des poèmes «Srbobranka» avait développé une vive activité pour l'Unification de la jeunesse.

À Herceg-Novi, avec Jefto Gojković, partisan enthousiaste du mouvement des jeunes, se trouvait Jovo Nakićenović, secrétaire de la mairie et auteur de quelques monographies historiques, ainsi que correspondant de «Zastava» («Drapeau») de la même ville.

Sous l'influence de l'activité de la jeunesse et sous l'influence des écrits de la presse de la jeunesse, déjà en 1876, les élèves du gymnase de Kotor ont fondé leur compagnie écolière «Branko Radićević». En dehors de l'extension du livre national et de la littérature, cette organisation illégale avait pour but «l'extension de la concorde fraternelle» et de l'esprit de liberté parmi la jeunesse de Boka. Les membres les plus actifs de cette compagnie étaient Ljuba Jovanović, Božidar Perazić, Filip Kovačević, Danilo Zivaljević, Petar J. Šundečić, Vaso Franićević, Antun Tončić Fabris, Vladimir Budisavljević et Andrija Rađenović. Un peu plus tard, à ce mouvement s'est joint Jovan Bučin, plus tard archi-prêtre de Kotor.

Les réunions, les petites fêtes divertissantes et les séances de cette organisation se tenaient dans les maisons de certains membres, à tour de rôle, mais quelquefois dans la salle de la compagnie chorale «Jedinstvo» («L'Union») à Kotor. Toutes ces réunions se tenaient secrètement car la police autrichienne, toujours en éveil, suivait le travail et tous les mouvements de la jeunesse.

Quand, au début de 1882, la seconde insurrection a éclaté à Krivosiđe, un grand nombre de membres de cette compagnie a quitté l'école et a été du côté d'où retentissaient les coups de feu des fusils des insurgés.

RIJEČI I DJELA

(BOKA NA POČETKU DVADESETOG VIJEKA)

Za potpunije razumijevanje ekonomskih i društvenih prilika u Boki Kotorskoj u početku ovog vijeka od koristi su neki članci u lokalnoj štampi iz toga doba. Oni su važni za našu lokalnu istoriju, utoliko više ukoliko arhivskih dokumenata o tome ima malo ili nimalo. Osim ovog, o ovim društvenim pojavama se i inače malo do sada pisalo, ako izuzmemo istorijsko prikazivanje Boke u kontekstu šire oblasti — Dalmacije, u doba austrijske uprave. U ovakvom, često razvučenom i uopštenom tretmanu bokeljske istorije, gubile su se neke njene posebnosti, zavičajne određenosti, koje su opet bile uslovljene nekim drugim obilježjima bokeljskim. Tako, na primjer, porijeklo i etnički sastav bokeljskog stanovništva i njen geografski smještaj imali su uticaja na njenu istorijsku sudbinu. Boka je granična austrijska oblast, a uz to i značajna vojna baza, prema slobodnoj Crnoj Gori, južnoslovenskoj zemlji-državi, koja sa tadašnjom, takođe slobodnom kraljevinom Srbijom predstavlja živu inspirativnu snagu za oslobođenjem još neoslobođenih i neujedinjenih jugoslovenskih regija i naroda, bilo da su se nalazili pod Austrijom ili Turskom. Zato je i očekivati, bilo da iz takve Srbije i Crne Gore naročito, zatim iz jugoslovenski orijentisanih sredina Dalmacije i Hrvatske, zrače uticaji na bokeljsko stanovništvo. Takvi uticaji su morali biti antiaustrijski i antiturski, nacionalnooslobodilački. Za Austro-Ugarsku monarhiju ova i inače osjetljiva oblast postaje svim ovim još osjetljivijom, a ovo se sve na neki način reperkutuje opet na ekonomske i društvene prilike u Boki.

Boka Kotorska je za Austriju prije svega jedna dobro upotrebijiva vojno-pomorska baza, pa je zato treba do maksimuma fortificirati i učiniti sposobnom i za odbranu i za napad u slučaju nekog sukoba. Ovo se i obistinilo uskoro, u doba prvog svjetskog rata 1914 — 1918. godine.

Ovaj vojnički karakter Boke i soldatska atmosfera u njoj postajuće sve vidljivijim kako vrijeme teče, a u vezi sa zaoštavanjem imperijalističkih suprotnosti u svijetu. To je slučaj i sa drugim vojničkim punktovima.

Na početku vijeka zemljišne odnose u Boki i dalje karakteriše vrlo izražena usitnjenost posjeda, koja sa prirodnom tla uslovljava stalno siromaštvo bokeljskog seljaštva. U priobalnom pojasu razvijaju se dalje uslužne djelatnosti, trgovina, zanatstvo, brodomaštvo i neka druga zanimanja, koja su pratila vojsku i bila joj neophodna.

U osvitu vijeka, na privrednom polju živo se nastoji na razvijanju zadrugarskog pokreta u Boki od strane bokeljskog građanstva i njegove narodne inteligencije, kako se ona tada nazivala. Ove zadruge se bave: »prikupljanjem narodnog novca sitnom i stalnom štednjom, tačnim uplaćivanjem udjela i prikupljanjem udjela na štednju, moralnim podizanjem naroda, predavanjima, analfabet-skim kursevima, primiriteljnim sudovima i uništavanjem štetnih narodnih običaja.« Pored ovog navedenog, njihova pravila još ističu: »da sve moguće učine da se podigne i materijalno blagostanje naroda, a da pri tom osobitu brigu posvete upotrebi izdatih zajmova, tačnom otplaćivanju, kao i širenju racionalne privrede, te zajedničkoj nabavi i rasprodaji proizvoda«.

U mjestima Boke formirane su srpske zemljoradničke zadruge, Srpska bokeška štedionica u Kotoru i Srpska kreditna zadruga u Herceg-Novom.

Ovaj privredno-prosvjetarski pokret nastojao se raširiti, naročito u bokeljskim selima. Iako predstavljen kao privredni, a uzgred se bavi »moralnim podizanjem naroda i običajima štetnim«, on, razumljivo, služi i u političke svrhe srpski deklarisanom bokeljskom građanskom sloju, pa je dio tog pokreta u Dalmaciji u tom vremenu. Koliko je on ekonomski pomogao bokeljskom seljaku pitanje je jedne dublje analize, pa se nećemo ovom prilikom time baviti.

Ovaj bokeljski građanski sloj koji su tada sačinjavali trgovci, jedan broj činovnika, osnivači štedionica i kreditnih zadruga, bogatiji pomorci i posjednici, inteligencija, od doktora prava do nekih sveštenika i učitelja, poneki imućniji seljak koji, na primjer, stoji na čelu seoske opštine, nastoji se politički odrediti, afirmisati, pa i konstituisati u politički pokret, u okvirima zakona. Međutim, ovdje, i ne samo ovdje, oni su se morali naći u poziciji dvostruke političke igre, stalnog balansiranja između zvanične režimske politike i nacionalnooslobodilačkih težnji južnoslovenskih naroda i, posebno, politika koje vode Crna Gora i Srbija. Politike njihovih

dvorova ndavna im savjetuju da budu mirni i lojalni bečkom režimu, jer to diktiraju viši interesi opšte nacionalne stvari. Očito, oportunizam je jedino mogući način življenja, jer za nikakav radikalizam nema uslova. Visoko je na cijeni političko taktiziranje kroz sve legalne oblike djelovanja, koje je dopuštao austrijski pravno-politički sistem. Ne prekida se politički kontinuitet iz druge polovine prošlog vijeka. Ovi sada mogu koristiti ranija iskustva. Mogu se prisjetiti kako su se neki njihovi prethodnici prosto »na vatri pekli« kad je ono izbio Krivošijski ustanak. On je, između ostalog, krajnjim sredstvom — oružjem, pokušavao razderati i mreže oportunizma koje su se već tada bile počele plesti i u ovoj bokeljskoj regiji, grubo je iskliznuo iz kolotečine življenja, koja je tada i kasnije »pasovala« jednom dijelu građanstva i inteligencije, odgovarala njihovom koraku. Oni se nijesu slagali sa takvim oružanim sredstvom rješavanja pitanja, on je za njih bio nepromišljen i opasan raskorak. Otuda se neki od njih nijesu u prvom momentu htjeli poistovjetiti tada sa tim ustankom. Nije se bilo lako snaci u toj situaciji, kada bokeljska sela dižu pušku na jednu veliku carevinu. A evo opet sada, na početku vijeka, svi uslovi upućuju na politički pragmatizam, na taktiziranje do dolaska boljih vremena. A ta kretanja ka promjenama su vidljivija, jasnija nego što je to bilo u doba onog »krivošijskog« raskoraka.

Veći dio ovog bokeljskog građanskog sloja sebe smatra Srbima i tako se deklarise u javnim istupanjima. I ovdje je religija vododjelnica nacionalnog opredjeljivanja, njegov spoljni okvir, iako u Boki ima i katolika koji sebe nazivaju Srbima i nastoje da se tako ponašaju. Svi ovi Srbi sada imaju svoju organizaciju i njeno glasilo. To je »Boka« — glasnik za opće interese Bokelja. Ovaj list je izlazio u Kotoru i od juna 1909. godine postao je organom Srpske narodne organizacije u Boki. Neko vrijeme izdavač mu je bio dr Filip Lazarević, a odgovorni urednik dr Rudolf Sardelić. Izlazio je svake srijede i subote na oba pisma: latinicom i ćirilicom.

Pokret održava veze i sa vladajućim krugovima Crne Gore i Srbije i nastoji, koliko može, da slijedi i propagira njihovu politiku. Ovo je ipak sve u granicama dozvoljenog, saobraženo je tadašnjem austrijskom zakonodavstvu i parlamentarizmu monarhije. A ovi političko-pravni okviri pružaju građanskim predstavnicima da se relativno slobodno izražavaju, da se afirmišu i pokret i pojedinac koji ga zastupa. Vlasti to sve tolerišu jer i one imaju svoju računicu zašto to dopuštaju.

Ako je cijeniti po onome što su pisali i kako su istupali u parlamentu, može se reći da Srpska narodna organizacija u Boki, na početku vijeka, nije nacionalistička u svom djelovanju, njeni parlamentarci nijesu isključivi, nego naprotiv, južnoslovenski orijentisani. Istina, to njihovo južnoslovenstvo onakvo je kako ga oni tada shvataju, ni bolje ni gore od drugih, tu ima i panslavizma i drugih recidiva iz prošlog vijeka. Nekima od njih sigurno je

poznata i Garašaninova koncepcija o uređenju na ovom balkanskom tlu, a i druga politička i idejna strujanja toga doba sigurno prodiru među građanske predstavnike u Boki. Treba još reći da će iz krila ovog pokreta doći je izrasti i jedan broj nosilaca beogradskog i aleksandrovske režima i filijala srbijanskih građanskih stranaka u ovom Zalivu, između dva svjetska rata.

Ovo njihovo vrijeme bilo je bremenito velikim suprotnostima između dva već formirana imperijalistička tabora i čekala se samo iskra da raspali veliki svjetski požar.

Početak vijeka je i doba sa ostacima nacionalnog romantičarstva, naslijeđenog iz prošlosti, ali i daleko realnijeg sagledavanja budućnosti Južnih Slovena, u nekakvoj viziji ili slutnji bar, o zajedničkom budućem životu. Stožerima toga jedinstva smatraju se Srbija i Crna Gora, jedine samostalne zemlje na ovom južnoslavenskom tlu. A one imaju i svoje vojske i državni aparat, imaju oslobodilačke historije, koje su njihove vladajuće grupe znale povezati sa ranijom državničkom nemanjičkom tradicijom.

Uklještena između režimskih normi i nacionalnih težnji, Srpska narodna organizacija u Boki mora pokazivati dvostruko lice. Tako, ona u svom glasilu, na primjer, oštro osuđuje »veleizdajničku« parnicu Adamu Pribičeviću i drugovima, njeni parlamentarci izgovaraju žučne kritike u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču o privrednim i drugim teškim prilikama u Boki i Dalmaciji. U tom istom glasilu objavljuje se i slavi 60-godišnjica stupanja na prijesto »našeg premilostivog Césara i kralja Franje Josifa I, gospodara Kotora i velikog vojvode srpskog.«

Poslanik Boke u Carevinskom vijeću u Beču, Mihailo Bjeladinović, oštro istupa u istom vijeću u junu 1909. godine o teškim privrednim i saobraćajnim prilikama u Boki i Dalmaciji u debati o budžetu. On kaže:

»Kad gospodin ministar-predsjednik kaže: »Nema ni jedne cigle činjenice« po kojoj bi se suditi moglo, da se mi dovoljno ne brinemo za materijalne i kulturne interese Južnih Slovena«, — ja mu kao poslanik Boke mogu da odgovorim jedino ovo: »Cijela povijest ne samo uže domovine moje već čitave Dalmacije od skoro stotine godina nije samo neprekidni lanac »nedovoljne brige«, već uprav neprijateljskog poricanja svih onih obaveza, što je država prema nama na se preuzela, kad joj je naša zemlja pripala. Ja bih lagao i pokazao bih se nedostojnim mandata svoga, kada bih htio drukčije govoriti«. (Odobrovanje.)

»Teški su grehovi svih bečkih ministarstava od stotine godina prema nama radi njihovog »programatičnog«, da se tako izrazim, nemara za Dalmaciju, a osobito za Boku. Država treba sve što je propustila tek da nadoknadi, sada samo one obaveze ispuni koje nama duguje. Država će taj svoj dug prema nama tek onda podmu-

riti, kad bude Dalmaciji i Boki namjenjivala ne samo »vanredne policijske izdatke«, već investicije u privredne svrhe i to kroz dugi niz godina i obilatije nego drugim pokrajinama, koje ne osjećaju posljedice stogodišnje zapuštenosti. Sve dotle ostaje naprosto negacija svih postojećih prilika, kad visoka vlada hoće da računa da smo joj dužni zahvalnost.

... Tu veliku vladinu »ljubav« prama Južnim Slovenima, a naročito prama nama Srbima, vidimo lijepo i čisto po svemu što se radi po Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji. Kad bi mi se htjelo odgovoriti da su to krajevi, koji se nas »ništa ne tiču«, ali ću na to ja uvijek samo ponavljati: »Starosjedeoci svih tih zemalja sačinjavaju s nama zajedno jedan te isti narod, svjestan nacionalnog jedinstva svoga, te zajednički osjeća svaku nacionalnu nevolju i nepravdu. Patnje braće naše u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji su i naše patnje (Odobranje); njihovi neprijatelji i naši su neprijatelji (Odobranje). Ovaj osjećaj nacionalne zajednice svih Južnih Slovena neće moći visoka vlada pa sad ni kineskim zidom više zaustaviti pa koliko god ga visoko dizala. (Živo odobranje i pljeskanje — govorniku čestitaju).«

Poslanik M. Bjeladinović je u svom govoru izrekao još ove karakteristične tvrdnje:

»Kod nas vam sve vrvi špijun-denuncijant i slična žbirska soja. Njihov posao izgleda da je uprav unosan, jer žive bezbrižno i raskošno. Mislim da ne pretjerujem, kad kažem, da takove špijonaže ne opstoji inače nigdje na svijetu. Za vrijeme skorašnje izvanjske krize pripovijedalo se je, da je kotorska policija pomoću ovih špijona sastavila bila listu od osamdeset lica, koja bi u slučaju rata bila odana, uhapšena i dovedena pred ratni sud.«

Ovdje su vrlo zanimljive riječi »da takove špijonaže ne opstoji nigdje na svijetu«. Ovo je svakako pretjerivanje, sračunato na stvaranje nekog efekta u parlamentu, ali u ovoj tvrdnji ipak nečega ima. Boka je granična oblast austrijska, ona je i nekakav vojno-pomorski logor. Vlasti ne vjeruju Bokeljima. Znaju one vrlo dobro koliko je ovdje popularna Srbija i Crna Gora i svi drugi južnoslovenski pokreti koji u svojim programima imaju zajednički život slovenski i slično. Vlast zna i za tajne organizacije u Srbiji i drugdje i plaši se njihovih pipaka i u ovom primorskom kraju. Za sve su to, vjerovatno, potrebni »žbiri« i »špioni«.

I u javnim istupanjima i pisanjem u štampi pojedini predstavnici bokeljskog građanstva znaju biti oštri u osudama austrijske politike prema Boki, koja je, kako oni tvrde, privredno zaostala, u koju se ništa nije investiralo, iz koje se emigrira u Ameriku da bi se zaradila kora hljeba i sl. Oni u svom glasilu osuđuju aneksiju Bosne i Hercegovine i druge imperijalističke akte Austro-Ugarske, uz istovremena kađenja nekim austrijskim državnim jubilejima i caru Franji.

Prilike su takve pa je i taj »politizirani« dio građanstva takav. Oni su ovdje austrijski podanici i česarovj vojni obveznici. U uslovima nekakvog parlamentarizma i ustavnih normi tadašnji bokeljski političari ispoljavaju se na adekvatan, dobar način, legalistički, ali i na ivici, ponekad, politički dozvoljenog. Nasuprot često britkim i hrabrim riječima u vijećima i saborima, štampi, takođe su tu sigurno licemjerni izlivi blagodarnosti caru i kralju bečkome i slične konvencionalnosti režimske. To je u ovim okolnostima tako, to je za njih obavezno, uslov je to onog drugog, principijelnog i iskrenog političkog djelovanja. Naučili su i oni tu školu, pa i naslijedili je od nekih svojih prethodnika, a i oko njih je bilo tako od strane onih vladajućih na koje se oni ugledaju.

Unutar samog ovog građanskog sloja i njegove Srpske narodne organizacije uglavnom vlada jedinstvo pogleda i stavova na sva osnovna pitanja koja su pred njima u tom vremenu postavljena. Ali ima i rasprave ponekad, koje više imaju ličnih nota, sujeta i surevnjivosti, prepotencije i kočoperenja, nego nekih principijelnih razlika u pogledima. Tako se 1909. godine nižu optužbe i protuoptužbe između Srpske narodne organizacije u Boki i dr Aleksandra Mitrovića, srpskog poslanika u Dalmatinskom saboru, takođe iz Boka. Čak se 5. oktobra 1909. godine održava skupština »srpske narodne organizacije u Boki u svrhu da se odluči kakvo se stanovište ima zauzeti prema poslaniku Dr. Aleksandru Mitroviću, nakon poznate njegove izjave u kojoj je predstavnike ove organizacije nazvao 'žgadijom' — Na skupštini su prisutni: »poslanik Mihailo Bjeladinović, Spiro Kaluđerović, načelnik Luštice, Milo Kovačić, prisjednik općine Risanske, Niko Vukadinović, načelnik Grblja, Marko Lakičević, predstavnik općine Krtoljske, Đuro Zenović, pop Boško Mitrović, Đuro Vukotić, Ico Radanović, Savo Begović, Dr. Filip Lazarević, Dr. Ivo Stefanović, proto Dušan Vasiljević, proto Jovan Bućin, Dr. Božidar Vukotić, Dušan Vukasović, Rade Žutkić, Dr. Rudolf Sardelić, Đuro Vukasović, Veljko Ramadanović, Tripo Ćirković, Bogdan Kaluđerović, Niko Bjeladinović, Mirko Komnenović, pop Marko Stanišić, Spiro Ilčić i Božo Grkavac«. — Skupština je donijela rezoluciju:

»Savjet Srpske narodne organizacije u Boki, smatrajući za tešku i neoprostivu uvredu izjavu d-ra A. Mitrovića koju je objavio u 76. br. »Narodnog lista«, »Dubrovnika«, kao i nekim drugim pokrajinskim listovima, nazivajući »žgadijom« članove naše organizacije, a njen organ »Boku« denuncijantskim izmećarom, odbija sa najvećim prezrenjem tako podle objede, kojima se nabacio u svojstvu poslanika, izražava mu nepovjerenje i smatra ga nedostojnim da zastupa Boku kao poslanik na Dalmatinskom saboru«.

U obrazloženju ove rezolucije navodi se da su bokeljske opštine ranije istakle A. Mitrovića za kandidata u Dalmatinski sabor i izabrale ga i pored toga što je bilo otpora da se on uopšte kandi-

duje. Kaže se »da se odlučilo, da se na prošlost Dra Mitrovića baci gusta koprena i da se o njemu sudi po onomu, što će unaprijed raditi.«

Ovo je odgovor na Mitrovićevu »Izjavu« u kojoj je optužio kotorsku »Boku« da se solidarizala sa jednim bečkim i jednim budimpeštanskim listom koji su optuživali Mitrovića da je u Beogradu primao instrukcije i dinare za svesrpsku propagandu u Dalmaciji, a na Cetinju se dogovarao sa jednim ruskim generalom i češkim naučnikom Masarikom o revoluciji u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.

Za stanje i odnose među bokeljskim građanskim političarima ovoga doba posebno je indikativno »Otvoreno pismo Bokeljima«, što ga je Srpska bokeška akademska omladina u Beču štampala u listu »Dubrovnik«, 1909. godine.

U ovom pismu se kritikuje glasilo »Boka« i svi oni koji iza njega stoje zbog »nemanja programa i jasnih načela.« — Oni pišu:

»Ona (misli se na list »Boku«) nije povukla granicu između onoga što pobija i onoga što brani... Nevezana programom, ona nije išla u jednom stalnom pravcu, nego se uvijala prema prilikama i bila u najvećoj mjeri obazriva. Posljedica je bila da je »Boka« i u svojim napadajima nastojala da se što manje zamjeri... Pravi Bokelji ne razumiju dvostruku igru, da se neko može jednom rukom milovati, a drugom tući. »Boka« je izgleda to umjela. Njezin je program napredan ili nazadan, srpski ili nerspski, kako koji broj, kako ko shvaća, kako ko hoće... Neki ga smatraju ekonomskim, a neki političkim listom. Što je, ne znamo mi, a ne zna ni sama. Uopće, nejasnost, nestalnost i dvoličnost s kraja na kraj.«

Dakle, izbijaju i neslaganja i prosto pljušte oštre kritike i to od bokeljskih studenata iz Beča. Od njihove djece takoreći, od onih od kojih se to građanstvo najmanje nadalo. Međutim, treba utvrditi da Srpska narodna organizacija u Boki, i sama po sebi, i kao dio tog pokreta u Dalmaciji, preko parlamentaraca i glasila »Boka« i u drugim vidovima, nastoji koliko joj to prilike dopuštaju da vodi politiku za koju smatra da je bokeljska i srpska i jugoslovenska, istovremeno, uz, zaista, svu potrebnu obazrivost prema austrijskim vlastima. U ovome će doći do izražaja i polovičnosti i dvoličnost i »uvijanje prema prilikama«, kako im to primjećuje omladina iz Beča. Ali, i ta ista mladež boluje od iste boljke, nije djelotvorna nego verbalistička, i idejno i politički pripada tome građanstvu koga kritikuje. Zato je i ta sva njena pisanija »akademska«, mladalački prepotentna, školastična, ma koliko bila istinita i vjerna bokeljskim prilikama ondašnjim. Nju je najbolje pogodio odgovor napadnutih, koji se završavao riječima: »Evo nas, a gdje ste vi? A sad dozvolite nam da vam damo savjeta, kako ćete nam doći vrha glave. Požurite se amo i pokažite na djelu, što umijete i što ste kadri.«

Olako je bilo tvrditi da Bokelji ne shvataju »dvostruku« igru i »da se neko može jednom rukom milovati a drugom tući.« Naprotiv, znalo se zato u ovom regionu i ranije. To se iz prošlih doba prenosilo i u ovaj vijek. Postepeno i neprimjetno zarastalo se u političko licemjerstvo i oportunistički vid življenja, »uvijanja prema prilikama« i slična licemjerja. Ali drukčiji su i uslovi nastali, drukčija su vremena bila. Za sada, početkom vijeka tavorilo se ovdje relativno mirno, čekao se rasplet sa strane. Na njemu su se temeljile nade. A kada su naišli ti burni događaji svi su bili, htjeli ne htjeli, zahvaćeni njima. Veliki dio članova Srpske narodne organizacije u Boki ponio se pošteno i patriotski u tim ratnim danima 1912. i 1914. godine, neki od njih su se borili kao dobrovoljci na strani Crne Gore i Srbije, drugi su šikanirani od austrijskih vlasti, internirani i kažnjavani.

Ovo je i vrijeme velikih kriza na Balkanu izazvanih aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine, balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine i Principovim atentatom u Sarajevu, koji će poslužiti kao jedan od povoda prvom svjetskom ratu 1914 — 1918. godine i u kojem će konačno nestati crnožute monarhije.

U ovim ratovima učestvuje i jedan broj Bokelja na strani Crne Gore i Srbije, kao dobrovoljci. To je naročito došlo do izražaja u I svjetskom ratu kada dosta njih iz Sjeverne i Južne Amerike i drugih krajeva hrle na bojišta srpska, na Solunski front, da pomognu svojoj braći u ratu protiv Austrije i Njemačke.

Austrougarske vlasti u samoj Boki na početku i u toku rata hapse, interniraju i strijeljaju Bokelje. U tvrđavama Spanjoli i Matuli, zatvorima Kotora i Herceg-Novog tamnuju Bokelji, očekujući presude austrijskih vojnih sudova.

17. septembra 1914. godine na Spanjoli su strijeljani Milan Srzentić i Filip Hadžija, oficiri trgovačke mornarice. Milan Srzentić je bio rodom iz Budve, a F. Hadžija s Pelješca. Ovo je bila prva presuda Prijekog vojnog suda u Boki 1914. godine. Austrijanci su se pobrinuli da ona bude zastrašujuća za stanovništvo. Osuđeni Hadžija i Srzentić vođeni su na gubilište u povorci, uz pratnju naručene rulje, tih izroda kakvi se obično javljaju u sličnim situacijama. Milan Srzentić je pred iskopanim grobom strgnuo s očiju maramu i pred naperenim austrijskim cijevima viknuo: »Pucajte, krvoloci, živjela Srbija!« Tako su mučenički završili život dva divna čovjeka, dva rodoljuba koji su neizmjereno mrzili Austriju i bili uvjereni u njenu propast. A izdali su ih izrodi i žbiri sa broda: prvi oficir Ivo Kalačić i prvi mašinista na brodu, Teodor Tih, rodom iz Plzena.

Naročito će ovaj zloglasni austrijski Prijeki sud imati dosta posla poslije kapitulacije Crne Gore 1916. godine. Tada će se u zatvoru naći mnogi stanovnici Spiča, Paštrovića, Budve i Grblja zbog saradnje sa svojom braćom Crnogorcima. Mnogi od njih su strijeljani, drugi osuđeni na vremenske kazne i internirani. Na Savini je kasnije podignut strijeljanim rodoljubima spomenik — taj kameni simbol velikog stradanja naroda Boke u prvom svjetskom ratu.

Svo sposobno i vojnički obavezno muško stanovništvo Boke bilo je mobilisano u austrougarsku vojsku i poslato na frontove da se bije protiv vojski Antante i svoje braće Crnogoraca i Srba.

I među Bokeljima većinu mobilisanih činili su seljaci, zastrašeni i siromašni. Nije ovo bio prvi slučaj u historiji južnih Slovena da jurišaju jedni na druge za račun svojih gospodara. Ponavljala se tragedija balkanskog stanovništva.

Bokelji su bili raspoređeni u razne austrougarske regimente i obišli su sva bojišta prvog svjetskog rata. Oni su se, naročito seljaci, dugo kasnije sjećali tih teških dana. Mnogi su na tim frontovima ostavili kosti, a drugi su došli kućama kao invalidi. Neki Bokelji bili su spašeni od ratnih frontovskih strahota zahvaljujući tadašnjem mladom ljekaru, Bokelju Filipu Lazareviću, rodnom iz Grblja.

Dok su Bokelji u austrougarskim uniformama ginuli, ranjavani i zarobljavani na frontovima od Galicije do Italije i drugdje, dotle su njihove porodice u Boki bile izložene gladovanju i drugim nevoljama koje su pratile ovaj prvi veliki svjetski sukob.

1. februara 1918. godine u Boki će planuti pobuna mornara na djelovima austrougarske flote. Ovaj događaj će na daleko odjeknuti, jer je imao proleterski, komunistički karakter i nagovještavao je skori slom Austro-Ugarske monarhije. Vođa Oktobarske revolucije Vladimir Iljić Lenjin visoko je ocijenio ovu mornarsku pobunu u Boki i na ratnoj karti, u Smoljnom, ovaj naš zaliv označio crvenom zastavicom.

Pobuna je u krvi ugušena kada je iz Pula stigla treća divizija bojnih brodova. Odmah je uhapšeno 800 mornara, a na smrt su osuđeni i strijeljani mornarički narednik Franc Raš, po narodnosti Čeh i mornari Antun Grabar, Jerko Šišgorić i Mate Brničević, Hrvati. Njih četvorica su bili okvalifikovani kao vođe pobune.

Ovaj vojnički ustanak imao je politički i socijalni karakter, izbio je pod znamenjem crvenog barjaka i Lenjinovog Oktobra. Kao takav on će u novoj državi biti inspiracija mladoj komunističkoj organizaciji u Boki. Svake godine na humke strijeljanih mornara u Kotoru komunisti su organizovali komemoraciju i polagali cvijeće i u kratkom legalnom i u dugom ilegalnom periodu rada KPJ-e, kada se to kažnjavalo. Zanimljivo je da je i režim neko vrijeme pokušavao smrt ovih revolucionara predstaviti u na-

cionalnom ruhu bez komunističke idejne karakteristike. — Ovi crveni mornari nijesu nikada bili zaboravljeni od bokeljskih komunističkih. Kada su 1941. g. vršene pripreme za formiranje jednog ustaničkog partizanskog bataljona za borbu protiv italijanskog fašističkog okupatora i drugih neprijatelja, u zapadnoj Boki, htjelo se toj jedinici dati ime vezano za ovu pobunu, ali se u toku priprema odustalo, jer u onim ratnim uslovima nije se precizno znalo ko je bio vođa pobune i drugi detalji. Ali i sama ova namjera kazuje koliko su ti mornari bili utkani u revolucionarno biće Boke i šta je njihov primjer značio u početku nove oslobodilačke i revolucionarne borbe, u stvari nastavku njihove.

Nakon završetka I svjetskog rata došlo je 1. XII 1918. g. do ujedinjenja jugoslovenskih naroda u jednu državu sa nazivom Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca.

Tokom 1919. i 1920. g. doći će u Boki do burnog razvoja revolucionarnog radničkog pokreta, na čelu sa komunistima. To je tako bilo i u mnogim drugim jugoslovenskim krajevima, jer je situacija tada bila revolucionarna i pogodna za širenje ideja Marksa i Lenjina. Narod, naročito seljačke mase, osiromašene i iscrpljene dugim ratovanjem, tražile su svoju pravdu i slobode, suprotstavljajući se odmah građanskoj klasi u novoj državi, tek zasjeloj na vladajuće pozicije.

U Kotoru, Tivtu i Herceg-Novom brzo će jačati sindikalni pokret. Oko njegovih radničkih domova vodiće se pravi klasni rat između radnika i vlastodržaca. Na čelu ove revolucionarne borbe stae mlade organizacije SRPJ (k), odnosno KPI.

Boka, za razliku od drugih susjednih krajeva, ima razvijeniju radničku klasu, može se reći u nekim mjestima ima nešto i pravog proletarijata. Njega ima naročito u Tivtu i kotorskom kraju. Dakle, ovaj pravi radnički elemenat, iako malobrojan, pa zanatlijsko radništvo, siromašno seljaštvo Boke, radnici i neki intelektualci, predstavljaju bazu bokeljskog komunističkog pokreta. Njegovi tadašnji aktivisti i predvodnici su Augustin Marinović, Antona Matković, Francisković, Ilija Jelavić, Adolf Muk, Tripo Franović, Katica Muk, Baldo Marjanović, Andro Lješević, Adolf Nedog i mnogi drugi.

Bokeljski komunistički pokret bio je u tim godinama organizaciono povezan za organizaciju u Dalmaciji, sa sjedištem u Splitu.

Po dinamici razvitka i intenzitetu borbi koje je vodio u ovom relativno kratkom periodu, po političkim i izbornim uspjesima, bokeljski radnički pokret ovoga doba, na svom početku, predstavlja značajno i interesantno poglavlje u istoriji naroda Boke između dva rata.

Résumé

PAROLES ET ACTES **(Boka au début du vingtième siècle)**

Velimir RADOVIĆ

Dans l'ouvrage est donné un sommaire de l'activité politique et économique des couches civiles au début du vingtième siècle qui sont surtout conduites par l'Organisation Nationale Serbe de Boka.

Le travail des membres de cette organisation est présenté dans des conditions politiques très compliquées quand la région de Boka qui, administrativement appartenait à la Dalmatie, ainsi que d'autres parties de cette région, était sous la domination de l'Autriche-Hongrie. L'Organisation Nationale Serbe était à cette époque opprimée dans son activité entre les normes du régime, dans sa façon de vivre, et l'idéologie de la libération des Slaves du Sud.

Dans cet ouvrage sont décrits aussi quelques conflits à l'intérieur même de cette organisation.

Dans ce sommaire, Boka est présentée dans le courant de la première guerre mondiale et l'orageux développement du mouvement ouvrier, immédiatement après la fin de la guerre.

ПОДАЦИ О УЛОВУ РИБЕ ТРОЈИЦЕ РИБАРА У БАОШИЋИМА У ТОКУ ЈЕДНОГ „ШКУРА“ У ЈУНУ 1770. ГОДИНЕ

Позната је чињеница да се у периоду о којему је оваје ријеч (XVIII вијек) у Боки Которској рибарством бавио знатан број људи из скоро свих (или барем претежног броја) приморских села дуж обале Бококоторског залива.¹⁾ Херцеговско тржиште било је добро снабђено рибом и — што је посебно интересантно — цијене риби биле су знатно стабилније од цијена других прехранбених артикала. Мијењале су се ријетко и знале су (понекад и за неке врсте риба) остајати непромијењене чак и по пар деценија. Пошто је рибарство у то доба представљало важну привредну грану Боке, то је и трговина свјежом и усоленом рибом морала бити особито жива. Пошто је усолена риба (у оно вријеме када није било никаквих расхладних уређаја), пружала много веће могућности да се дужи очува, да се боље и даље преноси и да се у продавницама излаже продаји на дужи рок (баш као и сухомесната роба), то је усолена риба и продаја тако усолене рибе привлачило трговце као врло уносан посао. Наравно, у првом реду оваје су биле заступљене сарделе и сардуни, као врсте рибе којима је Бококоторски залив у оно доба, по свему судећи, јако обилавао. Међутим, није заостајала много ни трговина усоленим јегуљама (а тржиште је обилавало и скоранцом, сухом укљевом са Скадарског језера).²⁾

Подаци које ћемо оваје изијети нису ни богати ни искупице значајни сами по себи. Међутим, они су врло индикативни јер могу да послуже у извјесном смислу као сонда, која може да нам баци макар и једну уску али снажну зраку свјетла на пита-

¹⁾ Наравно, не смије се изгубити из вида чињеница да су нека од тих села важила као типично рибарска (што би се добрим дијелом могло рећи и за село Баошиће, о којему је оваје ријеч), а друга много мање, док у неким рибарства једва да је и било.

²⁾ О свему овоме детаљније видјети у мом раду (у рукопису): „Неки подаци о трговини рибом на херцеговском тржишту током XVIII вијека“.

ње како се по прилици кретао у то вријеме улов рибе код појединих рибара у Боки. Захваљујући неким сачуваним млетачким документима из 1770. године у могућности смо да дођемо барем до таквог податка. Наиме, дана 30. јуна 1770. године у провизуровој канцеларији у Херцег-Новоме неколико рибара је дало званичне изјаве из којих је видљиво да су само за пријеме тадашњег „шкура“³⁾ у мјесецу јуну 1770. године слиједиле рибари имали овакав улов: Илија Ђуковић из Баошића уловио је 2 барила сардела и 10 барила сардуна, Марко Попов (чије презиме у документу није наведено) уловио је 3 барила сардела и 10 барила сардуна, а Гаврило Маловић — 4 барила сардела и 9 барила сардуна.⁴⁾ Кад се има на уму релативно примитиван начин ондашњег рибарења, мора се закључити да овакав улов није био мал. Најзад, треба узети у обзир да се овдје ради о свега тројици људи из истог села и да овај полатак, као што смо у почетку нагласили представља стога само једну врсту „сонде“ за увид у реалне могућности улова у Боки у то вријеме. Имајући на уму мање-више читав Бокотински залив као риболовно подручје и овакве могућности улова на том подручју, морало би се закључити: да је рибарство у том периоду у Боки пружало реалну шансу једног доста уносног привређивања, па било да су се појединци рибарењем бавили професионално, било пак да им је то стварало само додатна врела прихода уз неко друго стално занимање (као што би била земљорадња или слично).

³⁾ „Шкура“ — уобичајени израз у Боки Которској (посебно у рибарству) за период када поћу нема мјесца. Те глв. шкуре ноћи или „шкура“ омогућавају лов рибе мрежама уз помоћ слијећа (свјећарнице).

⁴⁾ ХА (Херцеговачки архив); фасц. ССXXXV/ПУМА (Политичко-управни млетачки архив), лист 180.

Résumé

DÉTAILS DE LA PRISE DE POISSON PAR TROIS PÊCHEURS DE BAOSIĆ AU COURS D'UNE PÊCHE APPELÉE «ŠKURA» (SOMBRE) AU MOIS DE JUIN 1770.

Dr. Đorđe MILOVIĆ

Au cours du XVIIIème siècle, à Boka la pêche était très développée et le commerce du poisson était très vit. Cependant, à cause du manque de transport, l'impossibilité de garder le poisson frais, la vente étant même prévue pour une période plus longue, le poisson était salé et le commerce florissait.

En premier lieu, il y avait des sardines salées et des «sardunes» (poisson plus petit que la sardine et de la même famille des clupéides) salées aussi, comme espèces de poisson qu'on pêchait abondamment dans le golfe.

L'auteur donne des détails (à la base des documents vénitiens des archives) de la prise de poisson faite par trois pêcheurs de Baosić au cours d'une «škura» au mois de juin 1770. Un des pêcheurs a pris deux barils de sardines et dix de «sardune», le second a réussi à pêcher trois barils de sardines et dix de «sardune», quant au troisième, il a réussi à avoir quatre barils de sardines et neuf barils de «sardune».

Se servant de ces détails comme d'une espèce de sonde, l'auteur tire la conclusion suivante: que la pêche à Boka, à cette époque, donnait des chances sérieuses pour un bon revenu, particulièrement pour les pêcheurs professionnels.

PRODAJA MAČA PETRA VELIKOG

U Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu nalazi se fascikl pod br. R. 4543 s naslovom: BUROVIĆ obitelj *Documenti dell' autenticità della spada di Pietro il Grande (1719 — 1866)*. To su dokumenti koji iznose podatke o maču, kojeg je prodala Giuseppina Burović-Zmajević ud. Fiorini u Veneciji 1865. god. Dokumente je otkupila Sveučilišna biblioteka 1929. g. od knjižara i antikvara Schönfelda u Zadru. Omotnica u kojoj se spisi nalaze nosi također naslov: *Documenti dell' autenticità della spada di Pietro il Grande di Russia acquistata della contessa BUROVICH-ZMAJEVICH per fiorini 500*.

Giuseppina ud. Fiorini bila je kćerka Ivana Stanislava conte Burović-Zmajević. Ova obitelj nastala je spajanjem dviju peraških plemićkih obitelji, čiji su neki članovi odigrali važnu ulogu tokom burnih događaja XVII i XVIII st. Burovići kao vojna i visoko-upravna lica u Boki, a Zmajevići kao literati, političari i crkveni dostojanstvenici u Boki, Albaniji i Dalmaciji.

Obitelj Burović-Zmajević¹⁾ nastala je vjenčanjem conte Stanislava Burović sa Marijom Zmajević (1726), najstarijom kćerkom admiral Matije Zmajevića. Pošto nije imao muškog potomstva, Matija je svojom oporukom, sastavljenom u Tavrovu 1730. (današnji Voronjež) i kodčilom 1732. g. odredio slijedeće: Marijin sin iz tog braka naslijedit će svu imovinu s obavezom da spoji prezimena obiju obitelji. Dvije su mu kćerke pošle u dominikanski samostan sv. Pavla u Kotoru, a treća Marija bila je zadnji odvjetak te grane peraških Zmajevića. Prema Hayerovom djelu: *Plemstvo Dalmacije* conte Stanislav Burović prelazi u Kotor, gdje mu je obitelj uvrštena u kotorsko plemstvo. Od ove grane potekla je Giuseppina ud. Fiorini, kao kćerka Ivana Stanislava, koji se preselio iz Kotora u Veneciju u prvoj polovini XIX stoljeća.

Iz obitelji Zmajević značajni su za nas u ovoj radnji Vicko (1670 — 1745), nadbiskup barski i zadarski, te brat mu Matija

¹⁾ Mat. kršt. I Perast str. 443. Genealoške podatke obitelji B. Z. poslao mi je D. Gracia Brajković, na čemu mu usrdno zahvaljujem.

(1680 — 1735), ruski admiral, koji je posjedovao mač i o kojem je riječ u ovoj radnji. On je taj mač svojom oporukom ostavio Perastu.

Matija Zmajević, pošto je bio upleten u zavjeru i ubistvu silovitog conta Vicka Bujovića (1709), morao je bježati iz Perasta. Preko Dubrovnika dolazi do Carigrada. Odatle preporukom ruskog poslanika P. A. Tolstoja, putopisca Dalmacije i Boke, a nešto i renomeom kap. Martinovića, dospijeva u Rusiju 1712. g. i tamo stupa u službu Petra Velikog kao pomorski časnik. Kao iskusni pomorac i organizator nove ruske flote unaprijeden je 1714. g. u čin kapetana, 1719. g. dobiva čin kontraadmirala, a 1727. g. imenovan je admiralom ruske flote.

U velikom sjevernom ratu (1700 — 1721) u kojem je pored Rusije ratovala Poljska i Danska, a kasnije Pruska i Saska protiv Švedske, Matija je kao zapovjednik Flote ruskih galija u pomorskoj bici kod Hanköa (na obali južne Finske) 1714. g. blokirao švedsku flotu. Time je neprijatelju prekinuo odstupnicu i doprinio pobjedi ruske flote. Zarobio je 6 švedskih galija i fregatu sa kontraadmiralom.⁷⁾

Pismo njegovog brata, zadarskog nadbiskupa Vicka Zmajevića, upućeno udovici admiralovoj u Perastu (1737), govori o maču Petra Velikog ovako: *«Inoltre v'è una spada . . . perch'è quella, che portava Pietro il Grande nelle battaglie, se ne staccò dal fianco e la pose a quello del Fratello, allorchè egli ritornò vittorioso dalla battaglia. Gli portò la nuova della vittoria perfetta»*. (Dok. br. 3 u prijevodu.)

Iz nadb. pisma saznajemo da je oporukom adm. Matija odredio da njegov prvi nasljednik bude brat mu Vicko, a drugi Agneza, žena Matijina. Moguće da je oporučitelj tako postupio jer je još uvijek bio pod udarom zakona o zapljeni imanja, koja je donešena odlukom Suda iz Splita 1710.

Na svršetku drugog dijela pisma, naveden je popis poslanih stvari udovici u Perastu, a što se tiče mača, stoji: *«Il fratello destina pure la spada colle guardie d'argento perchè sia portata dal capitano di Perasto, che sarà pro tempore, onde sia un fideicomisso al fianco de capitani medesimi»*. Dakle, prema oporuci, Matijina udovica primila je među ostalim stvarima i mač Petra Velikog, ali taj mač nijedan od peraških historičara nije napomenuo, pa je pitanje da li je za njega iko znao osim obitelji Burović-Zmajević, sve do prodaje u Veneciji 1865. g.

Na komemorativnoj tajnoj sjednici Peraške općine 5. VI 1737. sa dužnim poštovanjem sjetili su se Peraštani ličnosti pok. admirala Matije i odali zahvalnost radi njegovih darova Perastu. To je bilo

⁷⁾ Poslije pobjede nad Šveđanima kod Poltave (1700), podigao se ugled Rusije na zapadu. Bitka kod Hangöa 1714. imala je još veći značaj, jer od sada Rusija nastupa kao pomorska sila.

na tajnoj sjednici, po svoj prilici stoga što je osuda iz Splita bila još punovažna, a pok. Matija nije bio amnestiran. Trebalo je da provede 30 godina u izgnanstvu, onda bi tek mogao tražiti pomilovanje, a nakon toga za 15 godina ne bi smio živjeti u Perastu.

P. Butorac u svom djelu *Zmajevići*, prema *Libro verde*, iznosi, da je na rečenom zboru Općina dobila na dar admiralov mač i odlučeno je da ga od sada nosi kapetan (načelnik) Perasta. To je onaj »*schiaivone*«, mač koji se čuva u mjesnom muzeju Perasta sa grbom Zmajevića. Međutim, iz Matijine oporuke doznajemo da je odlučio da u slučaju smrti njegovog brata nadbiskupa, kao treći izvršitelj oporuke bude kapetan Perasta, te je njemu (pro tempore), odnosno Općini darovao mač svog pok. oca, koji se nalazio u njegovoj kući u Perastu. Dakle, nadbiskup je bio živ, a Općina je dobila onaj mač koji je bio uvjetno oporučan.

A. Milošević u svom djelu: *Prilog povijesti adm. M. Zmajevića* ništa ne donosi o tom maču. Među ostalim stvarima koje su iz oporuke unešene, čudi me da naš uvaženi historičar nije iznio taj dragocjeni predmet.

U admiralovom kodicilu od 1732. spominju se dva mača od kojih jedan ostavlja, po svojoj smrti, na izbor svom zemljaku kap. Iliji Bratiću. Ostavlja mu taj mač u znak odanosti i zahvalnosti kao izvršiocu njegove oporuke u Rusiji.

*
* *
*

Dokumenti o prodaji mača pisani su na talijanskom, osim br. 1, 6. i 9. na francuskom jeziku. Neke od njih donosim sa skraćanim sadržajem, i to: br. 1, 2, 6, 7, 8, sve radi lakšeg uvida na našem jeziku.

Br. 1. Dokument se odnosi na dva slijedeća dokumenta (br. 2 i 3), u kojima se iznosi život i djelovanje nadb. Vicka Z., sve kao dokaz autentičnosti njegovog pisma upućenog supruzi Agnezi pok. Matije Zmajevića u Perast 1737. g.

Br. 2. Pod datumom 4. V 1863. presbiter kardinala Barnabo izdaje svjedočanstvo u ime Svetog Zbora za propagandu iz Rima, u kojem na temelju arhivskih podataka tvrdi da je Vicko Zmajević u tom zavodu učio, zatim bio peraški opat, nadb. Albanije i Zadra. Nadalje navedene su i ostale njegove djelatnosti tokom života.

Br. 3. Prijevod originalnog pisma nadb. Vicka Zmajevića upućenog iz Zadra u Perast 7. V 1737. g. svojoj šurnjakinji Agnezi, udovici pok. adm. Matije. Njega donosim u cjelini.

Vidi odlomak foto-kopije. Slika br. 1.

Br. 4. Dokument ekspertize mača Petra Velikog sastavljene od direktora Gradskog muzeja Correr u Veneciji. Bez datuma je. Također ovaj dokument donosim preveden u cjelini.

Br. 5. Diploma Petra Velikog o postavljenju za kontraadmirala Matije Zmajevića. U prijevodu glasi:

Vidi foto-kopiju br. 2.

Po milosti božjoj, Mi Petar Prvi car i samodržac sveruski i ostalo i ostalo i ostalo.

Nek svakome bude poznato i znano da smo Mi galijskog kapetana i komodora Matiju Zmajevića za njegovu pohvaljenu nam vještinu i revnost u našoj službi u naše galijske kontraadmirale 1. siječnja 1719. najmilostivije nagradili i uveli.

Također mi njega svesrdno pohvaljujemo i uvodimo za našega kontraadmirala, te izvoljevamo zapovijediti svima našima spomenutog Matiju Zmajevića da ga moraju odgovarajućim načinom poštivati i priznavati. Zbog toga se i Mi nadamo da će on, poradi našeg prema njemu premilostivog čina, vjerno i marljivo postupati kako to dobrom i vjernom oficiru i službeniku dolikuje. Za svjedočanstvo toga Mi smo ovo vlastitom našom rukom potpisali i našim državnim pečatom zapovijedili da se potvrdi.

Dano na brodu Ingermanlandu¹⁾

Usidrenom u Rodgamnju na

Srpnja 14. dana 1719. god.

Br. 6. Princeza Aleksandra de Hesse, pod datumom 30. X 1862. potvrđuje autentičnost mača na temelju priloženih dokumenata od strane Giuseppine ud. Fiorini i navodi historijat tog dragocjenog oružja. U pismu piše: *«... que l'épée ... a été envoyé par moi à sa majesté l'Imperatrice de Russie, qui a exprimé l'intention de faire l'acquisition de cette arme précieuse»*. Ali do prodaje ovog puta nije došlo, iako je kupac bila sama ruska carica. Što je sve omelo ovu prodaju nije nam poznato.

Br. 7. 27. IV 1865. u Veneciji, ud. Fiorini daje svojeručno napisanu izjavu da je uručila mač Antoniu Giacomuzzi iz Venecije. Priložila je dokumentaciju za autentičnost mača, te veli: *«l'na spada che da oltre cento anni conservavasi nella mia famiglia»*. Dobila je za mač zadovoljavajuću svotu novca. Slijedi ovjera ugovora pred bilježnikom D. A. Pasini uz dva vjerodostojna svjedoka.

Br. 8. 7. IV 1866. novom vlasniku mača A. Giacomuzzi izdata je oružnička dozvola od strane austrijskih vlasti u Veneciji.

Br. 9. Opis samog balčaka mača od poznavalaca starina Gariauta i Smidta. Spis je bez datuma. Donosim ga u cjelini prevedena.

¹⁾ Ratni brod Ingermanlandia dobio je ime po osvojenom švedskom teritoriju, od kojeg je 1707. postala Petrogradska gubernija. Na tom brodu Petar Veliki krstarilo je kao vrhovni zapovjednik ujedinjenih savezničkih flota duž neprijateljske švedske obale (1716).

Dokument br. 3.

Prijevod pisma nadb. Vicka Zmajevića upućenog njegovoj šurjakinji, udovici admirala Matije Zmajevića u Perast.

Zadar, svibnja 1737.

Predraga gospodo šurjakinjo,

Saljem legatom određene stvari pok. velikog brata, da bi ih vi razdijelili kome su određene prema zapisu kojeg ovdje prilažem, prema tome da ih svatko primi iz vaših ruku kako je odredio vaš slavni suprug, bilo iz pobožnosti ili iz ljubavi. Bog je njega oduzeo u najslavnijem usponu njegovog zvanja. Ali za našu utjehu dosta nam je slava kojom je proslavio kuću, domovinu i cijo narod. Razmatrajući sve to može nam nadoknaditi našu tugu i zahvalit je Bogu, da kako ga je stvorio za svjetske tegobe, tako ga je i digao s ovog svijeta da bi ovjekovječio svoje ime. Potomstvu je ostavio slavu svog imena, a to je najdragocjenija zaklada njegova nasljedstva.

Sav novac, koji pripada nasljednicima, uložio sam u Veneciji u bratstvu sv. Roka, svotu od po 6 i 4 dukata, ukupno jedanaest tisuća i petsto. Ja sam prvi nasljednik, a vi ste drugi, poslije moje smrti, ali ja sam vas uvijek pazio i pomagao, kako to dostoji iz ljubavi prema vama. Također ovo vrijedi i za kćerke koje su duvne, a poslije njihove smrti, ostavio je samostanu sv. Pavla hiljadu dukata. Taj sam novac uložio također u Veneciji, u korist nećakinja da bi ubirale plod godišnjeg prihoda. Moj dostojni brat služio je časno i slavno, daleko od svakog koristoljublja i osobne gramzljivosti, te mi izgleda veliko čudo da je ostao po svojoj smrti u tako bezobzirnoj i grabežljivoj zemlji. Namjeravam ustanoviti jednu stalnu kapelaniju za pokoj njegove duše, iako on to nije odredio.

Bit ću uvijek zacijelo Vaš usrdni i srdačni šurjak

V. A. Zmajević

Stvari predate gosp. potpukovniku dall' Ostia.

1. Jedno veliko kandilo, zapečaćeno u njegovom sanduku,
2. Jedno manje, isto tako osigurano
3. Sanduk sa drugom srebrnarijom
4. Sanduk sa pastoralom za kotorskog biskupa
5. Tri stijega (standardi) i tri zastave
6. Jedna zapečaćena kutija

Četiri pozlaćena ukrasa za koplja zastava (pomoli), koja do sada nisu dovršena, bit će poslana prvom prilikom. Veliko kandilo je namijenjeno crkvi sv. Nikole. Neće se postaviti u kapeli, nego u ladi crkve i to u položaju koji najviše odgovara proporcijama. Ja sam ga zamislio u udubini, ondje gdje završava najduža slika, a tu je sredina tavana prema većoj kapeli. Tri stijega neka se

postave u istoj crkvi na najizloženijem mjestu, u jednakim razmacima kako se to drugdje običava. Manje kandilo namijenjeno je kapeli Rozarija kao i četiri svijećnjaka, a križ srednje veličine sa podnožjem, vezan je obavezom da se ne posuđuje bilo kome. U sanduku je i umivaonik sa bakrenom posudom za mons. Štukanovića (op. prev. koji je vodio brigu o admiralovoj obitelji u Perastu). Zatim dva podloška za čaše opatu Perasta (pro tempore), odnosno crkvi, da se s njima u njoj služi.

Osim toga ima jedan mač sa pozlaćenom drškom, a taj je najdragocjeniji i najdraži predmet kojeg je brat imao, jer je to mač koga je Petar Veliki nosio u bitkama. Taj je mač odložio sa svog boka i postavio ga uz bok brata, kad se ovaj pobjednički vratio iz bitke, obavijestio ga o potpunoj pobjedi i pokazao mu zarobljenog švedskog viceadmirala sa zapovjedničkim brodom, galijama i fregatama.

U kutiji se nalaze dva viteška odlikovanja (croci da cavalliere — op. prev., križ admiralovog viteštva Alekseja Nevskog) i dva nakita sa dijamantima. Jedno je odlikovanje određeno za Gospu od Šrpjela, a za drugo nije ništa naznačeno, te ga šaljem šurjakinji da bi ga po svojoj smrti ostavila Gospi od Rozarija. Dva nakita su određena za sestru (op. prev., Agneza žena I. Krušala) i za kćerku Mariju. Njih će gosp. šurjakinja morati predati u njihove vlastite ruke. Brat određuje da će se mačem sa srebrnim branikom pasati kapetan Perasta (pro tempore — op. prev. dok im bude trajao mandat). Inače bit će fideikomesom uz bok tih kapetana.

Prije nego iznesem dvije ekspertize, htio bih čitaoca upoznati sa historijatom postanka i uvjetima koji su utjecali na izradu ovakve vrste mača. Prema opisu mača od strane stručnjaka i to u dva navrata, vidimo da je to oružje bilo prvoklasni majstorski rad izrađen početkom XVIII st. Na njemu je primijenjena tehnika, prema ukusu baroka koja je, nastala promjenom u izradi mača u XVII st. Iz tog stoljeća ostale su dvije pobočne pločice u obliku školjke pri dnu drška. One su zamijenile unakrsne prečke koje su nekad ujedno bile i branik. Do njih je mač ulazio u korice. Ove barokne pobočne pločice povećavale su se i poprimile konkavni oblik prema vršku mača. Klasični tip takvog mača nazvan je »sa branikom«. Za razliku od prijašnjeg mača sjećivo ove vrste postaje elegantnije, tanje, ali ujedno veoma jako. Branik ruke se povećavao, a to je ujedno i mnogo utjecalo na razvoj ukrašavanja na zapadu, najčešće čipkastim tipom arabeski i cvjetovima. Sve to je izrađivano tehnikom rezbarenja i bušenjem metala. Uglavnom, takva vrsta oružja bio je plemićki mač.

Specijalni tip ovakvog mača bio je »Schiavone«, koji se najprije upotrebljavao u duždevoj gardi u Veneciji. Kasnije je općenito

upotrebljavan prvenstveno kao oružje konjice. Po mišljenju stručnjaka škotskog je porijekla iz XIV st., gdje je poznat pod imenom Claymore.

Dokument br. 4. je ekspertiza mača Petra Velikog, sastavljena po direkt. Gradskog muzeja Correr u Veneciji (Vincenzo Lazari), bez oznake datuma. U prijevodu glasi:

Opis mača, vlasništvo gdje, contesse Giuseppine Burović-Zmajević Fiorini.

Rukobran (L'elsa) je liven od žute mjedi (ottone), izrađen dlijetom i pozlaćen, osim drška (l'impugnatura) koji je presvučen žicom sa vodoravnim kolutima, zatim istom žicom isprepleten valovitim vijugama. Jabuka (pomo) (op. pr. glavica na vrhu drška) u obliku kugle, završava na rubu zakovicom i ukrašena je sa dva okrunjena dvoglava orla, koji u desnoj pandži drže skiptar, a u lijevoj globus sa križem. Prečka ili krsnica (la cocchia) dijeli se na dva kraka, i od jednog ruba čije se produženje uvija, oblikuje ukrašeni rukobran (guardmano). Taj je ukrašen sa malo ukrasa izrađenih dlijetom, također i rezbarijama na vrhu pri glavici, gdje je pričvršćen vijkom od žute mjedi.

Od krsnice, ukrašene sličnim dvoglavim orlovima, u čijoj unutarnjoj strani prema dršku a u vanjskoj prema sječivu, razdvajaju se dva kratka vodoravno postavljena spljoštena rukobrana.

Dvosjeklo sječivo mača dugo je 0,80 m, široko pri dršku 0,022 m. S jedne strane urešeno je žlijebom koji je dug 0,19 m, unutar kojega s jedne strane nalaze se na zlatnoj podlozi izrezbarenih nekoliko zvjezdica, šest kopčica (borchia) i pet cvjetića, sve na srebrnoj podlozi. S druge strane žlijeba nalaze se pet kopčica i šest cvjetića iste izrade.

Sa strana žlijeba na sječivu u dužini od 0,075 m i to od branika na niže, u gusto poredanim valovitim redovima, nalaze se listići akanta, koji su izrađeni u pozlaćenom bakrorezu. Od završetka žlijeba na ostalom dijelu nepozlaćenog sječiva vidi se na obim stranama malo ukrasa, a među njima ribica, koju nisam mogao raspoznati da li je delfin ili sabljara, sve zbog finoće izrade brazda i stanja sačuvanosti. Rukobran je odlično sačuvan u svim sastavnim djelovima. Sječivo je prilično sačuvano, iako ima tragova da je dugo upotrebljavano. U cjelosti, obzirom na umjetničku izradu moram se složiti da je ovaj mač ruskog porijekla izrađen prvih godina XVIII st.

Korice su od tamne kože i dobro pristaju. Sada su bez mjedenih ukrasa, od kojih je ostalo nešto pri ustima. Bakreni šiljak na vršku korica loše je izrade, nije pozlaćen, na dnu je bez zakovice.

Zbog loše izrade smatram da korice ne bi mogle pripadati izvornom maću. Mora biti da su za taj mać korice napravljene kasnije, vjerovatno u Dalmaciji, u drugoj polovini prošlog stoljeća.

Vitez kr. sicilijanskog ordena Franje I
(op. pr. slijedi nabrojanje svih članstava akademija)
Direktor Gradskog muzeja Correr u Veneciji.
Vincenzo Lazari

Dokument br. 9. Ekspertiza branika na maću Petra Vel. pregledan od poznavalaca starina g. g. Gariaut i Schmidt.

Pozlaćeni branik iz mjedi apsolutno je djelo epohe iz 1714. g. Oblik orlovih krila, koji se tu nalaze, isti su kao na dukatima iz 1701. i 1713. g. Isto su takovi i na zlatnom vojničkom odličju iz 1702. g. Oblik velike i oblik malih kruna povrh glava orlova također je isti kao na dukatima i na odličju vojnom kao i na novcu od pola rublja iz 1702. g. Oblik ove krune značajan je, jer je ona istom 1721. g. promijenjena kada je Petar Vel. uzeo naslov cara. Od tada, kad je carska kruna dobila taj oblik, zadržala ga je do današnje epohe.

Zalimo da je taj mać, vanredno djelo umjetničkog obrta, nestao sa naših strana. Zalimo stoga, što je ta dragocjena umjetnina pripadala dvjema ličnostima sa najudaljenijih strana slavenskog sjevera i juga. Sigurno je da je taj mać dospio do sada u nepoznate ruke kao mnogo toga što je nestalo tokom XIX i XX st. sa naših strana. Mnogo čemu diktirao je, kao i u ovom slučaju ekonomski moment. Nehat, osiromašenje, glad i plamen za vrijeme tuđinskih okupacija, sve su to uzroci što je mnogo vrijednih umjetnina iščezlo, a bilo je mukom i znojem naših pomoraca stečeno i tokom vjekova čuvano.

LITERATURA

- Siebmacher — Hayer: Wappenbuch von Dalmatien.
A. Milošević: Prilog povijesti adm. M. Zmajevića, JAZU, Starine 1948/41.
P. Butorac: Zmajević (Ogledi), Zagreb 1928.
P. Butorac: Pisma ruskog adm. Zmajevića JAZU, Starine 1948.
Enckl. Treccani pod S.
Istorija Rusije. Narodna kultura, Beograd, 1938.

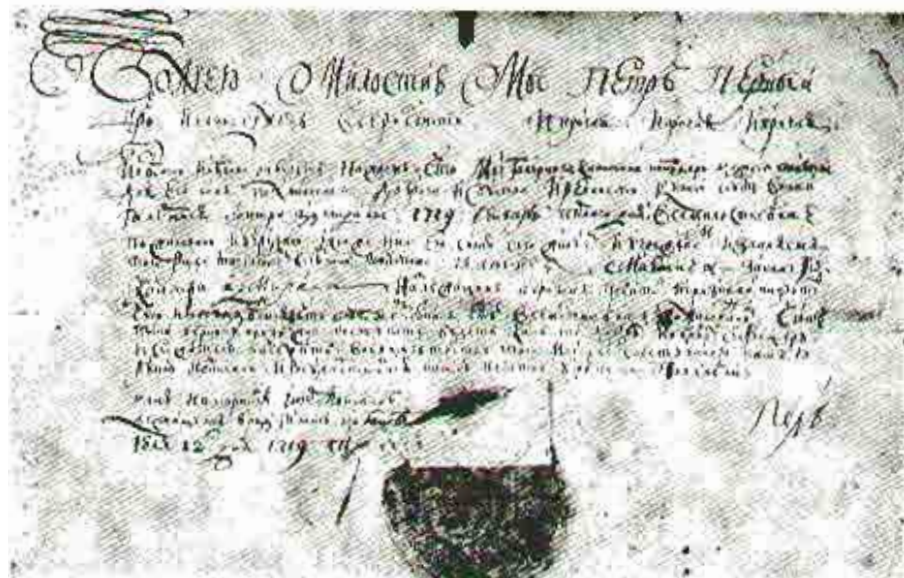
Résumé

LA VENTE DE L'ÉPÉE DE PIERRE LE GRAND

Prof. Petar SAGER

Matija Zmajević, originaire de la ville de Périst, impliqué dans le complot et l'assassinat du comte Bujović (1709), s'enfuit par Dubrovnik et Constantinople, pour s'arrêter en Russie. Il entre au service de la marine de Pierre le Grand et parvient jusqu'au rang d'amiral. A la Guerre du Nord (1700 — 1721), comme commandant de la flotte russe, il remporte la victoire sur la marine suédoise près de Hankov (Gangut) en 1714. A cette occasion, Pierre le Grand lui donne son épée que l'amiral Zmajević légua, par testament, à la ville de Périst. Sa volonté n'est pas exécutée et cette arme précieuse reste en possession de ses descendants — lignée féminine —, c'est-à-dire de la famille Burović—Zmajević. Au commencement du XIXème siècle, cette famille partit pour Venise et c'est là que la comtesse Giuseppina Burović-Zmajević vendit l'épée de Pierre le Grand, en 1865. Les documents (neuf) se trouvent dans la bibliothèque de l'Université de Zagreb enregistrés sous le No. R-4543. Parmi ces documents se trouve aussi la lettre du frère de l'amiral, Vjeko Zmajević, archevêque de Zadar, l'exécuteur du testament.

Là sont jointes aussi deux expertises de l'épée de Pierre le Grand. La première est faite par Correr, directeur du Musée de Venise et l'autre expertise de la même poignée par deux autres experts. On y trouve aussi le diplôme original de la nomination de Matija Zmajević comme contre-amiral par Pierre le Grand.

entro la Capa n'è povera una Bacila col suo Ritratto &
Mon: Stucco, e due soccorsi & l'Alt. di Pietro,
che sarà pro tempore, de summi d'efu in chiesa.
In oltre n'è una spada coll'impugnatura indorata,
e questa è la cosa più preziosa e la più cara, ch'ha
nella il Fretto, perché è quella, che portava Pietro il Gran
Re nella Battaglia, de la staccò dal franco, e la prese
è quella del Fretto, alorch' egli ritornò vivo dalla
Battaglia, gli portò la nuova della Vittoria profusa,
e li presentò Schmitt il Vice Ammiraglio turco con
gran trionfo, Gallia, e forse conquistare
nella sacrate sono due corone d'oro, e due gioielli in
Ritratto. Una croce è decorata & la Madonna di
Sant'Anna, e l'altre è disposta, e so la grande etia
legata, perché la sacra coppia ha sua morte alla
Madonna ^{no} Santo di Rosario. Li due gioielli sono
preziosi & la sorella, e per la Delfina Maria, e
due corone, nelle proprie mani la Delfina
Il Fretto presenta pure la spada colle guardie d'argento
perché sia portata dal ^{no} di Pietro, che sarà pro
tempore, onde sia con Schmitt al punto, la ^{no}
Madonna

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Др Коста МИЛУТИНОВИЋ	
<i>Политички лик Стефана Митрова Љубише</i> — — — — —	7
Le portrait politique de S. M. Ljubiša — — — — —	73
Dr Slavko MIJUSKOVIĆ	
<i>Vuk Karadžić i Vuk Popović u spisima Eparhijskog arhiva u Kotoru</i> — — — — —	77
Vuk Karadžić et Vuk Popović dans les documents des archives du diocèse de Kotor — — — — —	108
Велимир РАДОВИЋ	
<i>Под тубинским ижом</i> — — — — —	109
Boka sous le joug étranger — — — — —	123
Dušanika SIJERKOVIĆ-MOSKOV	
<i>Manastir Savina (arhitektura i ikonostas)</i> — — — — —	125
Le Monastère Savina. (Architecture et Iconostase) — — — — —	153
Dr Dušan MARTINOVIĆ	
<i>Arhitektonsko-urbani razvoj i turističke mogućnosti Risan</i> — — — — —	155
Developpement architecturo-urbain et possibilites touristiques de Risan — — — — —	177
Марија ЦРНИЋ	
<i>50 година од оснивања Учитељске школе у Херцег-Новоме</i> — — — — —	179
50 ans de la fondation de l'École des Instituteurs à Herzeg-Novi — — — — —	195
Ing. Zoltan MAGYAR	
<i>Hotel «Plaža» u Zelenici</i> — — — — —	197
Hôtel «Plaža» à Zelenika — — — — —	208
Иштванџе ЗАОКОВИЋ	
<i>О Аесу Павковићу</i> — — — — —	209
Le capitaine Aleksandar Pavković — — — — —	219

Novak R. MILJANIĆ

<i>Novinar i književnik Stevan Vrčević</i> — — — — —	221
<i>Journaliste et écrivain Stevan Vrčević</i> — — — — —	240

Максим ЗЛОКОВИЋ

<i>Илегална ћачка дружина „Бранко Радичевић“ у Котору (поводом 150-годишњице рођења Б. Радичевића)</i> —	241
<i>Compagnie illégale ecclésiastique «Branko Radičević» à Kotor. (A l'occasion du 150ème anniversaire de la naissance du poète)</i> — — — — —	249

Velimir RADOVIĆ

<i>Riječi i djela (Boka na početku XX vijeka)</i> — — —	251
<i>Paroles et Actions. (Boka au debut du XXème siècle)</i> —	261

Др Борбе МИЛОВИЋ

<i>Подаци о улову рибе тројице рибара у Баошићима у току једног „шкура“ 1770. године.</i> — — — — —	263
<i>Details de la prise de poisson par trois pêcheurs de Baosčić au cours d'une pêche «škura» en 1770.</i> — — — — —	265

Petar SAGER

<i>Prodaja mača Petra Velikoga</i> — — — — —	267
<i>Vente de l'épée de Pierre le Grand</i> — — — — —	275

Tehnički urednik i korektor:
Safet Danović

Lektor:
Radmila Benderać

Izvođe prevela na francuški jezik:
Meri Popović

Tiraž: 1.000 primjeraka